

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HİCRÎ İLK İKİ ASIR KÛFE KADILARININ HADİSLE İLİŞKİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Elif KOÇ

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

İSTANBUL

2019

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HİCRÎ İLK İKİ ASIR KÛFE KADILARININ HADİSLE İLİŞKİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Elif KOÇ

Danışman:

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL

İSTANBUL

2019

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda 020117yl01 numaralı Elif KOÇ 'un hazırladığı "*Hicrî İlk İki Asır Kûfe Kadılarının Hadisle İlişkisi*" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 26/07/ 2019 günü (15:00 – 16:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Zekeriya GÜLER
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Selahattin YILDIRIM
Kırklareli Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Elif KOÇ
26.07.2017

ÖZ

Hicrî 17 yılında bir ordugah şehri olarak kurulan Kûfe zamanla stratejik öneminin yanında ilmî ve siyasî açıdan da önemli bir konuma gelmiştir. Pek çok ilmî ve fikrî hareketi bünyesinde barındıran Kûfe, hadis ve fıkıh ilimleri ve bunların gelişimi bakımından araştırılmaya layık pek çok hususu içermektedir. Görevi gereği doğrudan fıkıhla ilgili olan kadıların hadisle ilişkisini tespit etmek hadis ve fıkıh ilimlerinin birbirlerine göre konumu ve etkileşimleri açısından incelenmeye layıktır. Bu doğrultuda bu çalışmada ilk iki asır Kûfe kadıları hadis rivayetiyle ilişkileri bakımından ele alınmıştır. Kadılar, cerh-ta'dîl durumu, rivayet sayısı, fetva-rivayet ilişkisi ve kadıların birbirleriyle ilişkisi bakımından, râvî kimlikleri dikkate alınarak incelenmiştir. Bunun yanında kadılar, kadı kimlikleri dikkate alınarak siyasetle ilişki, fikhî müktesebat ve ilmî ehliyet bakımından da değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Kadı, Hadis, Fıkıh, II. Asır.

ABSTRACT

Kūfa, which was founded as a military encampment in 17 Hijri, came an important scientific and political position in addition to its strategic importance over time. Kūfa, which includes many scientific and intellectual movements in its structure, contains many issues worthy of research in terms of the sciences of hadith and fiqh and their developments. It is worthy to examine determining the qadis', whose missions were directly related to fiqh, relationships with hadith in terms of the position of fiqh and hadith sciences relative to each other and interactions between them. Accordingly, in this study, Kufa qadis of the first two centuries are discussed in terms of their relationship with hadith narration. The qadis were examined by taking into consideration their narrative identities in terms of their carh-ta'dīl status, the number of narrations, the relationship between fatwa and narration and the relationship of the qadis with each other. In addition, qadis were evaluated in terms of their relationship with politics, jurisprudence and scientific competence by taking into account their qadi identities.

Key Words: Kūfa, Qadi, Hadith, Fiqh, II. Century.

ÖNSÖZ

Hicrî ilk üç asır, İslam medeniyetinin doğuşuna tekabül etmesi bakımından bu medeniyet içerisinde gelişen ilimler nezdinde büyük bir öneme sahiptir. Binaenaleyh teşekkül dönemi şeklinde nitelenen bu dönem, günümüzde akademik camia tarafından haklı bir ilgi görmektedir. Bu bağlamda şehrin tarihî, siyasî, sosyal ve ilmî yapısını dikkate alarak yapılan çalışmalar daha nitelikli bilgiler sunacaktır. Hadis ilmi özelinde ise bu tür çalışmaların, ravî ilişkilerini tespit, hadis ilminin gelişimi ve diğer ilimlerle etkileşimini ortaya koyma noktasında önemli katkılar sağlayacağı açıktır. Bu amaçla yazılan *Hicrî İlk İki Asır Kûfe Kadılarının Hadisle İlişkisi* başlıklı bu çalışma, ilk iki asırda büyük siyasî ve fikrî hareketlere ev sahipliği yapmış Kûfe'yi dikkate alarak dönemin ilmî serüvenini kadılar üzerinden ele almaktadır.

Araştırma giriş, birinci bölüm, ikinci bölüm, değerlendirme ve sonuç kısımlarını içermektedir. Birinci bölümde kuruluşuyla başlayan Kûfe'nin tarihi serüveni genel hatlarıyla ortaya konmuştur. İkinci bölümde ise Kûfe kadıları hadis rivayeti, siyasetle ilişki, kadılar arası etkileşim, fıkhî yetkinlik ve fetva bakımından çok yönlü incelemeye tabi tutulmuştur. Değerlendirme kısmında kadıların hayatları üzerinden elde edilen veriler arasında bağlantı kurulmuştur. Sonuç kısmında ise kadıların hadis rivayetinde oynadığı rol hakkında ulaşılan neticeler zikredilmiştir.

Tezin ortaya çıkmasında emek sarf eden ve beni yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Ahmet YÜCEL'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca ilmî yolculuğumun her aşamasında desteğini esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Ahmad SNOBAR hocama, tezimi okuyarak katkı sunan arkadaşım Büşra ÇETİN'e, tez yazma sürecinde beni destekleyen Ayşe GÜLER ve Arş. Gör. Elif SÖNMEZ'e ve öğrenim hayatım boyunca hep yanımda olan aileme teşekkür ederim.

Elif KOÇ
İstanbul-2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	4
HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA KÛFE	4
1. Kuruluş	5
2. Kûfe'nin siyasî tarihi.....	5
2.1. Hz.Ömer dönemi	5
2.2. Hz. Osman dönemi.....	7
2.3. Hz. Ali dönemi	14
2.4. Emevîler dönemi	18
2.5. Abbasiler dönemi	23
3. Demografik Yapı	25
3.1. Güney-kuzey kökenli kabileler ayrımı	26
3.2. Diğer unsurlar	29
4. Ekonomik Yapı.....	29
5. İtikâdî-siyasî akımlar	30
6. Kûfe'de ilmî hayat.....	32
7. Kûfe'de hadis ilmi.....	33
7.1. Sahâbe nesli.....	34
7.2. Tâbiûn nesli.....	35

7.3. Sonraki nesiller.....	36
2. BÖLÜM.....	37
KÛFE KADILARI VE HADİS RİVAYETİYLE İLİŞKİLERİ.....	37
I. Hadis rivayetiyle meşhur kadılar.....	38
A. Güvenilir olanlar.....	38
1. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ.....	39
1.1. Siyasetle ilişkisi.....	39
1.2. Rivayet ağı.....	40
1.3. Cerh-ta'dîl durumu.....	41
1.4. Rivayet yöntemi.....	41
1.5. Rivayetleri.....	41
2. Ebû Bürde b. Ebî Musâ.....	42
2.1. Siyasetle ilişkisi.....	43
2.2. Rivayet ağı.....	43
2.3. Cerh-ta'dîl durumu.....	44
2.4. Rivayet yöntemi.....	44
2.5. Rivayetleri.....	45
2.6. Kadılığı.....	45
2.7. Fıkıh bilgisi ve fetvaları.....	46
3. Saîd b. Cübeyr.....	46
3.1. Siyasetle ilişkisi.....	46
3.2. Rivayet ağı.....	47
3.3. Cerh-ta'dîl durumu.....	48
3.4. Rivayet yöntemi.....	48
3.5. Rivayetleri.....	50
3.6. Fıkıh bilgisi ve fetvaları.....	50
4. Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî.....	52
4.1. Siyasetle İlişkisi.....	53
4.2. Dönemindeki alimlerle ilişkisi.....	54
4.3. Rivayet ağı.....	55
4.4. Cerh-ta'dîl durumu.....	57

4.5.	Rivayet yöntemi	58
4.6.	Rivayetleri	59
4.7.	Fıkıh bilgisi ve fetvaları	59
5.	Mansûr b. el-Mu'temir	61
5.1.	Siyasetle ilişkisi.....	61
5.2.	Rivayet ağı	62
5.3.	Cerh-ta'dîl durumu	62
5.4.	Rivayetleri.....	64
5.5.	Kadılığı.....	64
5.6.	Fıkıh bilgisi ve fetvaları	64
B.	Sonradan Hafızası Zayıflayanlar	65
1.	Şerîk b. Abdullah.....	65
1.1.	Siyasetle ilişkisi.....	67
1.2.	Rivayet ağı	67
1.3.	Cerh-ta'dîl durumu	68
1.4.	Rivayet yöntemi	71
1.5.	Rivayetleri.....	72
1.6.	Kadılığı.....	72
1.7.	Diğer kadılarla ilişkisi	73
1.8.	Fıkıh bilgisi ve fetvaları	74
2.	Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ.....	75
2.1.	Siyasetle ilişkisi.....	75
2.2.	Rivayet ağı	76
2.3.	Cerh-ta'dîl durumu	77
2.4.	Rivayetleri.....	78
2.5.	Kadılığı.....	78
2.6.	Fıkıh bilgisi ve fetvaları	79
II.	Rivayeti az olanlar	80
A.	Güvenilir olanlar	80
1.	Selman b. Rebîa.....	80
1.1.	Rivayet Ağı	81
1.2.	Cerh-ta'dîl durumu	81

1.3.	Rivayetleri.....	81
1.4.	Fıkhî bilgisi ve hükümleri.....	81
2.	Urve el-Bârikî.....	82
2.1.	Râvî olarak durumu.....	83
3.	Ebû Leylâ el-Kindî.....	83
3.1.	Rivayet ağı.....	84
3.2.	Cerh-ta'dîl durumu.....	84
3.3.	Rivayetleri.....	84
4.	Şurayh b. el-Hâris el-Kindî.....	85
4.1.	Siyasetle ilişkisi.....	85
4.2.	Diğer âlimlerle ilişkisi.....	86
4.3.	Rivayet ağı.....	87
4.4.	Cerh-ta'dîl durumu.....	87
4.5.	Rivayet yöntemi.....	88
4.6.	Rivayetleri.....	88
4.7.	Kadılığı.....	88
4.8.	Fıkıh bilgisi ve fetvaları.....	90
5.	Abîde es-Selmânî.....	91
5.1.	Siyasetle ilişkisi.....	92
5.2.	Rivayet ağı.....	92
5.3.	Cerh-ta'dîl durumu.....	92
5.4.	Rivayet yöntemi.....	92
5.5.	Rivayetleri.....	93
5.6.	Kadılığı.....	94
5.7.	Fıkhî yönü ve hükümleri.....	94
6.	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd.....	95
6.1.	Siyasetle ilişkisi.....	95
6.2.	Rivayet ağı.....	96
6.3.	Cerh-ta'dîl durumu.....	96
6.4.	Rivayetleri.....	97
7.	el-Kâsım b. Abdurrahmân b. Abdullah b. Mes'ûd.....	98
7.1.	Rivayet ağı.....	99

7.2.	Cerh-ta'dîl durumu	99
7.3.	Rivayetleri	99
8.	Abdullah b. Şübrüme	100
8.1.	Siyasetle ilişkisi.....	100
8.2.	Diğer kadılar ve râvîlerle ilişkisi	102
8.3.	Rivayet ağı	105
8.4.	Cerh-ta'dîl durumu	105
8.4.	Rivayet yöntemi	106
8.5.	Rivayetleri	106
8.5.	Kadılığı.....	107
8.6.	Fıkî yönü ve hükümleri	108
9	Muhârib b. Disâr es-Sedûsî	111
9.1.	Rivayet ağı	111
9.2.	Cerh-ta'dîl durumu	112
9.3.	Rivayetleri	112
9.4.	Kadılığı.....	113
9.5.	Fıkî yönü ve hükümleri	113
10.	Ğaylân b. Câmî' el-Muhâribî	113
10.1.	Rivayet ağı	114
10.2.	Cerh-ta'dîl durumu	114
10.3.	Rivayetleri.....	115
11.	Saîd b. Eşva' el-Hemedânî	115
11.1.	Rivayet ağı	116
11.2.	Cerh-ta'dîl durumu	116
11.3.	Rivayetleri.....	116
11.4.	Fıkî bilgisi ve fetvaları	117
12.	Haccâc b. Âsım el-Muhâribî.....	117
12.1.	Rivayetleri.....	118
B.	Sonradan hafızası zayıflayanlar	118
1.	Abdumelik b. Umeyr el-Lahmî	118
1.1.	Rivayet ağı	119

1.2.	Cerh-ta'dîl durumu	119
1.3.	Rivayetleri	120
C.	Zayıf olanlar	121
1.	Îsâ b. el-Müseyyib el-Becelî	121
1.1.	Cerh-ta'dîl durumu	121
1.2.	Rivayetleri	121
1.3.	Kadılığı	122
III.	Hakkında bilgi olmayanlar	122
1.	Hüseyin b. Hasan el-Kindî	122
2.	el-Muğîre b. Uteybe	122
3.	Abdullah b. Nevf et-Teymî	123
3.	BÖLÜM	124
	KÛFE KADILARININ HADİSLE İLİŞKİSİNE DAİR DEĞERLENDİRME	124
1.	Fıkıh-hadis ilişkisi bakımından kadılar	125
1.1.	Hüküm-hadis ilişkisi	125
1.2.	Kadıların fikhî konularda rivayette bulunması	126
1.3.	Fetva nakilleri	126
1.4.	Buhârî'nin bâb başlıklarında zikrettiği kadılar	127
1.5.	Kadıların sahâbîlerle ilişkisi	128
1.6.	Re'y-hadis ilişkisine bakışları	130
2.	Râvî olarak kadılar	132
2.1.	Cerh-ta'dîl durumuna göre kadılar	132
2.2.	Rivayet sayısı bakımından kadılar	134
2.3.	Kadıların hadis kitabetine bakışı	136
3.	Kadıların diğer âlim ve kadılarla ilişkileri	137
3.1.	Yatay ilişkiler	137
3.2.	Dikey ilişkiler	139
4.	Kûfe'nin diğer şehirlerle ilişkisi	141
4.1.	Kûfe-Medîne ilişkisi	141
4.2.	Kûfe-Basra ilişkisi	142

5. Kadınların siyasetle ilişkisi.....	143
6. Kadınların kadılık görevine bakışı	145
7. Kabile asabiyetinin kadınlara etkisi.....	146
8. Müsteşriklerin iddialarına dair	147
SONUÇ.....	149
KAYNAKLAR	152

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	adı geçen eser
Bkz./bkz.	Bakınız
b.	İbn
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İFAV	Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı
m.	Miladî
ö.	Ölüm tarihi
sy.	Sayı
s.	Sayfa
t.y.	basım tarihi yok
y.y.	basım yeri yok

GİRİŞ
KONU VE KAYNAKLAR

I. KONU

İlimlerin teşekkül sürecine tekabül etmesi bakımından hicrî ilk üç asır büyük bir ehemmiyete sahiptir. Bu dönemde ortaya çıkan ilmî ve fikrî ekoller daha sonra gelişerek İslam medeniyetine katkı sunmuştur. Dolayısıyla İslam medeniyetinde gelişen ilimlerin tarihi seyrinin anlaşılması konu ve meseleler bakımından ilimlerin ortaya koyduğu birikimi kavramayı sağlayacaktır. Bu gelişimin şehirler üzerinden takip edilmesi belli bir zaman ve mekana odaklanarak araştırmanın derinlik kazanmasını sağlayarak şehir tarihi yanında ilimler tarihine de katkı sunacaktır. Kuruluşundan itibaren hareketli bir yapı arz eden, pek çok ilme beşiklik yapmış Kûfe'de görev yapmış kadıların hadislerle ilişkileri, hadis-fıkıh ilimlerinin gelişimi ve etkileşimini anlama noktasında önemli ve dikkat çekicidir. Bu minvalde hicrî ilk iki asır Kûfe kadılarının hadislerle ilişkisi başlıklı çalışma ilk iki asır Kûfe kadılarını inceleyerek onların hadislerle ilişkisini tespit etmeyi hedeflemektedir. Araştırmanın hicrî ilk iki asırla sınırlandırılmasında üçüncü asrın ortasında kurulan Bağdat şehriyle Kûfe kadılarının önemini yitirmesi etkili olmuştur.

II. KAYNAKLAR

Araştırmanın Kûfe tarihini ele alan kısmı için tarihi kaynaklara baş vurulmuştur. Munhasıran Kûfe tarihine dair kaleme alınmış klasik dönem eserlerinin çoğunun günümüze ulaşmamış olması nedeniyle doğan eksiklik genel tarih kitaplarıyla ve yakın dönem Kûfe çalışmalarıyla giderilmiştir.¹ Kûfe'nin siyasî tarihi hakkında bilgi için İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ına, Taberî'nin *Tarîhu'r rusul ve'l mülûk* eserine, İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil*'ine, İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve's siyase*'sine başvurulmuştur. Çağdaş dönem çalışmalarından Hişam Cuayt'ın *el-Kûfe: neş'etü'l medîneti'l Arabiyyeti'l İslâmiyye*, Abdülaziz ed-Dûrî'nin *İlk Dönem İslam Tarihi*, Montgomery Watt'ın *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, Adem Apak'ın *Erken Dönem İslam Tarihi'nde Asabiyet*, Mehmet Mahfuz Söylemez'in *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Hüseyin Kahraman'ın *Kûfe'de Hadis* kitaplarından istifade edilmiştir.

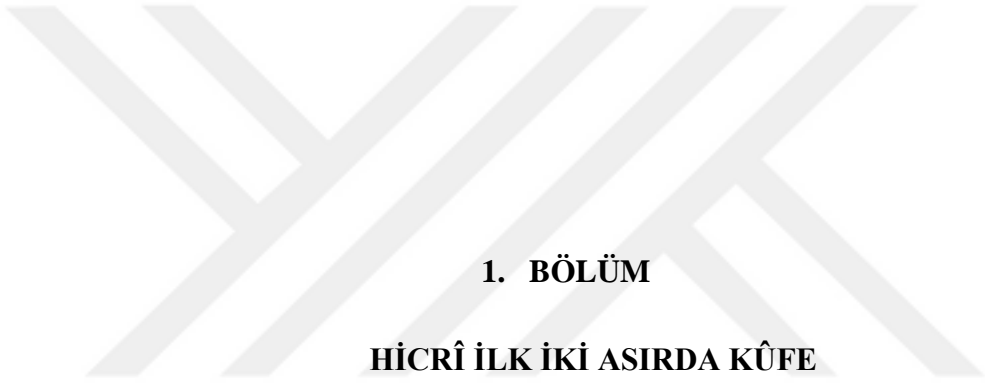
Araştırmanın ikinci bölümünü teşkil eden Kûfe kadıları ve hayatlarına dair kullanılan temel kaynak, müstakil olarak İslam şehirlerindeki kadıları ve onların

¹ Kûfe'yle ilgili günümüze ulaşmayan kitaplar için bkz. Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 342.

fetvalarını ele alan Vekî'nin *Ahbâru'l Kudât* isimli eseridir. Ayrıca tarih ve tabakat kitapları kullanılmıştır. Özellikle İbn Sa'd'ın et-Tabakât'ından, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdad*'ından ve İbn Asâkir'in *Târîhu Dimeşk*'inden çokça faydalanılmıştır. Kadıların cerh-ta'dîl durumları ve hoca-talebe ilişkileri için cerh-ta'dîl literatürüne müracaat edilmiştir. Buhârî'nin *Târîh*'leri, Yahyâ b. Maîn'in *Târîh*'i, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't ta'dîl*'i, İclî'nin *Ma'rifetü's sikât*'ı, İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ı, İbn Adiy'in *el-Kâmil*'i, el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l Kemâl*'i, İbn Hacer'in *Tehzîbü't Tehzîb* ve *Takrîb*'i, Zehebî'nin *Siyerü A'lâmi'n nûbelâ* ve *Tezkira*'sı sıkça başvurulan kaynaklardır. Kadıların rivayet sayılarını tespit için Cevâmiu'l Kelâm, Hâdimu'l Haremeyn ve el-Mektebetü's Şâmile programları kullanılmıştır.

Kûfe kadıları hakkında literatürde herhangi bir çalışma bulunmazken Kûfe hadisçiliği genelde bütün olarak değil, müstakil râvîler üzerinden incelenmiştir.² Bu konuda yazılmış en kapsamlı kitap Hüseyin Kahraman tarafından yazılmış, *Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır*'dır. Kitabın ilk kısmında yazar Kûfe'nin siyasi, ilmî tarihi hakkında bilgi verdikten sonra ikinci kısımda Kûfe râvîlerine geniş yer ayırmıştır. Kûfe râvîlerini bir arada bulma imkanı sunan kitapta müstakil olarak ele alınan râvîler arası ilişkilere yer verilmemiştir.

² Ömer Faruk Akpınar, "Süfyan es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyan Es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi* 1, (2015), s. 33-70; Ahmed Ürkmez, "Tarih Kaynaklarından Özgün Bir Hadisçi Portresi: Şa'bî", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28, (2009), s. 123-152.

1. BÖLÜM
HİCRÎ İLK İKİ ASIRDA KÛFE

1. Kuruluş

Hız. Ömer Irak bölgesinde savaşıp dönen askerlerde hastalık alametleri görünce ordunun dinlenebileceği bir ordugah şehri kurulmasını emretmiştir. Kurulacak bu şehirle Medine arasında nehir gibi herhangi bir engelin bulunmamasını tembih etmiştir. Böylece Sa'd b. Ebî Vakkâs hicrî 17 yılı Muharrem ayında, Medâin'de bulunan İslam ordusunu Kûfe'ye getirmiş ve Kûfe şehrini kurmuştur. Kûfe "taş ve kumla karışık tepe" anlamına gelmektedir. İlk olarak şehrin merkezinde olacak şekilde bir mescid inşa edilmiştir.³ Mescid Muğîre b. Şu'be döneminde genişletilmiş, Ziyad döneminde ise tekrardan inşa edilmiştir.⁴ Mescidin yanına şehrin idare edildiği merkez olan Dâru'l imare yapılmıştır. Ancak bu bina halk arasında Sa'd'ın sarayı şeklinde meşhur olunca durumu öğrenen Hız. Ömer Muhammed b. Mesleme'yi göndererek sarayın kapısını yaktırmış ve Sa'd'a yöneticiyle halkın irtibatını kesmemesini emretmiştir.⁵ İnşa edilen binalarda yapı malzemesi olarak önce kamış kullanılmıştır. Ancak çıkan büyük yangın sonucu kamışın kullanışlı olmadığı anlaşılınca Hız. Ömer'den izin istenerek kerpiç kullanılmıştır. Hız.Ömer evlerin oda sayısının üçten fazla ve yüksek olmaması ve sünnete bağlı kalınması hususunda uyarmıştır.⁶ Kûfe şehri inşa edilirken caddelerin genişlikleri 20, 30, 40 zira', sokakların genişliği ise 7 zira' olarak belirlenmiştir.

2. Kûfe'nin siyasî tarihi

2.1. Hız.Ömer dönemi

Hız.Ömer'in emriyle kurulan Kûfe'nin ilk valisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'tır. Sa'd şehri kurduktan sonra fetih hareketleri devam etmiştir. Kûfe kuruluş amacına uygun olarak fetih hareketlerinde üs görevi yapmıştır. Hız. Ömer döneminin sonlarına doğru fetih hareketlerinin yavaşlamasıyla şehirde bazı problemler baş göstermeye başlamıştır. Bu

³ Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't târîh*, thk. Ebu'l Fidâ Abdullah, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye: 1987, II, 372, 373.

⁴ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir el-Belâzûrî, *Fütûhu'l büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enis et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987, 389.

⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 374.

⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Târîhu'r rusul ve'l mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l Me'ârif, 1967, IV, 44.

problemlerin cehalet kaynaklı olduğunu düşünen Hz. Ömer İbn Mesûd'u Kûfe'ye öğretici olarak göndermiştir. Böylece İbn Mesûd etrafında Kûfe'de hadis, fıkıh, kıraat ilminin nüveleri oluşmuştur.⁷

Hicrî yirmi yılında iyi namaz kıldırmadığı yönündeki Kûfelilerin şikayeti üzerine Hz.Ömer Sa'd'ı valilikten azletmiştir.⁸ Sa'd'ın yerine Ammâr b. Yâsir atanmıştır. Ancak Kûfe halkının kendisinden şikayetçi olduğunu öğrenen Ammâr istifa etmiştir. Böylece Hz.Ömer Ammâr'ı azlederek yerine Cübeyr b. Mutim'i atamak istemiştir ancak yaşanan gelişmeler sonucu Muğire b. Şu'be'yi Kûfe valiliğine getirmiştir. Muğire Hz.Ömer'in vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Ammâr'ın yirmi iki yılında azledildiği ve yerine Ebû Mûsa'nın getirildiği de rivayet edilmiştir.⁹ Ammâr'ın azledilme nedeni, Basralıların Hz. Ömer'den gelirlerini artırmasını talep etmelerine karşılık kendi gelirlerinin de artırılmasını isteyen Kûfelilerin bu isteğini Ammâr'ın reddetmesidir. Kûfe halkı, içlerinde Muhtâr es-Sekafi'nin amcası Sa'd b. Mes'ûd ve Cerîr b. Abdullah'ın da bulunduğu bir grup göndererek Hz.Ömer'e Ammâr'ın siyasetten anlamadığını, kimi görevlendireceğini bilmediğini söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz.Ömer onlara kimi vali olarak istediklerini sormuş ve Ebû Mûsa cevabını alınca onu vali tayin etmiştir. Aradan kısa bir süre geçince Kûfeliler Hz.Ömer'e Ebû Mûsa'nın oğlunun kendi yollarında ticaret yaptığını ileri sürerek şikayet edince Hz.Ömer onu Basra'ya göndermiştir. Kûfelilerin bu tavrı Hz.Ömer'i endişelendirmiş ve endişesini, Kûfelileri, "kendilerine gönderilen validen razı olmayan ve valinin de onlardan razı olmadığı yüz bin kişi" şeklinde niteleyerek göstermiştir.¹⁰ Bu durum üzerine ashabını toplayarak istişare etmiştir. İstişare sonucunda zayıf ve Kûfelilere boyun eğecek bir vali yerine Müslümanların menfaatini gözetecek bir valinin atanması uygun bulunmuş ve Muğire Hz.Ömer'in vefatına kadar yaklaşık iki yıl bu görevde kalmıştır.¹¹

Hz.Ömer Ebû Lü'lü' tarafından yaralandıktan sonra ileri gelen sahâbîlerden kurduğu şûra meclisine halifeyi belirlemelerini emretmiş ve hicrî 23 yılında vefat etmiştir. 24 yılının başlarında vefat ettiği de söylenmiştir.¹²

⁷ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, Medine: Dâru'l Fikr, (ty), s. 47.

⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 409.

⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 423.

¹⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 433.

¹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 432, 433; Taberî, *Târîh*, IV, 164, 165.

¹² Taberî, *Târîh*, IV, 192, 193.

Hiz.Ömer vefat ettiğinde Kûfe'de Muğire, Basra'da Ebû Mûsâ, Dimeşk'te Muaviye, Mısır'da Amr b. el-Âs valilik yapmaktaydı. Aynı dönemde Şurayh Kûfe kadısı, Ka'b b. Sûr da Basra kadısıydı. İmam Malik'in İbn Şihâb'tan nakline göre ise Hiz.Ömer ve Hiz.Ebûbekir kadı tayin etmemişlerdir.¹³

2.2. Hiz. Osman dönemi

Hicrî 24 yılının muharrem ayında Hiz.Osman halife olmuş ve ikinci namazını kıldırmiştir.¹⁴ Hiz.Osman halife olduktan sonra Muğire, Abdurrahman b. Avf'a kararında isabet ettiğini söylemiştir. Muğire Hiz.Osman'a ise eğer başkası halife olsaydı biat etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Abdurrahman, Muğire'ye yalan söylediğini, başkası seçilecek olsaydı ona da aynı şekilde davranacağını söyleyerek çıkmıştır.¹⁵

Hicretin yirmi dördüncü yılında Hiz.Osman Hiz.Ömer'in vasiyeti gereğince Muğire'yi Kûfe valiliğinden azlederek yerine Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı görevlendirmiştir. Sa'd bir müddet görevde kaldıktan sonra yerine Ebû Mûsa gelmiştir. Vakıf'nin rivayetine göre ise Hiz.Osman Hiz.Ömer'in vasiyeti gereği valileri bir yıl görevlerinde bırakmıştır. Bir yılın sonunda Muğire'yi azlederek yerine Sa'd'ı atamıştır. Daha sonra Sa'd'ı da azletmiş ve Velid b. Ukbe'yi tayin etmiştir.¹⁶ Sa'd'ın azline, beytûlmalden aldığı borç nedeniyle İbn Mes'ûd'la aralarında yaşanan tatsızlığın sebep olduğu aktarılmıştır. İbnü'l Esîr'in nakline göre bu hadise Kûfe'de yaşanan ilk ayrışmadır, Kûfe ise ayrılığın meydana geldiği ilk şehirdir.¹⁷

Hicrî yirmi dokuz yılında Hiz.Osman Basra valisi Ebû Mûsa'yı azlederek yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i tayin etti. Ebû Mûsa'nın azledilmesinde Basralılarla katıldığı bir savaşta askerleri yaya olarak savaşmaya ikna ederken kendisinin at üzerinde savaşması ve Basralıların bu durumdan hoşnutsuzluğu etkili olmuştur.¹⁸

¹³ Taberî, *Târîh*, IV, 241.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 194.

¹⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 234, 239.

¹⁶ Taberî, *Târîh*, IV, 244.

¹⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 477.

¹⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 491.

Hz.Osman'ın muhatap olduğu ilk ciddi eleştiriler Mina'da namazı cem' etmemesinden sonra başladı. Hz.Ali ve Abdurrahman b. Avf gibi ileri gelen sahâbîlerin uyarısına rağmen Hz.Osman uygulamasında ısrar etti.¹⁹

2.2.1. Saîd b. el-Âs'ın vali tayin edilmesi

Hicrî otuz yılında Velîd b. Ukbe Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğinden alınarak yerine Saîd b. el-Âs getirildi. Velîd Kûfe halkına sergilediği sıcak tavrından ötürü beş yıl vali olarak kaldı. Ancak Velîd'le Kûfeliler arasında birtakım problemler baş göstermeye başladı. Kûfe'nin ileri gelen gençleri İbnü'l Haysemân'ı öldürmüşler ve bu fiillerine karşılık ölümle cezalandırılmışlardı. Bunun üzerine öldürülen gençlerin babaları Velîd'e karşı kin beslemeye başladılar. Velîd'in peşine casus taktılar ve onun içki sofrası kurduğu yönünde söylenti çıkarmışlardır. Velîd'e karşı kin besleyen Ebû Zeynep ve Ebû Müverra' Velîd uyurken mührünü alarak Medine'ye, Hz. Osman'ın huzuruna gittiler ve Velîd'in içki içtiğini söylediler. Bunun üzerine Hz. Osman Velîd'i Medine'ye çağırarak bu iki adamın şahitlikleri neticesinde kırbaç cezasına çarptırdı. Bu olay üzerine Velîd azledilerek yerine Hz. Osman'ın evinde büyümüş olan Saîd b. el-Âs atandı.²⁰ Saîd Kûfelilere bu göreve istemeyerek getirildiğini ve fitneye asla izin vermeyeceğini söyledi. İlk iş olarak Kûfelilerin durumunu araştırarak ulaştığı neticeleri Hz. Osman'a bildirdi. Saîd, mektubunda Kûfe'ye ilk yerleşenlerin perişan halde olduklarını ve sonradan gelenlerin şehrin nimetlerinden istifade ettiklerini dile getirdi. Hz. Osman cevaben Saîd'e, şehrin kurucusu olanlara hak ettikleri değeri kazandırmasını ve herkesi uygun olduğu yere göre değerlendirmesini tavsiye etti.²¹ Saîd ve Hz. Osman arasındaki bu mektuplaşma Kûfe'nin içinde bulunduğu ekonomik bunalımı ve bunun etkilediği sosyal sıkıntıları yansıtmaktadır. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci dönemi olarak nitelenen yıllarda fetih hareketleri yavaşlamıştır. Cihad ve fethe yoğunlaşmaları istenen, tarım ve hayvancılıkla uğraşmasına izin verilmeyen ve bu sebeple geçiminin büyük kısmını atâ' ve yardımlarla sağlayan Kûfe halkı bu durumdan doğrudan etkilenmiştir. Yaşanan ekonomik bunalım siyâsî memnuniyetsizliği de tetiklemiştir.

¹⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, II, 494.

²⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 3, 4, 5.

²¹ Taberî, *Târîh*, IV, 279.

Gelirin azalmasının yanında şehrin kuruluşunda merkezi rol oynayan Kûfelilerin sonradan yerleşenler karşısında itibar kaybetmesi de bunalımın diğer boyutudur.²² Tarihi kaynaklarda aktarılan bu bilgiler Kûfe'nin hareketli ve çok katmanlı yapısını ortaya koymaktadır. Kuruluşundan itibaren hem ırk hem kabile bazında sosyal çeşitliliğe sahip Kûfe'de düzen, bu hassas dengelerin sağlanmasıyla yakından ilgilidir. Nitekim bu durumun farkında olan Hz. Ömer Kûfelilerle sürtüşme ortamı oluşturmak yerine onların istediği kişiyi vali tayin etmeyi tercih etmiştir. Hz. Osman da valisi Saîd'in tavsiye ve tespitine bu yönde cevap vermiştir. Ancak ekonomik boyutta yaşanan sıkıntı hassas dengeyi bozmuştur.

Hicrî otuz yılında Hz. Osman Hz. Peygamber'in mührünü Medine'nin su ihtiyacını karşılamak için yaklaşık iki mil uzaklıkta bulunan bir kuyuya düşürmüş ve bütün çabalara rağmen yüzük bulunamamıştır.²³

2.2.2. Ebû Zer olayı

Hz. Peygamber döneminde Medine'den çıkan Ebû Zer, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Şam'da ikamet etmiştir. Zühd ve takva konusunda oldukça titiz davranan Ebû Zer Şam halkının harcamalarını ve zenginlerin fakirleri gözetmemesini eleştirmiştir. Bu durum zenginleri rahatsız edince durum vali Muaviye'ye intikal etmiştir. Ebû Zer'i bu tavrından vaz geçiremeyen Muaviye Hz. Osman'ı haberdar ederek olayı ona havale etmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman Ebû Zer'i Medine'ye davet etmiştir. Medine'ye gelen Ebû Zer Medine halkının içinde bulunduğu zenginliği ve dünya sevgisini eleştirmiş ve bu haliyle Medine'de kalamayacağını söyleyerek Rebeze'ye gitmiştir.²⁴ Ebû Zer'in tavrından hareketle Müslümanların refah seviyesinin yükseldiğini söyleyebiliriz.

²² Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis: İlk Üç Asır*, Bursa: Emin Yayınları, 2006, s. 17, 18.

²³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 9.

²⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 283.

2.2.3. Malik el-Eşter ve muhalifler

Velid'in yerine atanan Saîd, Hz. Osman'ın emriyle, Kûfe'nin hazine için ayrılmış verimli arazilerini Hicazlılara kiraya vermiştir. Otuz iki yılında, bu durumdan hoşnut olmayan Malik el-Eşter ve bazı ileri gelen Kûfeliler Saîd'in bu uygulamasını savunan Esed kabilesinden Huneyş isminde birini bayılıta kadar dövmüşlerdir. Bunun üzerine Huneyş'in ailesi Benî Esed valilik binasına gelmişler ve kargaşa çıkmıştır. Diğer bir rivayete göre, Malik b. Ka'b, Esved b. Yezîd, Alkama b. Kays ve Malik el-Eşter'in bulunduğu sohbet meclisinde Saîd, "Sevad arazisi Kureyş'in bahçesidir" demiştir. Eşter, "bizim kılıçlarımızla kazandığımız arazi nasıl Kureyş'in olur!" diyerek hiddetlenmiştir. Orada bulunan Saîd'in adamlarından biri valinin sözüne nasıl karşı geldiklerini söyleyerek Eşter'e çıkmasıyla onun hışmına uğramış ve bayılıncaya kadar dayak yemiştir. Kûfeliler Hz. Osman'a mektup yazarak durumu bildirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Osman içlerinde de Malik'in de bulunduğu yaklaşık on kişilik bu grubu Şam'a göndermiştir. Ancak huzursuzluğa yol açmaları sebebiyle Muaviye bunları göndermiştir.²⁵ Kûfe'ye dönemeyen Malik ve beraberindekiler Hıms'a gelmişlerdir ancak Humus valisi Abdurrahman b. Halid b. Velid onları azarlamış ve cezalandırmıştır. Bunun üzerine pişmanlıklarını dile getirmişler ve Hıms'ta kalmışlardır. Bu olay Kûfe'deki dengelerin kabileler ve onların çıkarları üzerine kurulduğunu göstermektedir. Kabileler fetih hareketine katılmaları sebebiyle şehirlerin tasarruf yetkisinin kendi ellerinde olduğunu düşünmüşlerdir.²⁶ Nitekim Malik şehrin kuruluşunda rol oynayan bir Kûfeli olarak, topraklarının Kûfe dışından birilerine verilmesinden rahatsızlık duymaktadır. Bu hadiseyi bastırmak için halifenin sürgünü tercih etmesi bir açıdan merkezî otoritenin zayıflığını göstermektedir denebilir.²⁷

Kûfe'de parlayan kıvılcım Eşter ve beraberindekilerin sürülmesiyle söndürülmüş gibi görünse de kısa bir süre sonra güçlenmeye başlamıştır. Kûfe'deki muhaliflerle örgütlenen Malik el-Eşter ve destekçileri vali Saîd'in azledilmesini ve yerine Eş'ar kabilesine mensup Ebû Musâ'nın atanmasını talep etmişlerdir. Medine'den halifeyle

²⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 318, 319, 320.

²⁶ Abdülaziz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, İstanbul: Endülüs yayınları, 2016, s. 107.

²⁷ Kahraman, *Kûfe*, s. 20.

yaptıu görüşmeden dönen Saîd'i Kûfe dışında karşılayarak onu şehre almamışlardır.²⁸ Hz. Osman muhalif Kûfelilerin bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Kûfe'ye gelen Ebû Mûsâ onlara sabretmelerini, ayrılığa düşmemelerini tavsiye etmiştir. Kendilerine namaz kıldırmasını isteyen Kûfelilerin bu isteğini Ebû Mûsâ, Hz. Osman'a bağlılıklarını devam ettirmeleri şartıyla kabul etmiştir.²⁹ Saîd'in azli ve yerine Ebû Mûsâ'nın getirilmesi hadisesinde muhaliflerin Ümeyye oğullarından bir vali yerine Güney Araplarından birini istemeleri Kûfe'deki dengelerde Kuzey-Güney Arapları arasındaki çekişmenin ve asabiyetin etkili olduğu söylenebilir.³⁰ Kûfeliler valinin değişmesiyle yetinmemişler ve hataları sebebiyle halifenin değişmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu yöndeki taleplerini Âmir b. Abdikays ile halife Hz. Osman'a iletmişlerdir. Ancak Hz. Osman Âmir'i sert bir dille geri çevirmiştir. Durumun ciddiyetini fark eden halife Muaviye b. Ebû Süfyan'ı, Saîd b. el-Âs'ı, Amr b. el-Âs'ı ve Abdullah b. Âmir'i toplantıya çağırarak durumdan haberdar etmiş ve görüşlerine başvurmuştur. Abdullah b. Âmir Kûfelileri cepheye sürmesini, bu şekilde muhaliflerin canlarının derdine düşeceklerini ve siyasi taleplerinden vazgeçeceklerini söylemiştir. Saîd ise muhaliflerin ele başlarının öldürülmesi halinde dağılıp gideceklerini dile getirmiştir. Toplantıda beytül malden muhaliflere sus payı verilmesi de tavsiye edilmiştir.³¹ Hz. Osman'ın istişare için çağırıldığı bu isimlerin Benî Ümeyye'den olması ve öz eleştiri yapmaksızın tavsiye vermeleri dikkat çekicidir.

Taberî, (zayıf olduğunu işaret eden bir lafızla) Vakıdî'den naklettiği haberde sahâbenin çoğunun bu olaylar karşısında sessiz kaldığını ancak kendisinden Hz. Osman'la konuşması talep edilen Hz. Ali ve Zeyd b. Sâbit gibi birkaç ismin olaya müdahale ettiğini ifade etmiştir. Hz. Ali Hz. Osman'a gelerek önce onun faziletini ve üstün özelliklerini zikretmiş ardından düştüğü hataları dile getirmiştir. Hz. Ali'nin akrabalarını kayırması hususunu özellikle vurgulaması dikkat çekicidir. Ancak Hz. Osman bu eleştirileri hak etmediği cevabını vermiş ve önceki iki halifenin yaptıklarını zikretmek suretiyle kendi uygulamalarını gerekçelendirmiştir. Hz. Ali'yle konuştuğundan sonra Hz. Osman minbere çıkarak hakkındaki iddialara cevap vermiştir.³²

²⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 40.

²⁹ Taberî, *Târîh*, IV, 331, 332.

³⁰ Kahraman, *Kûfe*, s. 22.

³¹ Taberî, *Târîh*, IV, 333, 334.

³² Taberî, *Târîh*, IV, 336, 337, 338, 339; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 43, 44.

Abdullah b. Sebe, Yemen asıllı bir Yahudi iken Hz. Osman döneminde Müslüman olmuş ve önce Hicaz'da sonra Kûfe ve Basra'da kargaşa çıkarma girişiminde bulunmuş ancak başarılı olamamıştır. Annesine nisbetle İbnü's Sevda lakabıyla meşhur olan Abdullah b. Sebe Mısır'a giderek Hz. Peygamber'in ric'atini yani yeryüzüne tekrar gönderileceğini iddia etmiş ve takipçi bulmuştur. Buna ilave olarak her ümmetin bir peygamberi bir de vasîsi olduğunu, Hz. Ali'nin bu ümmetin vasîsi olduğunu ve Hz. Osman'ın bu hakkı gasp ettiğini öne sürmüştür. Emri bil ma'ruf kisvesi altında b görüşlerini diğer İslam beldelerine gizli mektuplar aracılığıyla iletmiştir. Mektuplar Medine'ye de ulaşmış ve Talha ile Zübeyr durumdan haberdar olmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Osman'a mektuplardan bahsetmişler ve ona beldelere güvendiği kimseleri göndermesini ve olayların iç yüzünü öğrenmesini tavsiye etmişlerdir. Tavsiyeyi dinleyen Hz. Osman Kûfe'ye Muhammed b. Mesleme'yi, Üsâme b. Zeyd'i Basra'ya, Ammâr b. Yâsir'i Mısır'a, Abdullah b. Ömer'i Şam'a göndermiştir. Diğer haberciler Ammâr'dan önce dönmüşler ve dikkate değer bir durum olmadığını söylemişlerdir. Abdullah b. Ebû Serh Mısır'dan gönderdiği mektupta, Ammâr'ın etrafında insanların toplandığını ve içlerinde Abdullah b. Sebe, Halid b. Mülcem, Kinâne b. Bişr gibi kimselerin olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Osman mektup yazarak kendisinin zalim olduğunu düşünerek halifeden hakkını almak isteyenleri hac mevsiminde buluşmaya ve hesaplaşmaya davet etmiştir. Hz. Osman valileriyle toplanarak onlara insanların kin gütmelerine sebep olacak ne yaptıklarını sormuş ve valilerden endişe etmeyi gerektirecek bir durum olmadığı cevabını almıştır.³³

2.2.4. Muhaliflerin Medine baskını

Otuz beş yılında Mısırlılar bin kişilik bir grupla Medine'ye yöneldiler. Kûfeliler ve Basralılar da bunlara destek vermişlerdir. Hz. Ali'nin arabuluculuğu ve Mısır valiliğine Muhammed b. Ebû Bekir'in getirilmesiyle yatışan grup geri dönmüştür.³⁴ Şehirlerine dönen muhalifler vali değişikliklerinin bir sonuç vermeyeceğini görünce Malik el-Eşter öncülüğünde tekrar örgütlenerek hicrî 35 yılı hac mevsiminde harekete geçmeye karar

³³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 40; Taberî, *Târîh*, IV, 342, 343.

³⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 359.

vermişlerdir. Muhalif hareketin öncülüğünü Kûfeli birinin yapması ve diğer Kûfe ileri gelenlerinin de bu harekete katılması Kûfe'nin bu önemli hadisede oynadığı rolü göstermektedir.³⁵

Muhalifler Hz. Ali, Talha ve Zübeyr gibi sahâbîlerin engelleme çabalarına rağmen Hz. Osman'ın evi bir müddet kuşatılmıştır. Kuşatmayı kaldırmayan isyancılar birtakım oyunlara başvurmuşlar ve neticede Hz Osman'ı hicretin 35. yılında şehit etmişlerdir.³⁶

2.2.5. Muhalefetin sebepleri

Hz. Osman'a karşı yürütülen muhalif hareketin oluşmasında tek bir faktör etkili değildir. Muhalifleri kışkırtan sebeplerin başında Hz. Osman'ın yönetici kadrolara yakınlarını ve özellikle Benî Ümeyye mensuplarını ataması gelmektedir ki bu husus asabiyetle ve kabilecilikle alakalıdır. Diğer bir sebep de Hz. Osman'ın verimli toprakları Kureyşlilere kiraya vermesidir ki bu durum ekonomik açıdan Kûfelilerin tepkisini çekmiştir. Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'in mührünü kuyuya düşürmesi de muhaliflerin harekete geçmesinde etkili olmuştur. Hz. Osman'ın, içki içmesi sebebiyle azledilen Kûfe valisi Velid'e hamr haddi uygulamakta isteksiz davranması ve hacca namazı cem' etmemesi de Müslümanların ona karşı tavır almalarında etkili olmuştur.

Abdülaziz Dûrî, Hz. Osman'a karşı oluşan muhalefetin aslında onun şahsına değil, Benî Ümeyye'ye ve genel olarak Kureyş'e karşı bir muhalefet olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

Belki de eyaletlerdeki kabilevi dürtünün bir gelişmesi olan bölge asabiyeti ortaya çıktı, buna bir de eyaletlerin Medine egemenliğinden ve gelirlerin eyaletlerden Medine'deki Beytü'l-Mala gönderilmesinden dolayı ortaya çıkan hoşnutsuzluk eklendi. Daha önce, her kabilenin savunduğu otlak ve hima'sı vardı. Kabilelerin yerleştiği şehirler bu geçimin bağlı olduğu otlak ve hima'nın yerini aldı. Kabileler fetih hakkı nedeniyle eyaletlerin tasarruf yetkisini kendilerinin doğal hakları olarak görüyorlardı.³⁷

³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitabü't tabakâti'l kebir*, Beyrut: Dârü Sadır, 1968, III, 68; Kahraman, *Kûfe*, s. 23.

³⁶ Hadisenin detayları için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 73; Taberî, *Târîh*, IV, 370-385; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 64, 68;

³⁷ Dûrî, *İslam Tarihi*, s. 107.

Ona göre başından beri ikinci plana itilen diğer Arap kabileleri ekonomik çıkarlarının etkilenmesiyle harekete geçmek durumunda kalmışlardır.³⁸ Watt da Hz.Osman'ın katline gerekçe olarak ileri sürülen bu gerekçelerin arkasında Bedevî Arapların hayat tarzlarındaki değişimden kaynaklanan makro sebeplerin yattığı düşüncesindedir. Ona göre İslam Devleti'nin giderek bürokratikleşmesi insanların çölün hürriyetinden bürokrasinin kontrolü altına girmesini gerektiriyordu. İnsanlar güçlü bir devlet altında yaşamayı isterken bunun yükleyeceği bazı durumları ise ağır ve sıkıcı buluyorlardı. Bu gerilim Hz. Osman dönemi olaylarında patlak vermiş ve sonraki dönemlerde de devam etmiştir.³⁹

2.3. Hz. Ali dönemi

Hz. Osman'ın vefatının ardından muhalifler, Medine'yi henüz terk etmeden yeni halifenin belirlenmesi için girişimde bulunmuşlardır. Talha, Zübeyr, Sa'd b. Ebû Vakkâs, İbn Ömer kendilerine gelen halifelik teklifini reddetmişlerdir. Hz. Ali de kendisine sunulan teklifi reddetmiş, ancak ısrarlar karşısında, fitne tehlikesinin önüne geçmek için halifeliği kabul etmiştir. Böylece Medineliler Hz. Ali'ye biat etmişlerdir. Bazı rivayetlerde Talha ve Zübeyr'in biat etmediği veya kerhen biat ettiği nakledilmiştir.⁴⁰

Hz. Ali çalkantılı bir dönemde halife olmuştur. Kureyş Emevîler ve Haşimîler şeklinde bölünmüştür. Eyaletler Medine'ye karşı cesaretlenmiş ve muhaliflerin Hz. Osman'ı öldürmesiyle halifeliğin hürmeti çiğnenmiştir.⁴¹ Hz. Ali'nin hilafete gelmesiyle yatışması beklenen gergin ortam iyiden iyiye karışacaktır.

Hz. Ali'den beklenen ilk icraat Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmasıydı. Ancak Hz. Ali henüz yatışmamış muhaliflerin buna hazır olmadığı görüşündeydi. Onun bu yaklaşımı karşısında Kureyş'te ayrılık baş göstermiştir. Bir grup ortalığın

³⁸ Hz. Osman döneminde ekonomik durum hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Hz.Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi – Kufe Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, s. 63-86.

³⁹ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010, s. 13-15.

⁴⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 81-85; Taberî, *Târîh*, IV, 428-430, 435.

⁴¹ Dûrî, *İslam Tarihi*, s. 114.

durulmasını beklemek gerektiğini savunurken diğer grup Hz. Osman'ın kanının yerde kalmasının Kureyş'e yakışmayacağını düşünüyordu.⁴²

Hz. Ali ilk iş olarak fitnenin asıl müsebbibi olarak gördüğü valileri görevden aldı ve yerlerine güvendiği kimseleri atadı. Basra'ya Osman b. Huneyf'i, Kûfe'ye Umâre b. Şihab'ı, Yemen'e Ubeydullah b. Abbas'ı, Kays b. Sa'd'ı Mısır'a ve Sehl b. Huneyf'i Şam'a vali tayin etti.⁴³ Görevlendirilen bu isimlerin Ensar kökenli veya Yemenî Güney kabilelere mensup olmalarından hareketle Hz. Ali'nin bu bilinçli seçimle eyaletlerdeki daha önceki Ümeyye oğulları yanlısı atamalara karşı olan muhalifleri yatıştırmayı hedeflediği söylenebilir. Ordusunda görevlendirdiği komutanlar da dikkate alındığında Hz. Ali'nin Haşimî-Ensâr ve Kûfe Yemenîleri arasında kurduğu dengeyi idaresinin merkezine aldığı söylenebilir.⁴⁴ Ancak bu şehirlerdeki isyancıların valileri geri göndermesiyle bu girişim başarısız olmuştur. Bunun üzerine Hz. Ali Ebû Mûsâ ve Muaviye'ye mektup yazarak itaat etmelerini emretmiştir. Ebû Mûsâ mektuba olumlu cevap verirken Muaviye muarız olduğunu, Hz. Osman'ın kanının temizlenmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali Muaviye'ye karşı savaş kararı almıştır.⁴⁵ İbn Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Muhammed b Mesleme Hz. Ali'yi savaş hususunda desteklememişlerdir.⁴⁶ Muaviye'ye karşı savaş hazırlıkları sürerken Mekke'den Hz. Ayşe, Talha ve Zübeyr'in baş kaldırdıkları haberi gelmiştir. Hz. Ayşe beraberindeki sahâbîlerle Hz. Osman'ın kanını talep etmiştir.⁴⁷ Hz. Ayşe ve beraberindekilere Benî Ümeyye'den Mervan b Hakem ve Velîd b. Ukbe destek vermiştir.⁴⁸ Bu isimlerin Ümeyye oğullarından olmalarına rağmen Hz. Ayşe'yi desteklemeleri, Hz. Ali muhaliflerinin farklılıklarını göz ardı ederek muhalefet ortak paydasında buluştuklarını göstermektedir.⁴⁹ Kureyşlilerin Cemel ve sonraki muhalif hareketlerde onun karşısında olmayı tercih etmelerinde Hz. Ali'nin kendilerini yönetimde söz sahibi yapmak

⁴² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 85, 86; Taberî, *Târîh*, IV, 442.

⁴³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 87, 92.

⁴⁴ Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihi'nde Asabiyet*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016, s. 194, 195.

⁴⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 93, 94; Taberî, *Târîh*, IV, 445.

⁴⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's siyâse*, Beyrut: Dârü'l-Edva, 1990, s. 76, 77.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, IV, 446.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's siyase*, s. 83.

⁴⁹ Kahraman, *Kûfe*, s. 27.

istememediğini düşünmeleri etkili olmuştur denebilir. Çünkü Hz. Ali önemli valiliklere ve komutanlıklara Kureyşli olmayan isimleri atamıştır.⁵⁰

Abdullah b. Âmir Hz. Ayşe ve beraberindekileri Basra'ya davet etmiştir. Bunun üzerine Talha ve Zübeyr Basra'nın önde gelen isimlerine mektup yazarak onları kendi saflarına geçmeye davet etmişler ancak bu davetlerine olumlu cevap alamamışlardır. Destek bulma çabalarını İbn Ömer ve Hz. Hafsa'yla sürdüren Talha ve Zübeyr elleri boş olarak dönmüşlerdir. Ancak bu durum onları Basra'ya doğru harekete geçmekten ve Hz. Ali'yle savaşmaktan vazgeçirmemiştir.⁵¹

Hz. Ayşe ve beraberindekilerin Basra'ya yöneldiğini öğrenen Hz. Ali Şam'a gitmek üzere hazırladığı ordusunu Basra'ya çevirmiştir. Kûfe ehlinden kendisine ayaklananlara karşı yardım talep etmiştir. Ancak Ebû Mûsâ'ya danışan Kûfeliler onun yönlendirmesiyle Hz. Ali'nin yanında savaşmayacaklarını söylemişlerdir. Kendisini ikna için Hz. Ali Hz. Hasan'ı, Ammar b. Yâsir'i ve İbn Abbas'ı göndermiştir. Ancak Ebû Mûsâ bu fitneye dahil olmayacağını söylemiştir. Kûfeliler destek olma konusunda isteksiz davranınca Hz. Ali Malik el-Eşter'i Kûfe'ye göndermiştir. Bu çaba sonucunda Kûfelilerin bir kısmı Hz. Ali'ye destek olmaya karar vermişlerdir. Yaşanan bu hadise üzerine Hz. Ali Ebû mûsâ'yı görevden alarak yerine Karaza b. Ka'b el-Ensârî'yi atamıştır.⁵² Ebû Mûsâ'nın bu hadisedeki tutumu ve Kûfelilere Kureyş'İN işine karışmamalarını tavsiye etmesi yaşanan kargaşayı bir kabile meselesi olarak gördüğünü yansıtmaktadır. Bu durum asabiyetin o dönem insanı için verilen kararlarda son derece etkili olduğunu göstermektedir.⁵³

Hz. Ali, Talha ve Zübeyr ile anlaşma yoluna gitmeyi Müslüman kanı dökülmesine tercih etmiş ve anlaşma yoluna gitmiştir. Ancak Hz. Osman'ın katlini planlayan Malik el-Eşter ve arkadaşları bu durumun kendilerine zarar vereceğini düşünerek yeni bir plan yapmışlardır. Plana göre geceleyin grup bölünerek iki orduya da saldırı düzenleyecek ve böylece anlaşmanın bozulduğunu zanneden iki ordu gerçek anlamda savaşa girecektir. Planlandığı gibi yürütülen plan hedefine ulaşır ve Müslümanlar birbirlerinin kanını dökerler. Bu savaşta Hz. Ayşe bir devenin üzerinde

⁵⁰ Apak, *Asabiyet*, s. 197.

⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's siyase*, s. 78-81.

⁵² Taberî, *Târîh*, IV, 477-485.

⁵³ Kahraman, *Kûfe*, 28.

savaşa iştirak ettiği için savaşa Cemel Vakası denmiştir.⁵⁴ Savaşı Hz. Ali kazanmıştır ve Müslümanlar toplamda on bin kayıp vermişlerdir.⁵⁵

Medine'nin ekonomik anlamda kendine yetecek gücünün olmaması, stratejik bölgelerden uzak kalması ve askerî yönden kendini savunmaya yetecek bir ordusunun bulunmaması sebebiyle Hz. Ali başkenti Medine'den taşıma kararı almıştır. Yeni başkentin belirlenmesinde askerî güç, coğrafi konum ve ekonomi dikkate alınmıştır. Fustat'ın ekonomik zayıflığı ve Berberî isyanlarıyla meşgul olması, Basra'nın körfeze yakınlığı ve Cemel olayında Hz. Ali muhaliflerini desteklemesi sebebiyle istilalara açık olması dikkate alındığında Kûfe yeni başkent olarak belirlenmiş ve otuz altı yılında başkent Medine'den Kûfe'ye taşınmıştır.⁵⁶ Başkentin Kûfe olması avantajların yanında problemleri de beraberinde getirmiştir. Çünkü Kûfe gerek nüfus yapısı gerek siyasi durumu açısından oldukça hareketli ve çok katmanlı bir yapıya sahipti.⁵⁷

Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden Sıffin Savaşı ve Hakem olayı sonucu Mudar kökenli iktidarı öteden beri desteklemeyen Kûfe kökenli bir grup olarak Haricîler ortaya çıktı.⁵⁸ Hz. Ali bu grupla mücadele etti. Emevîler döneminde de Haricîler pek çok kez harekete geçmişler ve devletin mücadelesiyle karşılaşmışlardır. Özellikle Muğire b. Şu'be (ö. 50/670), Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673) ve Ubeydillah b. Ziyad (ö. 67/686) döneminde Haricîler'le yoğun mücadele sonucunda pek çok isyan bastırılmış ve Haricîler yok edilmese de etkisiz hale getirilmişlerdir.⁵⁹

Hz. Ali'nin 40 yılında bir muhalif tarafından öldürülerek şehit edilmesiyle⁶⁰ Kûfeliler Hz. Hasan'a biat etmişlerdir.⁶¹ Ancak Hz. Hasan Müslümanların tekrar ayrılığa düşmesini engellemek adına halifelikten feragat etmiştir.⁶² Hz. Hasan Kûfe'yi terk ederek Medine'ye yerleşmiştir. Böylelikle Kûfe Muaviye'nin yönetimi altında girmiştir.⁶³

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 506, 507.

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 538, 539.

⁵⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 27.

⁵⁷ Apak, *Asabiyet*, s. 197; Kahraman, *Kûfe*, s. 29

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, V, 48-51, 64-66, 72-75; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 149, 161.

⁵⁹ Söylemez, *Kûfe*, 27.

⁶⁰ Taberî, *Târîh*, V, 143-145.

⁶¹ Taberî, *Târîh*, V, 158.

⁶² Taberî, *Târîh*, V, 162.

⁶³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 274; Taberî, *Târîh*, V, 165.

2.4. Emevîler dönemi

Muaviye, halifeliği boyunca Haricî ayaklanmalarını bastırmakla meşgul olmuştur. İsyan eden isimler, Abdullah b. Ebû'l Havsâ et-Tâî, Havsere b. Veda el-Esedî,⁶⁴ Ferve b. Nevfel el-Eşcaî,⁶⁵ Şebîb b. Becere el-Eşcaî,⁶⁶ Muayn b. Abdullah el-Hâricî'dir.⁶⁷ Bu ayaklanmaların çokluğu ve Kûfe merkezli olması Kûfe'de hakim olan kargaşa ortamını yansıtmaktadır. Muaviye Kûfe valisi olarak Muğire b. Şu'be'yi görevlendirmiş ve Şurayh'ı kadı tayin etmiştir.⁶⁸ Muğire'nin 50 yılında vefat etmesi üzerine Kûfe valiliğine Ziyad atanmıştır⁶⁹ Hucr b. Adiy'in katli Ziyad döneminin önemli olaylarındanıdır.⁷⁰ Hutbe esnasında Hz. Ali'ye hakaret edilmesi ve Muaviye'nin övülmesine razı olmayan Hucr ayağa kalkarak Muğire'ye karşı gelmiştir. Onun bu hareketi mescitte bulunanlar tarafından da desteklenmiştir. Muğire onu öldürerek arkasından kötü anılmak istememiştir. Ancak Muğire'nin yerine gelen Ziyad Hucr'a karşı müsamahakâr davranmamış ve Kûfe eşrafiyla konuşarak Hucr'a karşı yalnızlaştırma politikası uygulamıştır. Ziyad'ın baskısı sonucu Kûfeliler Hucr'u desteklemekten vazgeçmişlerdir. Ziyad Hucr'u cezalandırılmak üzere Muaviye'ye göndermiştir. Muaviye yaptığı işten dönmesini söylemişse de Hucr, Hz. Ali'ye hakaret etmemekte ısrar edince öldürülmüştür.⁷¹

57 yılında Dahhâk b. Kays Kûfe valiliğine atanmıştır. Ancak bir yıl sonra azledilerek yerine Abdurrahman b. Ümmü'l Hakem getirilmiştir.⁷² 59 yılında ise Abdurrahman görevden alınmış ve yerine Nu'man b. Beşîr atanmıştır.⁷³

Vefat etmeden önce Muaviye yerine oğlu Yezid'i halife olarak bırakmış ve onun adına biat almıştır.⁷⁴ Biatı kabul etmeyen Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve onları

⁶⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 276.

⁶⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 276.

⁶⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 277.

⁶⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 277.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 278.

⁶⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 317.

⁷⁰ Hucr b. Adiy hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Emevi İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, s. 31-48.

⁷¹ Taberî, *Târîh*, V, 253-272; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 326-338.

⁷² Taberî, *Târîh*, V, 308, 309.

⁷³ Taberî, *Târîh*, V, 315.

⁷⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 352; Taberî, *Târîh*, V, 322, 323.

destekleyenler Mekke'ye hareket etmişlerdir.⁷⁵ Durumu haber alan ileri gelen Kûfeliler mektup yazarak Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye davet etmişler, onu destekleyeceklerini söylemişler ve on iki bin kişinin kendisine biat ettiğini bildirmişlerdir.⁷⁶ Yezid, Kûfe'deki muhalif hareketlenmeyi öğrenince Numan b. Beşîr'i görevden alarak Ubeydullah b. Ziyad'ı atamış ve bu hareketi engellemesini emretmiştir.⁷⁷ Müslim b. Akîl ve onun Hz. Hüseyin adına biat aldığı kimseler valilik binasını kuşatmışlardır ve Ubeydullah yaklaşık otuz kişilik bir grupla mahsur kalmıştır.⁷⁸ Ubeydullah, itaat eden Kûfelileri müjdelemeleri ve isyan edenleri korkutmaları için Kûfe eşrafını dışarı göndermiştir. Kabile önderlerinin yolundan giden Hz. Hüseyin taraftarları birer birer Müslim'in etrafından dağılmışlar ve onu yalnız bırakmışlardır. Yalnız kalan Müslim yakalanarak öldürülmüştür.⁷⁹ Böylece Kûfeliler bir kez daha kararsız hareket etmişler ve Hz. Hüseyin'i yalnız bırakmışlardır. Kabile liderlerinin sözlerine uymaları Kûfeliler üzerinde kabile asabiyetinin ne denli etkili olduğunu göstermektedir. Kûfe'deki hareket bastırıldıktan sonra Hz. Hüseyin'in üzerine Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasında bir ordu gönderilmiş ve Hz. Hüseyin ve beraberindekiler katledilmiştir.⁸⁰

Kûfe'deki kabile hareketliliğinden haberdar olan Ubeydullah, Ömer b. Sa'd'ı Hz. Hüseyin'i öldürme görevi için özellikle seçmiştir. Güney araplarından biri yerine Kureyş'ten birinin seçilmesi ileride doğabilecek kabile savaşlarının önüne geçmiştir. Hz. Hüseyin'in ölümüyle son bulması beklenen isyan iki yeni harekete dönüşmüştür. Bunlar Abdulah b. Zübeyr hareketi⁸¹ ve tevvâbun hareketidir.⁸² Hz. Hüseyin'i destekleyen İbn Zübeyr onun ölümü üzerine Emevî otoriteye baş kaldırmış ve kısa sürede Hicaz'a hakim olmuştur. H. 64 yılında Yezîd b. Muaviye'nin ölümü üzerine⁸³ Kûfe ve Basra'nın da biatını alan İbn Zübeyr,⁸⁴ Yezîd'in yerine geçen Muaviye b. Yezîd'in halife olduktan

⁷⁵ Taberî, *Târîh*, V, 431.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, V, 347, 348. Hz. Hüseyin'in hareketi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Hz. Hüseyin ve Kûfeliler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 33, s. 475-500.

⁷⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 387.

⁷⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 393.

⁷⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 393-396.

⁸⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 412, 428-432.

⁸¹ Abdullah b. Zübeyr hakkında detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I, 145, 146.

⁸² Söylemez, *Kûfe*, s. 31, 32.

⁸³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 464.

⁸⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 469, 470; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 25, 26, 27.

kısa süre sonra ölmesi üzerine hakimiyetini güçlendirmiştir.⁸⁵ Ancak Mervân b. Hakem Şam'a kaçan Ubeydullah'ın teşvikiyle hilafetini ilan etmiştir.⁸⁶ Yemenî Araplar Mervân'ı desteklerken Adnânî Araplar İbn Zübeyr'i desteklemişlerdir. Merc-i Râhıt savaşıyla Emevîler hakimiyeti tekrar sağlamışlardır.⁸⁷ Ancak bu savaş uzun süredir barış ortamında yaşayan Adnânî ve Yemenî Araplar arasındaki çatışmanın körüklenmesine sebep olmuştur.⁸⁸

İbn Zübeyr ve Mervân'ın yerine geçen Abdulmelik birbirleriyle mücadele etme fırsatı bulamadan kendi iç mücadeleleriyle uğraşmışlardır. İbn Zübeyr, Kûfe ve Basra'ya hakim olacak derece güçlenen, Haricîler'in bir kolu olan Ezârika ile mücadele etmiştir.⁸⁹

Kûfe'de etkili olan bir diğer hareket tevvâbun hareketidir.⁹⁰ Tevvâbun hareketi Hz. Hüseyin'in katline katılarak bundan pişmanlık duyanlar tarafından Emevî yönetimine karşı oluşturulmuştur. Emevî otoriteyle mücadele etmek üzere Suriye'ye hareket eden Süleyman b. Surad öncülüğündeki tevvâbun takipçileri Abdullah b. Zübeyr'in güçleri tarafından kılıçtan geçirilmiştir.⁹¹ Bu durum Kûfelilerin İbn Zübeyr'e kızarak Muhtar es-Sekafî'ye yaklaşmalarına neden olmuştur.⁹² Muhtar'ı destekleyen ve onunla Kûfe'nin ileri gelenlerinden İbrahim b. Malik el-Eşter'in arasını bulmak isteyenlerin içinde Şa'bi de vardır.⁹³ Muhammed b. el-Hanefiyye'nin de desteğini alarak kısa sürede güçlenen Muhtar Kûfe'yi ele geçirmiştir.⁹⁴ Muhtar mevâlîyi Araplarla bir tutup fe'yden eşit pay verince Kûfe'nin ileri gelenleri bu duruma büyük tepki göstermişlerdir.⁹⁵ Muhtar içlerinde Kûfe'nin ileri gelenlerinin de olduğu Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmıştır.⁹⁶ Muhtar kendinden önceki hareketlerden farklı olarak Arap unsur yerine mevâlîyi hareketine dahil etmek suretiyle onların desteğinden faydalanmıştır. Böylece daha önce Arapların oluşturduğu Şîî harekete mevâlî de dahil

⁸⁵ Söylemez, *Kûfe*, s. 32.

⁸⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 477, 478; Taberî, *Târîh*, V, 530.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, V, 535.

⁸⁸ Kahraman, *Kûfe*, s. 49.

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, V, 534; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 490, 491.

⁹⁰ Tevvâbun hareketiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, "Tevvâbîn", *DİA*, XL, 49, 50.

⁹¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 486-490; IV, 3-10.

⁹² Muhtar es-Sekafî hakkında detaylı bilgileri için bkz. İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54, 55.

⁹³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 30.

⁹⁴ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 36.

⁹⁵ Söylemez, *Kûfe*, s. 33; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 37, 38.

⁹⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 38-43.

olmuştur.⁹⁷ Muhtar'ın Kûfe eşrafını memnun etme çabalarına rağmen Muhtar'ın temsilcisi İbrahim el-Eşter'in Ubeydullah'la savaşmak üzere Kûfe'den ayrılmasını fırsat bilen Kûfeliler Muhtar'a karşı harekete geçmişlerdir.⁹⁸ İbn Zübeyr'in kardeşi ve Basra valisi Musab b. Zübeyr ile Harûra'da çarpışan Muhtar'ın ordusunun yenilgiye uğraması üzerine Muhtar Kûfe'ye sığınmıştır. Muhasara altında kalan Muhtar harekete geçtiyse de başarılı olamamış ve öldürülmüştür.⁹⁹ Böylece Kûfe kaynaklı bir muhalif hareket de bastırılmış ve Kûfe yeniden İbn Zübeyr hakimiyetine girmiştir. Ancak İbn Zübeyr'den bekledikleri iltifatı bulamayan Kûfe eşrafı Emevî yönetimi tarafına geçmiştir.¹⁰⁰

Irak üzerine sefere çıkan Abdulmelik savaşı kazanmış ve Kûfe uzun bir aradan sonra tekrar Emevî hakimiyetine girmiştir.¹⁰¹ Musab b. Zübeyr'in ölümünden sonra Abdulmelik, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine Haccâc'ı¹⁰² göndermiştir. İbn Zübeyr'i öldürüp başını keserek Medine'de sergileyen Haccâc'ın verilen görevi başarması üzerine Irak valiliğine tayin edilmiştir.¹⁰³ Yaklaşık yirmi yıl Kûfe valiliği yapan Haccâc bu süre zarfında pek çok kanlı olaya imza atmıştır. Bu süreçte iki büyük isyan çıkmıştır. Bunların ilki Haricî Şebîb'in ayaklanmasıdır.¹⁰⁴ Kûfe'ye saldıracak kadar güçlenen Şebîb, Haccâc tarafından durdurulmuştur.¹⁰⁵ Şebîb'i durdurmak için Haccâc, İbnü'l Eş'as başta olmak üzere farklı isimleri görevlendirmiştir. Uzun mücadele sonunda Şebîb başarısız olmuştur.¹⁰⁶

Haccâc döneminde Kûfe'de etkili olan diğer olay Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanıdır.¹⁰⁷ Haccâc'ın zulmü karşısında etrafındakilerin teşvikiyle harekete geçen İbnü'l Eş'as'a, Haccâc'ın atadığı Kûfe valisi İbn Cübeyr de destek vermiştir.¹⁰⁸ Irak bölgesinde büyük destek bulan İbnü'l Eş'as Haccâc'ın yoğun mücadelesi sonucu etkisiz hale getirilmiştir. İsyanın bastırılması büyük bir katliamı da beraberinde

⁹⁷ Watt, *İslam*, s. 38, 39.

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 43-45.

⁹⁹ Taberî, *Târîh*, VI,

¹⁰⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 104.

¹⁰¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 104-112.

¹⁰² İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî", *DİA*, XIV, 427-428.

¹⁰³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 122; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 39, 40.

¹⁰⁴ Emevî dönemi Haricî isyanları için bkz. Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyancıları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7, (Bahar-2014), s. 155-188.

¹⁰⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 160-162.

¹⁰⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 173-177.

¹⁰⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l- Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 33.

¹⁰⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 41.

getirmiştir. Ele geçirilen asiler ve diğer Haccâc muhalifleri onun emriyle kılıçtan geçirilmiştir.¹⁰⁹

İbnü'l Eş'as isyanı Irak ehlinin kabilevî aidiyetleri unutarak Iraklılık ortak paydasında buluşması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Haccâc tarafından Kûfe'ye getirilen Şamlı askerlere yapılan ihsan ve ikram Iraklıların Şam yönetimine karşı tavır almasına sebep olmuştur. Ekonomik sebeplerle bu isyana destek veren Iraklılar Şamlı soydaşlarına karşı savaşmışlardır.¹¹⁰

95 yılında Haccâc'ın ölümüyle Irak valisi olan Yezîd b. Mühelleb, (96-98/714-16) Mesleme b. Abdumelik, (102/720) Ömer b. Hübeyre, (102-105/720-723) Halid b. Abdullah el-Kasrî (105-120/723-737) valilikleri sürecinde Kûfe, nisbeten sakin bir dönem yaşamıştır. Bu durumda Haccâc'ın baskı ve şiddetle sağladığı istikrar ortamının etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Velîd b. Abdumelik (86-96/705-715) döneminde fetihlerin artmasıyla Müslümanların kabilevî ve siyasî çatışmalara fırsat bulamaması da etkili olmuştur. Önceki dönemlere nispeten sakin denebilecek bu süreç Velîd'ten sonra halife olan Süleyman b. Abdumelik, (96-99/715-717) Ömer b. Abdilaziz, (99-101/717-720) ve Yezîd b. Abdumelik dönemlerinde devam etti. Ancak içten içe Emevî muhalefeti mevâlî, Ali taraftarları ve Haricîler tarafından devam etmiştir.

Hiz. Ali taraftarları Hiz. Peygamber'in soyundan birinin halife olması yönündeki isteklerini devam ettirmişlerdir. Onların bu istekleri, Ali evladından İbnü'l Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in imamet haklarını İbn Abbas'ın torunu Muhammed b. Ali'ye devretmesiyle Abbasoğulları üzerinden sürmüştür.¹¹¹ Ali taraftarlarının desteğini alan Muhammed b. Ali, İslam beldelerine adamlarını yollayarak taraftar toplamaya başlamıştır.¹¹²

Emevîler kabileler arası denge siyaseti izlemişlerdir. Ancak bu siyaset zaman zaman göreve getirilen yöneticiler tarafından başarılı şekilde uygulanamamıştır. Yahut yönetilenler bu siyasetten memnun kalmamışlardır. Hişâm döneminde (105-125/724-743) Kûfe valiliği yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin izlediği denge siyaseti şehirdeki Adnânî kabilelerin tepkisini çekmiştir ve onun Yemânîleri yönetimde görevlendirdiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine halife Hişâm Hâlid'i azlederek yerine Haccâc'ın

¹⁰⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 226, 227; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 53-55.

¹¹⁰ Kahraman, *Kûfe*, s. 60, 61; Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 341.

¹¹¹ Kahraman, *Kûfe*, s. 62, 63.

¹¹² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 322.

akrabası Yûsuf b. Ömer es-Sekaff'i görevlendirmiştir.¹¹³ Diğer şehirlerde de Adnânî yöneticilerin göreve getirilmesi Yemenîlerin yönetime tavır almasına neden olmuştur.¹¹⁴

Emevî Haşimî çekişmesinin bir sonucu olarak 121 yılında Zeyd b. Ali isyanı patlak vermiştir. Yemenîler Emevî yönetime karşı tavırlarını Zeyd b. Ali isyanını destekleyerek göstermişler ve isyanın en büyük destekçisi olmuşlardır. Bu isyan Hz. Hüseyin'in ayaklanmasından sonra Haşimîler tarafından başlatılan ikinci isyandır. Yönetim karşıtı mevâlî de isyana destek vermiştir. İsyân haberini alan vali Yusuf b. Ömer, Kûfeli isyancıları mescide toplayarak hapsedmiş ve Zeyd b. Ali'nin üzerine Şamlı askerleri göndererek kılıçtan geçirmiştir. Abbasoğulları bu isyana destek vermemişlerdir. Bu tavırlarıyla muhtemel rakipleri Zeyd b. Ali'den kurtulmak istedikleri söylenebilir.¹¹⁵

Bu dönemde vuku bulan bir ayaklanma da Abdullah b. Muaviye önderliğinde gerçekleşmiştir. Şiîlerin de desteğini alan Abdullah, bölgede etkili bir güç elde ettikten sonra taraftarlarının yalnız bırakması sebebiyle yenilerek Medâin'e sığınmak zorunda kalmıştır. Horasan'a kaçarak Abbasî yanlısı Ebû Müslim'e sığınmış ve öldürülmüştür.¹¹⁶

Horasan'da Abbasî yanlısı vali Ebû Müslim eliyle gerçekleştirilen propagandalar, kendilerine karşı yürütülen ayrımcı politikadan bıkan mevâlî tarafından büyük destek görmüştür. Ayrıca bölgedeki Yemenîler de son dönemde yöneticilerin Adnânîleri desteklemelerinden duydukları rahatsızlığı Abbasî muhalefetini destekleyerek göstermişlerdir. Destekler sonuç vermiş ve 132 yılında Ebû'l Abbas Abdullah b. Muhammed es-Seffâh'a biat edilmiştir.¹¹⁷

2.5. Abbasiler dönemi

Şiî'lerin desteğini alarak hilafete gelen Ebû'l Abbas onların Hz. Ali evladından bir halife beklentisi içinde olduklarını biliyordu. Kûfe'deki Ali taraftarları Ebû Seleme el-

¹¹³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 436, 437.

¹¹⁴ Kahraman, *Kûfe*, s. 64.

¹¹⁵ Kahraman, *Kûfe*, s. 65-67.

¹¹⁶ Kahraman, *Kûfe*, s. 68, 69; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 5-7.

¹¹⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, IV, 461, 462; V, 27-34, 63-69; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 148, 149, 156-159, 162; Kahraman, *Kûfe*, s. 69-71.

Hallâl'la¹¹⁸ haberleşerek onu halife olmaya teşvik etmişlerdir. Ebû'l Abbas durumu Ebû Müslim'e haber vermiş ve ondan öldürülmesi yönünde tavsiye almıştır. Bunun üzerine Ebû Müslim'in adamı Ebû Seleme'yi öldürmüştür.¹¹⁹ Şîh tehlikesinden geçici olarak kurtulan Ebû'l Abbas yönünü Emevîlere çevirmiştir. Vâsıt valisi İbn Hubeyre ve halife Mervân üzerine harekete geçmiştir. Mervân öldürülmüş, İbn Hubeyre ise teslim olmuştur.¹²⁰ Böylece güvenliği sağlayan Ebû'l Abbas Kûfe valiliğine kardeşinin oğlu İsâ b. Mûsâ'yı atamıştır. Kadılık görevine ise Muhammed b. Ebî Leylâ'yı getirmiştir.¹²¹

136 yılında Ebû'l Abbas'ın ölümü üzerine Ebû Ca'fer el-Mansûr halife olmuştur.¹²² el-Mansûr'un hilafeti döneminde devletin başkenti Bağdat'a taşınmıştır.¹²³ Bu dönemde Ali evladından Muhammed b. Abdillâh en-Nefsüzzekiyye¹²⁴ (ö. 145/762) ve kardeşi İbrahim¹²⁵ (ö. 145/762) Kûfeli Şîhlerin de desteğini alarak ayaklanmışlardır. Ancak her iki isyan da bastırılmış ve iki kardeşin ölümüyle sonuçlanmıştır.¹²⁶

Ebû'l Abbas ve Mansûr döneminde Kûfe valiliğini İsâ b. Mûsâ (ö. 167/783) yürütmüştür. İsâ aynı zamanda Mansûr'dan sonra hilafete geçecek isim olarak belirlenmiştir. Ancak Mansûr, oğlu Mehdî büyüyünce İsâ'nın yerine oğlunu veliaht tayin etmek istemiştir. İsâ ise bunu kabul etmemiştir. Mansûr'un öldürmesi için kendisine teslim ettiği Abdullah b. Ali'yi öldürmemesine rağmen öldürmüş gibi yapan İsâ, Mansûr'un gazabına uğramış ve 137 yılında Kûfe valiliğinden azledilmiştir.¹²⁷ Yerine Muhammed b. Süleyman b. Ali (ö. 173/791) tayin edilmiştir.¹²⁸ 155 yılında azledilen Muhammed b. Süleyman'ın yerine Amr b. Züheyr atanmıştır.¹²⁹ 157 yılında ölen Mansûr'un yerine oğlu Mehdî geçmiştir.¹³⁰ 166 yılında Mehdî oğlu Harun er-Reşîd için biat almıştır.¹³¹ Hârûn er-Reşîd ve Emin dönemlerinde Şîhler tarafından başlatılan

¹¹⁸ Ebû Seleme hakkında detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228, 229.

¹¹⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 81; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 165.

¹²⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 69, 70, 73-77, 82-85; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 162-165, 172-177.

¹²¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 94.

¹²² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 182, 183; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 99, 100.

¹²³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 165-168.

¹²⁴ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdillâh el-Mehdî", *DİA*, XXX, 489, 490.

¹²⁵ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "İbrâhim b. Abdillâh", *DİA*, XXI, 283, 284.

¹²⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 147-164, 168-175.

¹²⁷ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 180-184.

¹²⁸ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 192.

¹²⁹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 207.

¹³⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 215, 216, 225, 226; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 204.

¹³¹ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 250.

ciddi bir ayaklanma yaşanmamıştır. Ancak Harun'un oğulları Emin ve Me'mun taht mücadelesine girmişlerdir.¹³²

3. Demografik Yapı

Şehir tarihi çalışmalarında üzerinde durulması gereken bir husus da şehrin sosyal yapısıdır. Sosyal yapı olaylar ve şahıslar üzerinde her ne kadar birinci dereceden etkiliymiş gibi düşünülme de çağdaş çalışmalar bu etkinin hafife alınmaması gerektiğini göstermiştir. Kûfe'deki kültürel ve siyâsî hayatın bir parçası olan kadıların bu sistem içindeki yerinin tespiti sosyal yapının unsurlarını ve bunların birbirleriyle ilişkisini araştırmayı gerektirmektedir.

Kûfe'yi diğer İslam şehirlerinden ayıran özellik onun sırf bir Arap şehri olmamasıdır. Kûfe kuruluşundan itibaren farklı etnik ve dinî unsurları bünyesinde barındırmıştır. Şehrin kurucu etnik unsurları Yemenî kabileler, Kuzey Arapları ve Deylemîler'dir. Şehrin nüfusunun altıda birini Deylemîler oluşturmaktadır. Fetihlerle birlikte artan refah seviyesiyle birlikte Kûfe nüfusunda büyük bir artış gerçekleşmiştir. Emevî hakimiyetinin orta dönemlerinden itibaren mevâli nüfusun artmasıyla şehir nüfusu da artış göstermiştir.¹³³

Kuruluş aşamasında Kûfe'ye gelen kabileler mescidin bulunduğu meydanın etrafına yerleştirilmiştir. Bu kabileler Seleme, Sakîf, Hemdân, Becîle, Teym, Esed, Neha', Kinde, Temîm, Müzeyne, Ensâr, Cedîle, Cüheyne ve Âmir kabileleridir.¹³⁴ Emevî valisi Ziyad b. Ebîh dönemine kadar bu kabileler yedili kollar şeklinde gruplandırılmış ve bunlara subu' denilmiştir. Ancak Ziyad dörtlü gruplandırmayı tercih etmiştir.¹³⁵

¹³² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, V, 363-389.

¹³³ Söylemez, *Kûfe*, s. 107.

¹³⁴ Taberî, *Târîh*, IV, 45.

¹³⁵ Taberî, *Târîh*, IV, 48.

3.1. Güney-kuzey kökenli kabileler ayrımı

Kûfe'ye yerleşen kabileler Güney kabileler ağırlıklıdır ancak şehirde Kuzey kökenli kabileler de vardır. Bu kabile çeşitliliğinin şehrin sosyal yapısı yanında ekonomik ve siyasî düzenini de etkilediği görülmektedir. Dûrî, bu çeşitliliğin olumlu etkisinin Yemenli kabilelerin medeniyet birikimlerinin, şehrin gelişmesine katkı sağlaması olduğu kanısındadır. Bu kabileler Medeni açıdan kabilevî örflerini uzun zaman korumuşlardır ve Fıkıh, Arapça ilimleri ve Tarih ilimlerine önemli bir katkı sağlamışlar, böylece Kûfe ve Basra'nın ilmî düzeyde hatırı sayılır bir konuma gelmesine hizmet etmişlerdir.¹³⁶ Dûrî, ilk etapta Arapların kabilevî hayat tarzıyla devlet/ümme şuurunu arasında bir çatışma yaşadıklarını tespit etmektedir:

... İslamî ilke ve yönlendirmelerle kabilevî mefhumlar arasında, yeni ve dinamik olanla eski ve durgun olan arasında, kabile kavramıyla ümme/devlet kavramı ve bunlara ilişkin tavır ve meydan okuyuşlar arasında genel hayatta bir karşılaşmanın ve cepheleşmenin olduğudur. Bu karşılaşmaya dikkat edilmeden ilk dönem İslam Tarihi'nde birçok olay ve gelişmenin anlaşılması mümkün değildir.

İslam öncesi daha çok kabilenin kendi içinde veya komşu kabileler arasında küçük çaplı dayanışma şeklinde ortaya çıkan kabile asabiyetinin büyük grup çatışmasına dönüşmüştür. Bu dönüşüm Kûfe'de etkili olan Kaysî-Adnanî çatışmasını anlamak açısından önemlidir. Dûrî dönüşümü şu sözlerle açıklamaktadır:

...Emevî dönemindeki kabile çatışması İslâm öncesi su, toprak ve öç savaşları çatışmasından farklıydı. Kabile asabiyeti şimdi, sosyal ve iktisadî gelişmeler sonucunda kabile iç dayanışmasının sarsıldığı bir anda, otorite ve devlet içinde nüfuz kazanma çatışmasına dönüşmüştü. İşte bu durum, daha önce bulunmayan ve Emevî döneminde ortaya çıkan büyük kabile gruplaşmalarını açıklar.

Montgomery Watt, Kuzey ve Güney Araplarının olaylar karşısında birbirinden farklı tutum sergilemesinde onların ait oldukları geleneğin etkisi olabileceği görüşündedir. Buna göre Yemenli Güney kabileler merkezî bir otoritenin hakimiyetinden gelmişlerdir ve karizmatik lidere itaat eğilimindedirler. Kuzey kabileler

¹³⁶ Dûrî, *İslam Tarihi*, s. 35, 36.

ise kabile üyelerinin eşitliğini savunuyorlardı ve tek kişilik bir otorite yerine kabile otoritesini kabul etmişlerdi. Watt, sıkıntı anlarında geleneğin bu izlerinin farkında olmadan insanları (Güney kabileler için) ehliyetine bakmaksızın karizmatik bir lider aramaya veyahut (Kuzey Arapları için ise) karizmatik bir cemaate mensubiyet arayışına girerler ya da bunu oluşturmaya ittiğini söylemektedir.¹³⁷

Kabile asabiyetinin siyasete açık yansımaları olmuştur. Örneğin Irak Yemenîlerinin Hucr hadisesinde sergilediği destek veren ancak diğer yandan çekinen ikircikli tavrı Hz. Ali döneminde de görmek mümkündür. Onların bu kararsızlıkları Hz. Ali'yi ve onu savunanları zor durumda bırakmıştır. Bir taraftan Hz. Ali'yi desteklerken diğer yandan bunu Kureyş'in iç problemi olarak görmeleri Irak'taki Hz. Ali taraftarlarını zayıflatmıştır.¹³⁸

Kabile faktörünün siyasî tercihlerde de etkili olduğu söylenebilir. Şîî harekete destek verenlerin daha çok Yemen kökenli Güney Araplar'ından olması ve Harici hareketlerin takipçilerinin Kuzey kökenli kabilelere mensup olması dikkat çekicidir. Bu durum siyasi hareketlerde kabile faktörünün etkisinin küçümsenemeyeceğini göstermektedir.¹³⁹

Arap kabilelerinde hakim olan asabiyeti yönetme konusunda yöneticiler farklı yöntemler benimsemişlerdir. Muaviye halifeliği boyunca Emevîlik görüntüsünü en aza indirmeye çalışmıştır. Bu stratejisini vali olarak tayin ettiği isimlerde de sürdürmüştür. Ordu komutanları ve valileri yalnız Emevî soyundan seçmemiş, diğer kabilelere de yönetimde yer vermiştir.¹⁴⁰ Hz. Ali ise Ensar-Haşimoğulları-Irak Yemenîleri üçlüsünü merkeze alan bir yönetim benimsemiştir. Ancak başta Kureyş'i çekemeyen Yemenî kabileler zamanla bu tutumlarını bütün Kuzey/Adnânî kabilelere teşmil etmişlerdir. Bu durum Hz. Ali taraftarları arasında ve Kûfe'de ayrılıkların baş göstermesine neden olmuştur.¹⁴¹

Kabilelerle ilgili değinilmesi gereken diğer bir husus da İslam öncesi ayrılıkların İslamiyet sonrası ilişkileri etkilemesidir. Örneğin cahiliye döneminde Becîle kabilesinden birinin Kelb mensubu biri tarafından öldürülmesiyle çıkan çatışma hali,

¹³⁷ Watt, *Teşekkül Dönemi*, s. 56.

¹³⁸ Apak, *Asabiyet*, s. 198.

¹³⁹ Watt, *Teşekkül Dönemi*, s. 53-55.

¹⁴⁰ Apak, *Asabiyet*, s. 188.

¹⁴¹ Apak, *Asabiyet*, s. 195.

Becîle'nin Haşimîler'in yanında, Kelb'in ise Emevîler safında yer almasıyla İslam'dan sonra devam etmiştir. Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'yi desteklemişlerdir.¹⁴² Yine bu türden ilişkilere bir örnek de Ezd kabilesiyle Has'am kabilesidir.¹⁴³ İki kabile arasında cahiliye döneminde savaşlar meydana gelmiştir. Daha sonra Kûfe'ye yerleşen bu kabilelerden Ezd'in, Hz. Ali ve takipçilerini desteklemesi ve Has'am'ın Muaviye taraftarı olmasından hareketle cahiliye dönemi siyasî tercihlerinin İslam sonrası tavırları etkilediği söylenebilir.¹⁴⁴ Emevi destekçisi Kelb kabilesiyle Haşimî taraftarı Himyer arasındaki cahiliye döneminde yaşanan düşmanlığın etkili olması muhtemeldir.¹⁴⁵ Benzer bir durum Kinde ve Esed kabileleri arasında da yaşanmıştır. Esed kabilesi Emevîlerin en büyük destekçilerinden olurken Kindeliler kimi zaman Emevîleri desteklemiş bazen de İbnü'l Eş'as gibi Emevî düşmanlarının yanında yer almışlardır.¹⁴⁶

Kabileler, Kûfe'ye atanan yöneticilere de müdahale etmişlerdir. Nitekim Hemdan kabilesinin Muaviye'nin ölümünden sonra yaşanan çekişmede Kûfe valisi seçilmek üzere olan Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı istememesi sonucu Âmir b. Mes'ud vali olmuştur.¹⁴⁷

Bazı kabileler Emevî düşmanlığıyla meşhur olmuşlardır. Bunlardan biri de Kûfe'nin itibarlı kabilelerinden Mezhîc'tir. Hz. Ali-Muaviye çatışmasında Hz. Ali'yi desteklemişler, Muhtâr es-Sekafî'nin ordusunda savaşmışlardır. Özellikle Mezhîc'in kollarından neha' kabilesi Hz. Osman döneminden itibaren Emevî karşıtı hareketlere destek vermişlerdir. Nitekim Hz. Osman'ı kuşatanlar arasında kabile reisi Malik el-Eşter de vardır. Malik daha sonra da Emevî karşıtı tavrını sürdürmüştür. Muhtâr es-Sekafî'nin Kûfe'ye hakim olabilmesi de Neha' kabilesinin desteğini almasıyla mümkün olmuştur.¹⁴⁸

Kûfe valilerinin birkaç istisna dışında tamamının Kuzey Araplarından seçilmiş olması bunun bilinçli bir strateji olduğu izlenimi uyandırmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴² Becîle kabilesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Becîle", *DİA*, V, 287.

¹⁴³ Ezd hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Ezd", *DİA*, XII, 46- 47; Has'am hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Has'am", *DİA*, XVI, 281, 282.

¹⁴⁴ Söylemez, *Kûfe*, s. 116, 117.

¹⁴⁵ Söylemez, *Kûfe*, s. 125. Himyerîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Himyerîler", *DİA*, XVIII, 62, 63.

¹⁴⁶ Söylemez, *Kûfe*, s. 128.

¹⁴⁷ Söylemez, *Kûfe*, s. 122.

¹⁴⁸ Söylemez, *Kûfe*, s. 134; kabile hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, "Neha'", *DİA*, XXXII, 535.

¹⁴⁹ Söylemez, *Kûfe*, s. 143.

3.2. Diğer unsurlar

Kozmopolit bir yapı arz eden Kûfe nüfusu Arapların yanında Deylemîler, Farsîler, Hîreliler, Bizanslılar, Necranlılar ve Yahudiler'i bünyesinde barındırmıştır. Kûfe'nin kültürel ortamına her unsurun farklı bir katkısı olmuştur.

Fars kökenli olmayan Deylemîler İran ordusunda paralı asker olarak görev yapmışlardır. Kadisiye savaşıdan sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs'la anlaşmışlardır. Deylemîlerin Zerdüştlük inancıyla ilişkilendirilebilecek antropomorfik eğilimlerin Kûfe'de etkili olduğu söylenmiştir. Bu etkiye en çok maruz kalan isim Beyân b. Sem'ân'dır. Mehdî beklentisinin yayılmasında da Deylemîlerin etkisinin olduğu söylenmektedir. Nitekim Mazdaizm inancında kıyametten önce yeryüzüne gelerek düzeni saplayacak bir mehdî inancı vardır.¹⁵⁰

Kûfe'de etkili bir diğer grup da Farslardır. Kûfe'ye yerleşerek İslam'a giren Farslar mevâlî olarak isimlendirilmişlerdir. Emevîlerin orta döneminden itibaren sayıları artan mevâlî kendilerine karşı yürütülen ayrılıkçı politikaya tepki olarak Muhtâr es-Sekafi'ye destek vermişlerdir. İyi ve kötülüğün ayrı iki tanrı olduğuna inanan bazı Kûfeli dinî hareketlerin Fars dinlerinden etkilendiği söylenebilir.¹⁵¹

Kûfe'deki diğer etnik gruplar Hîreliler,¹⁵² Yahudiler ve Medineliler,¹⁵³ Bizanslılar,¹⁵⁴ Suriyeliler ve Çinlilerdir.¹⁵⁵

4. Ekonomik Yapı

Mezopotamya şehri olan Kûfe'nin temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık, sanayi ve ticarettir. Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından kurulmasından itibaren Kûfe önemli bir tarım merkezi olmuştur. Farklı Emevî yöneticiler tarafından tarım verimini artırmak amacıyla su kanalları açılmış ve bataklık ıslah faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu

¹⁵⁰ Söylemez, *Kûfe*, s. 181-183.

¹⁵¹ Söylemez, *Kûfe*, s. 184-186.

¹⁵² Söylemez, *Kûfe*, s. 196-202.

¹⁵³ Söylemez, *Kûfe*, s. 194-196.

¹⁵⁴ Söylemez, *Kûfe*, s. 190, 191.

¹⁵⁵ Söylemez, *Kûfe*, s. 189, 190.

çalışmalar sonucu verimli arazilere kavuşan Kûfe önemli bir tarım merkezi olmuştur.¹⁵⁶ Kûfe pek çok sanayi dalında da faaliyet göstermiştir. Bunlar çömlekçilik, seramik, yağ üretimi, sarraflık, attarlık, kağıtçılık, dericilik, dokumacılık, demircilik, marangozluk ve gemi yapımı şeklinde sıralanabilir.¹⁵⁷

Bir ordugah şehri olarak kurulan Kûfe zamanla ticarî alanda gelişerek zenginleşmiştir. Bu durumda Kûfe'nin doğu-batı ticaret hattı üzerinde bulunması etkili olmuştur. İslam öncesi ticaretin önemli durakları olan Hîre ve Medâin Kûfe'nin kurulmasıyla önemini kaybetmiş ve yerini Kûfe'ye bırakmıştır. Böylece Çin ve Hindistan'dan gelen mallar Basra'ya uğradıktan sonra Fırat üzerinden Kûfe'ye ulaşmıştır. Mezopotamya'da üretilenlerin Hicaz'a taşınması da Kûfe üzerinden gerçekleşmiştir.¹⁵⁸

Kûfe ekonomisinin önemli bir unsuru da vergilerdir. Sahip olduğu topraklar haraç arazisi¹⁵⁹ olan Kûfe bu araziler sayesinde önemli bir zenginlik elde etmiştir. Kûfe'nin önemli vergi gelirlerinden biri de cizyedir. Haraçtan farklı olarak cizye topraktan değil şahıstan alınmıştır. Müslüman halk zekat verirken gayri müslimler cizye ödemişlerdir.¹⁶⁰ Ancak Haccâc b. Ebî Yusuf döneminde gayri Müslimlerin çoğunun Müslüman olması cizye gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Bunun önüne geçmek için Müslüman da olsa Arap olmayanlardan cizye alınmıştır. Kûfe ekonomisine katkı sağlayan vergilerden biri de uşûrdur.¹⁶¹ Eyalet dışında gelen tacirlerden alınan gümrük vergisine benzemektedir.¹⁶²

5. İtikâdî-siyasî akımlar

I. asrın sonlarında ve II. asırda tartışılan konular, siyasi çekişmeler ve savaşlar sonucu gündeme gelen büyük günah işleyeninin durumu hakkında ortaya atılan görüşler sonucu ortaya çıkmıştır. Bir grup büyük günah işleyeninin dinden çıkacağını, bir diğer grup bu

¹⁵⁶ Söylemez, *Kûfe*, s. 265-269.

¹⁵⁷ Söylemez, *Kûfe*, s. 274-289.

¹⁵⁸ Söylemez, *Kûfe*, s. 289-304.

¹⁵⁹ Haraç hakkında detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, XVI, 71-88.

¹⁶⁰ Cizye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, VIII, 42-45.

¹⁶¹ Öşür hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 97-100.

¹⁶² Söylemez, *Kûfe*, s. 304-322.

kimsenin durumunun ahirette bilinebileceğini söylemiştir. Başka bir grup ise bu kişinin ne mümin ne kafir olduğunu ikisi arasında bir yerde durduğunu dile getirmişlerdir. İlk asırda müstakil olarak ortaya çıkan bu görüşler zamanla itikadî-siyasî bir kisveye bürünmüştür.¹⁶³

Kûfe'de etkili olan itikadî fırkalardan biri Hâricîlik'tir. Hâricîler devlet adamlarının hükmetme yetkisini kabul etmeyerek devlet yönetimine karşı başkaldırmışlardır. Çoğu bedevîlerden oluşan Hâricîler Bedevî asabiyetini devam ettirerek kendileri dışındakileri düşman addetmişlerdir. Onların bu tavrında, bedevî hayat tarzının etkisiyle çöl hayatından teşkilatlı devlete geçişte yaşadıkları gerginlik etkili olmuştur. Kûfe, Emevîler döneminde pek çok Hâricî ayaklanmaya şahit olmuştur.¹⁶⁴

Şia, Kûfe'nin itikadî ve siyasî yapısında öneme haiz diğer bir gruptur. Hz. Ali taraftarları olarak ifade edilen Şia, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Emevî muhalifi bir siyasî hareket olarak oluşmuştur. Başlangıçta siyasî yönü ağır basan Şia zamanla Abdullah b. Sebe ve Muhtâr gibi muhaliflerin kendilerine desteği artırma çabaları sonucu hulûl, ric'at, mehdilik gibi itikadî yönden gelişmiştir. Ancak Şia da Hâricîlik gibi siyasî yönü ağır basan bir hareket olarak görülmüştür.¹⁶⁵ Kûfe, ilk Şîi oluşumlara beşik olması ve pek çok isyana sahne olması bakımından Şia tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Kûfe'de etkili olan akımlardan biri de Mürcie'dir. İlk etapta birliği sağlamak amacıyla, ayrılıkçı söylemlere karşı ortaya çıkan Mürcie Kûfeli pek çok isim tarafından temsil edilmiştir. Önde gelen Mürciîler arasında Zerr b. Abdullah el-Hemdânî, (ö. 82/701) Saîd b. Cübeyr, (ö. 95/713) İbrahim b. Yezîd et-Teymî, (ö. 100/718) Muhârib b. Disâr, (ö. 116/734) Amr b. Murre, (ö. 117/735) Hammâd b. Ebî Süleyman, (ö. 120/737) Ebû Hanîfe (ö. 150/767) zikredilmiştir.¹⁶⁶ Başlangıçta "ehli kıble tekfir edilemez" görüşü etrafında birleşen Mürcie'yle, sonradan "Allah'ı inkardan başka bütün günahlar affedilir ve bunlar imana zarar vermez" görüşünü benimseyen Mürcie farklı

¹⁶³ Kahraman, *Kûfe*, s. 173.

¹⁶⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175. Hâricîler hakkında bilgi için ayrıca bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 11-30.

¹⁶⁵ Kahraman, *Kûfe*, s. 175, 176; ayrıca Şia hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Şia", *DİA*, XXXIX, 111-123; ayrıca bkz. Watt, *Teşekkül Devri*, s. 31-60.

¹⁶⁶ Watt, *Teşekkül Devri*, s. 148; Kahraman, *Kûfe*, s. 181, 182.

değerlendirilmiştir. Nitekim ilk aşama Mürcie "sünnete tabi olan Mürcie" olarak isimlendirilirken sonrakiler "bidate tabi olan Mürcie" olarak anılmıştır.¹⁶⁷

Mutezile de Kûfe'de etkili olan akımlardandır. Basra merkezli bir oluşum olan Mutezile Kûfe'de de kendisine takipçi bulmuştur.¹⁶⁸ Mutezilî kaynaklara göre Süleyman b. Amr Ebû Davud en-Nehaî, Ömer b. Ebî Zâide,(159/776) Mûsâ b. Nâfi' el-Hannât Kûfe Mutezilesindendir.¹⁶⁹

6. Kûfe'de ilmî hayat

Kûfe kuruluşundan itibaren ilmî faaliyetlerde önemli bir merkez olmuştur. Kıraat, hadis, fıkıh, dil, tefsir gibi ilimlerde pek çok alime ev sahipliği yapmıştır. Bu durum üzerinde Kûfe'ye yerleşen sahâbenin etkisi inkar edilemez. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilen Abdullah b. Mesûd ilmî müktesebatını Kûfelilere aktarmıştır.¹⁷⁰

Kûfe'nin öne çıktığı ilim dallarından biri kıraat ilmidir. Kûfe'de bu ilmin oluşumunda Kur'ân'ı ezberinden yazdıran İbn Mes'ûd önemli rol oynamıştır. Onun bu konudaki yetkinliği Hz. Peygamber tarafından "kim Kur'ân'ı aynen indirildiği gibi okumak istiyorsa İbn Mes'ûd kıraati üzere okusun" şeklinde dile getirilmiştir.¹⁷¹ Bu ilmî yapının devamı olarak Kûfe'de üç büyük kıraat alimi yetişmiştir. Bunlardan biri Âsım b. Behdele'dir. (ö. 127/745) Âsım kıraat ilmini hıcası Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den öğrenmiştir. Onun kıraati öğrencisi Hafs b. Süleyman (ö. 180/796) tarafından nakledilmiştir ve en çok okunan kıraatlerden biri olmuştur. Diğer bir kıraat alimi Ebû Ümâre Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tır. (ö. 156/773) A'meş ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû İshak es-Sebiî'den kıraat ilmini öğrenmiştir. Onun Kıraati Mağrib'te yayılmıştır. Kûfeli üçüncü kıraat alimi ise Ali b. Hamza el-Kisâî'dir. (ö. 189/805) Kıraat ilminde hocaları, Hamza b. Habîb, Muhammed b. Ebî Leylâ, Ebû Bekir b. Ayyâş'tır.¹⁷²

¹⁶⁷ Kahraman, *Kûfe*, s. 183.

¹⁶⁸ Mutezile hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401. Ayrıca bkz. Watt, *Teşekkül Devri*, s. 255-301.

¹⁶⁹ Kahraman, *Kûfe*, s.178, 179.

¹⁷⁰ Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 342.

¹⁷¹ Kahraman, *Kûfe*, s. 222.

¹⁷² Kahraman, *Kûfe*, s. 224-226.

Tefsir de Kûfe'nin öne çıktığı ilim alanlarındandır. Tefsir ilmindeki vukufiyetleriyle meşhur sahâbîler dört halife, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullah b. Zübeyr'dir. Tefsir ilminde İbn Abbas Mekke ekolünü oluştururken İbn Mes'ûd ve Hz. Ali Kûfe ekolünü oluşturmuşlardır. İbn Mes'ûd tefsirde, Hz. Peygamber ve Kur'an'dan aldıklarına ek olarak gerekli yerlerde re'ye de başvurmuştur. Öğrenilen ayetlerin manası tam olarak kavranılmadan yenisine geçilmemesi gerektiğini ifade eden İbn Mes'ûd'un bir ayet veya bir sureyi bir gece boyunca tefsir ettiği aktarılmıştır. Onun tefsir birikimi ve metodu Alkame b. Kays, (ö. 62/682) Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683) el-Esved b. Yezîd (ö. 75/694) gibi öğrencileri tarafından aktarılmış ve bir ekol haline gelmiştir.¹⁷³

Kûfe, fıkıh alanında da önemli isimlerin yetiştiği bir şehirdir. Zamanla ehli re'y Kûfe'yle, ehli hadis de Medine'yle özdeşleştirilmiş olsa da her iki şehir de bünyesinde farklı ekolleri barındırmışlardır.¹⁷⁴ Kûfe'de ehli hadis kimliğiyle öne çıkan isimlerin başında Şa'bî, Süfyan es-Sevrî, Ebûbekir b. Ebî Şeybe ve Davud ez-Zâhirî gelmektedir.¹⁷⁵ Kûfe fıkıh ekolünün oluşmasında Kuran ve sünnet bilgileri yanında re'y ve icthad bakımından da meşhur Hz. Ali, Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd büyük ölçüde etkili olmuştur. Kûfeli fakihlerinin meşhurları Abîde es-Selmânî, Hâris el-A'ver, İbrahim en-Nehâî, Mesrûk b. el-Ecda, Alkame b. Kays, Şurayh b. el-Hâris, Şa'bî, Said b. Cübeyr, İbn Şübrûme, İbn Ebî Leylâ, Süfyan es-Sevrî, Hammâd b. Ebî Süleyman ve Ebû Hanîfe'dir.¹⁷⁶

7. Kûfe'de hadis ilmi

Kûfe, kuruluşundan itibaren pek çok râvînin uğrak yeri olmuş ve hadis ilmi açısından önemli şehirlerinden addedilmiştir. Araştırmaya konu olan Kûfe kadılarının hadisle

¹⁷³ Kahraman, *Kûfe*, s. 228, 229. Ayrıca bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l müfessirîn*, I, 85, 86, 118.

¹⁷⁴ Kahraman, *Kûfe*, s. 197.

¹⁷⁵ Kahraman, *Kûfe*, s. 198-201.

¹⁷⁶ Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, 342. Detaylı bilgi için bkz. Ali Yüksek, "İslam Hukukunda Kûfe'nin yeri", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5, (2014), s. 2165-2178; Mehmet Erdoğan, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s. 317-341; Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü: (sosyal yapının hukuka etkisi)*, 2. bs, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.

ilişkisinin ortaya konulabilmesi için Kûfe'nin öne çıkan râvîlerini tanıtmak gerekmektedir.

7.1. Sahâbe nesli

Kûfe, pek çok sahâbeye ev sahipliği yapmış ve onlardan istifade etmiştir. İbrahim en-Nehaî, "Kûfe'ye ashâb-ı şecereden üç yüz, ehl-i Bedir'den ise yetmiş sahâbînin geldiğinden" bahsetmiştir. İbn Sa'd "Kûfe'ye gelen sahâbîler" başlığında yüz otuz kadar sahâbîye yer vermiştir.¹⁷⁷ Bu sahâbîlerden bazıları hadis rivayetiyle meşhur olmuştur. Bunların en meşhuru şüphesiz Abdullah b. Mes'ûd'tur. O, Kûfe'yi ilmî bakımdan ihya etmiştir. Hz. Peygamber'le uzun yıllar birlikte olmasına rağmen yaklaşık sekiz yüz kırk hadis rivayet etmiştir. Talebelerine de çokça hadis rivayetinden kaçınmalarını tavsiye ederek "her işittiğini rivayet etmesi kişiye günah olarak yeter" demiştir.¹⁷⁸ Kendisinden Ebû Mûsâ, Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik, İbn Ömer, İbn Abbas, Alkame, el-Esved, Mesrûk, Kadı Şurayh, İbn Ebî Leylâ gibi isimler hadis nakletmiştir.¹⁷⁹

Kûfe'de yaşayan meşhur râvî sahâbîler, Huzeyfe b. el-Yemân, (ö. 36/656) Habbâb b. Eret, (ö. 37/657) Ammâr b. Yâsir, (ö. 37/657) Sehl b. Huneyf, (ö. 38/658) Ali b. Ebî Tâlib, (ö. 40/661) Karaza b. Ka'b, (ö. 40/661) Ebû Mûsâ el-Eş'arî, (ö. 42/662) Muğîre b. Şube, (ö. 50/670) Cerîr b. Abdillâh, (ö. 51/671) Sa'd b. Ebî Vakkâs, (ö. 55/675) Semure b. Cündüb, (ö. 59/678) en-Numan b. Beşîr, (ö. 64/683) el-Berâ b. Âzib'tir. (71/690?)¹⁸⁰

Rivayet sayısı bakımından Hz. Ali ve Ebû Mûsâ öne çıkmaktadır. Hz. Ali'den 586, Ebû Mûsâ'dan ise 360 hadis nakledilmiştir. Hz. Ali, İbn Mes'ûd'la beraber Kûfe'nin diğer merkezlerden farklı bir yapıya sahip olmasında etkili olmuştur. Kur'an, hadis, fıkıh alanlarında kendisinden sonrakileri etkilemiştir. Hz. Ali Hz. Peygamber'den, Hz. Ebûbekir'den, Hz. Ömer, Mikdad b. Esved ve Hz. Fatîma'dan hadis aktarmıştır. Kendisinden İbn Mes'ûd, Ebû Hureyre, Berâ b. Âzib, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîler ve tabiînden Zerr b. Hubeyş, (ö. 82/701) İbn Ebî Leylâ, (ö. 82/701) Ebû Vâil, (ö. 83/702) Şa'bî (ö. 103/721) gibi pek çok isim rivayet etmiştir. Hz. Ali hadis rivayetinde titiz

¹⁷⁷ Kahraman, *Kûfe*, s. 241; İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 9.

¹⁷⁸ Kahraman, *Kûfe*, s. 246; Zehebî, *Tezkiratü'l Huffâz*, I, 14.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, VI, 24.

¹⁸⁰ Diğerleri için bkz. Kahraman, *Kûfe*, s. 267-270.

davranmış ve bu yaklaşımını "hadisleri aranızda müzakere ediniz. Bunu yapmazsanız hadisler yok olup gider" diyerek ifade etmiştir.¹⁸¹

7.2. Tâbiûn nesli

Kûfe'de tâbiûn neslinde muhadramûndan olup Kûfe'ye yerleşen ve "sika" olduğuna ve "az rivayet" ettiğine değinilen ancak hısyatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan pek çok isim vardır. Kabîsa b. Bürme el-Esedî, Abdullah b. Mirdâs el-Muhâribî, el-Heyssem b. Şihâb es-Sülemî bunlarından birkaçıdır. Bu isimler yanında vefat tarihi bilinen ve Kütüb-i Sitt'e'nin bir veya birkaçında hadisi bulunan pek çok isim vardır. Bunların meşhurları, Alkame b. Kays, (ö. 62/681) Mesrûk b. el-Ecda', (ö. 63/682) Amr b. Meymûn, (ö. 74/693) el-Esved b. Yezîd, (75/694) Şurayh b. el-Hâris, (ö. 78/697) Abdurrahman b. Ebî Leylâ, (ö. 82/701) Süveyd b. Ğafele, (ö. 82/701) Kays b. Ebî Hâzım, (ö. 84/703) Zerr b. Hubeys, (ö. 82/701) Ebû Vâil, (ö. 83/702) Saîd b. Cübeyr, (ö. 95/714) İbrahim b. Yezîd en-Nehâî, (ö. 96/715) Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bî'dir.¹⁸² (ö. 103/721) Kûfeli tâbîlerin hadis aktardığı isimlere bakıldığında Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Hz. Ayşe, Câbir b. Abdullah, İbn Abbas'tan rivayet noktasında birleşildiği görülmektedir. Ayrıca Kûfeli tâbiûn muhaddislerin büyük kısmının fıkıh bilgisiyle de temayüz etmiş olması dikkat çeken bir husustur. Kûfeli muhaddislerin hadis rivayetine yaklaşımında Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un tavırları etkili olmuştur. Nitekim bu isimler çok hadis rivayetinden kaçınmayı ve rivayette ihtiyatı elden bırakmamayı öğütlemişlerdir. Onlardan hadis aktaran Kûfeli râvîler de bu yaklaşımdan etkilenmişlerdir.¹⁸³

¹⁸¹ Hz. Ali hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 19; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 133; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 464; Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA*, II, 371-374.

¹⁸² Bu isimler hakkında toplu bilgi için bkz. Kahraman, *Kûfe*, s. 275-302.

¹⁸³ Kahraman, *Kûfe*, s. 385-389.

7.3. Sonraki nesiller

Kûfe, hicrî ikinci asırda meşhur muhaddislere ev sahipliği yapmıştır. İkinci asrın meşhur Kûfeli muhaddisleri, Amr b. Mürre, (ö. 116/734) Mansûr b. Abdillâh es-Sülemî, (ö. 132/750) Süleyman b. Mihrân el-A'meş, (ö. 148/765) Mis'ar b. Kidâm, (ö. 155/772) Süfyân b. Saîd es-Sevrî, (ö. 161/778) Zâide b. Kudâme, (ö. 161/778) İsrâil b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebîî, (ö. 162/778) el-Hasan b. Salih b. Hayy, (ö. 169/786) Yahyâ b. Zekerriyya b. Ebî Zâide, (ö. 182,798) Yahyâb. El-Yemân el-İclî, (ö. 189/805) Ebûbekir b. Ayyâş, (ö. 193/809) Hafs b. Ğiyâs, (ö. 196/812) Vekî b. el-Cerrâh'tır. (ö. 197/812)

Kûfe ilk üç asırda pek çok siyasî karışıklığa şahit olmakla birlikte tefsir, hadis, kıraat, fıkıh ilimlerinin nüvesini teşkil edecek isimler yetiştirmiştir. Dönemindeki diğer ilim merkezleriyle kıyaslandığında, telifte bulunmuş hadisçiler sıralamasında Kûfe Bağdad ve Basra'dan sonra üçüncü sırada gelmektedir.¹⁸⁴ Kûfe'nin bu temayüz eden konumu telif edilen eserler üzerinde de görülmektedir. Hicrî I. asrın sonları ve II. asrın başlarında Şa'bî'nin *el-Meğâzî*, *el-Ferâiz*, *el-Kifâye fî'l ibâdeti ve't tâ'a* ve Ebû İshâk es-Sebîî'nin *el-Meğâzî* eserleriyle ilk ürünlerini veren Kûfe medresesi Süfyân es-Sevrî ve Zâide b. Kudâme'nin eserleriyle büyük mesafe kat etmiştir.¹⁸⁵ Kûfe, hadis klasikleri olan ca'mî, müsned, musannef türü eserlerin çokluğu bakımından Bağdad'ın peşinden ikinci sırada gelmektedir. Kûfe, hicrî üçüncü asrın ortasında kurulan Bağdat'ın ilmî gelişimine katkı sağlamıştır. Bağdat'ın kısa sürede geldiği ilmî seviyeyi büyük ölçüde Kûfe'ye borçludur.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Kahraman, *Kûfe*, s. 394; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 477.

¹⁸⁵ Kahraman, *Kûfe*, s. 394; Fuat Sezgin, *GAS.*, Leiden: 1967, I, 277.

¹⁸⁶ Kahraman, *Kûfe*, s. 395.

2. BÖLÜM

KÛFE KADILARI VE HADİS RİVAYETİYLE İLİŞKİLERİ

Kûfe'ye atanan ilk kadının kim olduğu hakkında ihtilaf edilmiştir. Şa'bî'den gelen bir rivayete göre ilk Kûfe kadısı Urve b. Ca'd el-Bârikî'dir. Vekî bu şahsın Urve b. Ebi'l Ca'd olarak da bilindiğini, isminin İyâz olduğunu söylemiştir. Vekî'in zikrettiği Muhammed b. İshak es-Sağânî'den gelen bir rivayete göre ise ilk kadı olarak zikri geçen diğer bir isim Selman b. Rebîa'dır. Şa'bî'den Abdullah b. Ahmed b. Hanbel aracılığıyla gelen başka bir rivayette ise Kûfe'nin ilk kadısının Abdullah b. Mes'ud olduğu söylenmektedir.¹⁸⁷ İbnü'l Eclah'ın babasından rivayetinde ise Ebû Gurre, Kûfe'nin ilk kadısı olarak zikredilmektedir.¹⁸⁸ İncelemeye konu olan hicrî ilk iki asırda yaşamış Kûfeli kadıların bir kısmı Emevî hakimiyetinde bir kısmı da Abbasî Devleti döneminde görev yapmıştır. Kadılar rivayeti çok olanlar, rivayeti az olanlar ve rivayeti olmayanlar başlıkları altında güvenilir ve zayıf olma kriteri dikkate alınarak incelenmiştir.

I. Hadis rivayetiyle meşhur kadılar

Kadıların hayatlarıyla ilgili yeterli bilgi topladıktan sonra onlardan bir kısmının rivayeti tespit edilmiş ve bunları güvenilirlikleri esas alınarak tasnif edilmiştir. Bu kategorideki kadılar, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Saîd b. Cübeyr, Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bî, Mansûr b. el-Mu'temîr ve Şerîk b. Abdullah'tır.

A. Güvenilir olanlar

Neticeler üzerinden bazı tespitlerde bulunmayı kolaylaştırmak amacıyla rivayeti çok olan kadıları, cerh-ta'dil durumunu dikkate alarak incelenecektir. Bu esasa göre kadıları güvenilir ve zayıf olanlara ek olarak sonradan cerh edilenler şeklinde üç kategoride ele alınacaktır.

¹⁸⁷ Ebûbekir Muhammaed b. Halef el-Vekî', *Ahbaru'l kudât*, thk. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, 1. Baskı, Mısır: el-Mektebetü'l Ticariyyeti'l Kübrâ, 1947, s. 184.

¹⁸⁸ Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 185.

1. Abdurrahmân b. Ebî Leylâ

Çok hadis rivayet eden kadıların ilki Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dır. Adı Abdurrahmân b. Ebî Leylâ Yesâr b. Bilâl el-Ensârî'dir. Babasının adının Yesâr, Bilal ve Dâvud b. Bilal olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Künyesi Ebû Îsâ'dır. Babası Evs kabilesine mensuptur. Kadı Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın babasıdır. Hz. Ömer'in vefatından 6 yıl önce doğmuştur.¹⁸⁹ Hicrî 83 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁰

1.1. Siyasetle ilişkisi

Haccâc Kûfe'ye geldiğinde Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı kadı tayin etmek istemiş ancak "istersen oldu olacak Ali b. Ebî Talib'i kadı tayin etseydin" tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu durum İbn Ebî Leylâ'nın Hz. Ali taraftarı olması sebebiyle kadı olmaya uygun görülmediğini göstermektedir. Nitekim İbn Ebî Leylâ'nın Haccâc tarafından cezalandırıldığı nakledilmektedir. A'meş ise Haccâc'ın İbn Ebî Leylâ'yı durdurarak Hz. Ali'ye ve Abdullah b. Zübeyr'e lanet etmesini istediğini, bunun üzerine İbn Ebî Leylâ'nın "Allah yalancılara lanet etsin" dediğini ve durakladıktan sonra Ali b. Ebî Talib, İbn Zübeyr ve Muhtar'ın isimlerini zikrettiğini nakletmektedir. Böylece İbn Ebî Leylâ, Hz. Ali ve diğerlerini lanet cümlesine dahil etmemektedir.¹⁹¹ Abdurrahman hakkında aktarılanlar, onun Emevî yönetimiyle sıkıntılar yaşadığını ve onların otoritesini gönüllü olarak kabul etmese de itaatkar görüldüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Ebî Leylâ, İbnü'l Eşas'ın yanında Haccâc'a baş kaldırmış ve Düceyl'de öldürülmüştür.¹⁹²

Hatîb el-Bağdâdî, İbn Ebî Leylâ'nın Ali taraftarı, Abdullah b. Ukeym'in (ö. 88/707) ise Osman taraftarı olduğunu, bu sebeple aynı mecliste bulduklarında aralarında herhangi bir konuşmanın geçmediğini nakletmektedir.¹⁹³ İbn Asâkîr, Ebû Husayn'dan yaptığı

¹⁸⁹ Mizzî, Yusuf b. Zekî Abdurrahman el-Hac, *Tehzîbü'l Kemâl fi esmâi'r ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut: Müessesetü'r Risale, (ty), XVII, 373.

¹⁹⁰ İbn Hacer, Ebû'l Fazl Şehâbeddin Ahmed, *el-İsâbe fi temyizi's- sahâbe*, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmîyye, (ty), IV, 181.

¹⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 229.

¹⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 230.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Beyrut: Daru'l Ğarbi'l İslâmî, 2002, XI, 455.

nakilde Haccâc'ın Irak'a geldiğinde İbn Ebî Leylâ'yı kadı tayin ettiğini, ancak bir müddet sonra onu azlederek yerine Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ'yı atadığını aktarmaktadır.¹⁹⁴ İbn Ebî Leylâ'nın Hz.Peygamber'in sabah ve akşam namazlarında kunut yaptığını naklettiği söylenince İbrahim, öfkelenerek "o zaten yöneticilerle ahbablık yapan biridir" demiştir. Başka bir seferinde ise İbrahim, İbn Ebî Leylâ'yı kastederek, "O yöneticileri sever ancak oğluna ezan okumasını söylerken duydum ve hoşuma gitti" demiş ve kanaatini ortaya koymuştur.¹⁹⁵ Farklı kaynaklardan elde edilen bu bilgiler dikkate alındığında her ne kadar Hz. Ali'yi desteklediyse de İbn Ebî Leylâ'nın Emevî yöneticileriyle iyi geçinmeye çalıştığı söylenebilir.

1.2. Rivayet ağı

Ömer b. el-Hattâb,¹⁹⁶ Übeyy b. Ka'b, Üseyd b. Hudayr, Semüra b. Cündüb, Abdullah b. Ukeym, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Mesûd, Kays b. Sa'd b. Ubâde, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Saîd el-Hudrî, babası Ebû Leylâ, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Enes b. Mâlik ve başkalarından hadis nakletmiştir. Hocaları arasında özellikle Ali b. Ebî Tâlip önemli bir yer tutmakla birlikte, onu Ka'b b. Uca ve el-Berâ' b. el-Âzib izlemektedir. Hocalarının büyük çoğunluğunun sahâbe tabakasından oluşu ve çokluğu Abdurrahman'ı öne çıkaran yönlerdendir.

Öne çıkan talebeleri İbrahim b. Yezîd et-Teymî, İsmâîl b. Ebî Hâlid, Sâbit b. Ubeyd el-Ensârî, Sâbit el-Bünânî, Husayn b. Abdurrahmân, el-Hakem b. Uteybe, er-Rebî' b. Huseym, Zübeyd el-Yâmî, Süleymân el-A'meş, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Abdullah er-Râzî, Abdulkerîm b. Mâlik el-Cezerî'dir. İkinci tabakadan talebeleri arasında Hammâd ve Şu'be dikkat çekmektedir. Oğlu Muhammed her ne kadar babasından doğrudan rivayette bulunmasa da Şa'bî, el-Hakem ve Amr b. Murra aracılığıyla rivayet etmiştir. Kadı Mansûr b. el-Mu'temir ve Muhammed b. Ebî Leylâ'nın onun râvîlerinden olmasından hareketle kadıların hocalarından fetva nakliyle birlikte hadis rivayetini de önemsedikleri söylenebilir.

¹⁹⁴ İbn Asâkîr, Ebû Kâsım Ali b. Hibetullah, *Târîhu Dimeşk*, (by):Dârul Fikir, 1995, XXXVI, 94.

¹⁹⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXXVI, 100.

¹⁹⁶ Hz. Ömer'den hadis dinlediği konusunda farklı rivayetler vardır. İbn Ebî Hâtim'in babasından aktardığına göre İbn Ebî Leylâ'nın Hz. Ömer'den sema'ı sabit değildir. (Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, el-Merâsîl, Dârul Mişkât, I, 70)

1.3. Cerh-ta'dîl durumu

Kûfe kadılarında Abdülmelik b. Umeyr (ö. 136/753), Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı Berâ b. el-Âzib (ö. 71/690) gibi sahâbeden bazılarının da bulunduğu ders halkasında dinlediğini aktarmaktadır.¹⁹⁷ İbn Maîn Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı güvenilir râvî (ثقة) olarak nitelermektedir. Bununla beraber İbn Maîn İbn Ebî Leylâ'nın "Hz. Ömer'den duydum" lafzıyla rivayetinin sema'a delalet etmediğini söylemektedir.¹⁹⁸ Ebû Hâtim, İbn Ebî Leylâ'nın güvenilirliğini (لا بأس به) lafzıyla ifade etmiştir.¹⁹⁹ İbn Hacer de onun güvenilir olduğu görüşündedir.²⁰⁰

1.4. Rivayet yöntemi

İbn Maîn, Yezîd b. Ebî Ziyad, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın Abdullah b. Ukeym'e " gel hadis müzakeresi yapalım. Şüphesiz hadis müzakeresi hadisin kalıcılığını sağlar" dediğini nakletmektedir. Abdullah b. Şeddâd, İbn Ebî Leylâ'ya "Sen benim unutup gittiğim nice hadisi hatırlamamı sağladın" diyerek onun müzakereye verdiği önemi aktarmaktadır.²⁰¹ Bu bilgilerden İbn Ebî Leylâ'nın hadis rivayetine önem verdiği görülmektedir.

1.5. Rivayetleri

İbn Ebî Leylâ'nın rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz toplam tekrarsız rivayet sayısı yaklaşık 300'dür. Buhârî'de 40, Müslim'de 53, Tirmizî'de 35, Ebû Dâvud'ta 44, Nesâî'de 27, İbn Mâce'de 28 yerde rivayeti vardır. Ebû Dâvud

¹⁹⁷ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *et-Târîhu's sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyid, Beyrut: Dâru'l Marife, (t.y.), II, 238.

¹⁹⁸ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *es-Sikât*, thk. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed, 1. Bs. (b.y.): Dâru'l Fikr, 1975, V, 100.

¹⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1952, V, 301.

²⁰⁰ İbn Hacer, Ebu'l Fazl Şehâbeddin Ahmed, *Takrîbü't Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r Reşîd, 1986, s. 349.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 229.

rivayetleri temizlik, namaz, zekât, hac, fidye, oruç gibi fikhî konulardadır.²⁰² Bu durumdan hareketle onun fikhî yönünün rivayetlerine yansıdığı söylenebilir. İbn Mâce'de ise 28 rivayeti vardır ve bunlar hadis rivayeti ve fazileti, Hz. Ali'nin fazileti, abdest, mesh, ezan, namaz, cenaze, kurban, altın kap kullanımı gibi fikhî içerikli rivayetlerdir.²⁰³ Tirmizî'deki rivayetlerinin büyük bir kısmı fikhî içeriğe sahip olmakla birlikte tefsirle ilgili rivayetleri de vardır.²⁰⁴

Rivayetler hususunda değinilmesi gereken diğer bir nokta mevkuף hadislerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde 16, Abdurrezzak'ta 28 mevkuף rivayeti vardır. Bu rivayetlerin büyük kısmının Hz. Ali ve Hz. Ömer'den nakledilmesi dikkat çekicidir. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın Hz. Ali'den mevkuף rivayetleri çoğunluğu teşkil etse de Hz. Ömer'den naklettiği rivayetler de bulunmaktadır.

İbn Ebî Leyla, Hz. Ali'yle hizada ve seferde beraber olduğunu ancak insanların ondan rivayet ettiği rivayetlerin hiçbirini duymadığını söyleyerek, Hz. Ali'nin rivayetlerine hakimiyetine ve dönemindeki uydurma faaliyetine işaret etmektedir.²⁰⁵

Haccâc tarafından Kûfe kadılığına atandığı bilgisi dışında kaynaklarda kadılığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın fikhî bilgisine dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

2. Ebû Bürde b. Ebî Musâ

Kûfe kadılarından biri de Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin oğlu Ebû Bürde'dir. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan sonra görev yapmıştır. İsminin Hâris olduğu da söylenmekle birlikte kaynakların çoğunda Âmir b. Abdullah b. Kays şeklinde geçmektedir. Künyesi Ebû

²⁰² Ebû Davud, "Taharet", 50, 72; "Salât", 25, 47, 76, 121, 149, 155; "Zekât", 37; "Menâsik", 20, 21, 44; "Talak", 35; "Savm", 29; "Cihad", 106; "Haraç", 20; "Cenâiz", 7; "Libas", 41; "Edeb", 4, 93, 160, 161, 175.

²⁰³ İbn Mâce, "Sünnet", 3, 5, 11, "Taharet", 67, 70, 89; "Ezan", 3; "Salât", 73; "Cenâiz", 2; "Ticârât", 37; "Eşribe", 17.

²⁰⁴ Tirmizî, "Taharet", 63, 79, "Salât", 28, "Tefsîru'l Kurân", 3, 11, 12, 76.

²⁰⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXXVI, 100.

Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eşarî olup hicrî 104 yılında yaklaşık seksen yaşında vefat etmiştir.²⁰⁶

2.1. Siyasetle ilişkisi

Kûfe valisi Ziyad'ın isteği üzerine Ebû Bürde, Amr b. Hureys, Halid b. Ğırfeta ve Kays b. el-Velid'le birlikte Hucr b. Adiy'in etrafına adam toplayarak halifeye hakaret ettiği, vali Ziyad'ı ayıpladığı, Hz. Ali'nin tarafını tuttuğuna dair şahitlik yapmıştır. Sözlü şahitliği yeterli bulmayan Ziyad'ın talebi üzerine şahitlikleri yazılmıştır.²⁰⁷ Bu durumdan hareketle kadılık görevini istemeyen Ebû Bürde'nin Emevî yönetimiyle çatışmaktan kaçındığını ve çatışanlar aleyhine şahitlik yaptığını söyleyebiliriz. Kısacası Ebû Bürde, yönetime karşı ılımlı bir tavır sergilemiştir.

2.2. Rivayet ağı

Ebû Bürde, babası Ebû Mûsâ, Ali b. Ebî Talib, Huzeyfe, Abdullah b. Selâm, el-Eğarr el-Uzenî, Muğîre, Aişe, Muhammed b. Seleme, İbn Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, el-Esved b. Yezîd en-Nehaî, Urve b. Zübeyr'den hadis nakletmiştir.²⁰⁸

Kütüb-i Sitte'de rivayeti bulunan Ebû Bürde'nin daha çok babası Ebû Mûsâ'nın hadislerini naklettiği açıktır. Bu durum rivayetin tabiatıyla gayet uyumludur. Nitekim Buhârî ve Müslim'in Ebû Bürde'den naklettiği hadislerin (İbn Ömer'den nakledilen biri hariç) tamamı Ebû Mûsâ'dan gelmektedir. Bu rivayetlerin çoğunun Ebû Bürde'nin torunu tarafından nakledilmesi aile isnadıyla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

Talebeleri arasında öne çıkan isimler, akranı olmasına rağmen kendisinden rivayet eden eş-Şa'bî, Ebû İshâk el-Hemdânî, Ömer b. Abdülaziz, Abdülmelik b. Umeyr, Âsım b. Küleyb, Katâde, Sâbit el-Bünânî, Saîd b. Ebî Bürde, Ebû Husayn Osman b. Âsım, Muhammed b. el-Münkedir, Yûnus b. Ebî İshâk, Adiy b. Sâbit, Sâlim

²⁰⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 43; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, VI, 325; İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, IV, 484.

²⁰⁷ Ebu'l Ferec el-İsfehânî, *el-Eğânî*, thk. Semîr Câbir, 2. bs, Beyrut: Dâru'l Fikr, (t.y.), XVII, 145.

²⁰⁸ İbn Hacer, Ebu'l Fazl Şehâbeddin Ahmed, *Tehzîbü't Tehzîb*, Beyrut: Müessesetü'r Risale, (ty), IV, 484. Hoca ve talebelerinin tamamı için bkz: Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXXIII, 66, 67, 68.

Ebû'n Nadr, Bükeyr b. Abdullah, Ğaylân b. Cerîr, Âsım b. Behdele, Mûsâ el-Cühenî, Humeyd b. Hilal'dir.²⁰⁹

Buhârî ve Müslim Ebû Bürde'nin 3 hadisinin tahricinde ittifak etmişlerdir. Buhârî'deki rivayetler, el-Kâsım b. Muhaymera, Ebû Bürde b. Abdullah b. Ebî Bürde, Abdulmelik b. Umeyr, Muâviye b. Gurra, Saîd b. Ebî Bürde, Ebû İshâk, Ğaylân b. Cerîr kanalıyla gelmektedir. Müslim rivayetlerinde ise bu isimlerden farklı olarak Abdurrahman b. Yezîd ve Şa'bî yer almaktadır. Ebû Bürde'den gelen rivayetlerde Şa'bî'den başka herhangi bir kadı ismine rastlanmamasından hareketle ilim halkasına daha çok hadis taliplilerinin uğradığını söyleyebiliriz.

2.3. Cerh-ta'dîl durumu

Salih b. Ahmed babası Ahmed b. Hanbel'in Ebû Bürde hakkında güvenilir (ثقة) dediğini nakletmektedir.²¹⁰ İbn Sa'd ve İclî de Ebû Bürde'nin güvenilir olduğu kanaatindedir.²¹¹ İbn Hırâş da onun güvenilir olduğunu söylemiştir.²¹² İbn Hacer de diğer alimlerle aynı görüştedir.²¹³

2.4. Rivayet yöntemi

Ebû Bürde, babasından duyduğu hadisleri bir köleyle beraber yazdıkları esnada babası Ebû Mûsâ'nın "bizim ezberlediğimiz gibi siz de ezberleyin, ezberden nakledin" diyerek yazılı kısımları sildiğini aktarmaktadır.²¹⁴ Ebû Bürde bir gece vakti kalkarak Süleyman b. Abdülaziz veya Ömer b. Abdülaziz'in evine gelmiş kapıyı çalarak izin istemiştir. Kendisine izin verildikten sonra içeri giren Ebû Bürde'ye gece vakti kendisini neyin getirdiği sorulunca "Rasulullah'ın filanca hadisini duydun mu?" demiştir. Bunun üzerine

²⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VI, 325.

²¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 56.

²¹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 386.

²¹² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 58.

²¹³ İbn Hacer, *Takrîbü't Tehzîb*, s.621.

²¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 54, 55, 56.

"evet, onu babamdan duydum" cevabını almıştır.²¹⁵ Aktarılan bu hadise Ebû Bürde'nin hadis alma ve onu aktarmadaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.

2.5. Rivayetleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda tekrarsız yaklaşık 285 rivayeti vardır. Ebû Davud'taki rivayetleri cuma gününde gizli olan saat,²¹⁶ borçlu ölmenin vebali²¹⁷, kapı çalarken kaç kere sorulması gerektiği²¹⁸ konusundadır. Tirmizî'deki rivayetleri taharet, nikah, işaret parmağına yüzük takmanın keraheti, tefsir konularındadır.²¹⁹ Rivayetler içerik bakımından ahlak, ibadet, ceza hukuku gibi farklı konularda değişiklik göstermektedir.

2.6. Kadılığı

Yezîd b. Mühelleb, (ö. 102/720) Horasan valiliği yaptığı sırada güzel özellikleri bünyesinde cem etmiş birini bulmalarını emredince huzuruna Ebû Bürde getirilmiştir. Ebû Bürde'yi dinleyince hayranlığı artan vali onu kadı tayin etmek istemiştir. Ancak Ebû Bürde, valinin isteğini "kim bir göreve ehil olmadığımı bilerek görevi kabul ederse cehennemden yerini hazırlasın" hadisini ileri sürerek kadılık görevini reddetmiştir. Bu sözler üzerine daha da şevklendiğini belirten vali Ebû Bürde'yi kadı tayin etmiştir.²²⁰ Kaynaklardaki bilgilere göre Haccâc Kûfe'ye gelince önce Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı kadılığa tayin etmiş ardından onu azlederek yerine Ebû Bürde'yi atamıştır ve Saîd b. Cübeyr'i de onun katibi olarak görevlendirmiştir. Bir müddet sonra Haccâc Ebû Bürde'yi azlederek yerine kardeşini atamıştır.²²¹ Bu haberler dikkate alındığında Ebû Bürde'nin Kûfe kadılığından önce bir süre Horasan'da kadılık yaptığı sonra Kûfe'ye geldiği ve kadılık görevini isteyerek kabul etmediği sonucu çıkmaktadır.

²¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 43.

²¹⁶ Ebû Dâvud, "Salât", 210.

²¹⁷ Ebû Dâvud, "Buyû", 9.

²¹⁸ Ebû Dâvud, "Edeb", 139.

²¹⁹ Tirmizî, "Taharet", 6, "Nikah", 25, "Libas", 44, "Tefsir", 10.

²²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 57.

²²¹ Buhari, *et-Târîhu'l kebîr*, VI, 447.

2.7. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Ebû Bürde'nin fetva ve hükümlerinin kaynaklarda oldukça az yer tutmasından hareketle onun Şurayh ve İbn Şübrüme gibi fıkıhıyla meşhur kadılardan farklı olduğu, daha çok rivayetle ilgilendiği sonucuna ulaşabiliriz.

3. Saîd b. Cübeyr

Adı Saîd b. Cübeyr b. Hişâm, künyesi Ebû Abdullah'tır. Benî Esed'ten Benî Vâlibe'nin mevlâsıdır. Bir rivayete göre 47, başka bir rivayete göre 49²²² yaşında ve hicrî 95 yılında vefat etmiştir.²²³

İbn Cübeyr'in mezhebî yaklaşımı kaynaklarda kesin olarak geçmese de ircaya meyli olduğu bilgisine işaret edilmektedir. Nitekim Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/739), bir gün Talk'ın yanında otururken kendisini gören İbn Cübeyr'in, "Talk'la oturup kalkma, ircâyı savunuyor, ancak hadiste sadûktur" dediğini aktarmaktadır.²²⁴ İbn Adiy'in (ö. 365/976) nakline göre Ebû Hanîfe bir gün Eyyûb'un yanına gelerek "Sâlim el-Eftas'ın (ö.132/740) aktardığına göre İbn Cübeyr ircâyı benimsemedi" demiştir.²²⁵

3.1. Siyasetle ilişkisi

Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eşas'ın (ö. 85/704) Haccâc'a (ö. 95/714) başkaldırmak üzere ashabını topladığını duyan Saîd b. Cübeyr, bu yaptıklarının fitneye ve kan dökülmesine sebep olacağını söyleyerek onları uyarmıştır. Ancak isyancılar Saîd b. Cübeyr'e Haccâc'ın bunu hak ettiğini söyleyerek karşılık vermişlerdir. Bunun üzerine Saîd b. Cübeyr istemeyerek onlarla harekete geçmişse de bir süre sonra isyancılara

²²² Buhari, *et-Târîhu'l evsat*, I, 243.

²²³ Buhari, *et-Târîhu'l kebîr*, III, 461.

²²⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *ed-Duafâ es-Sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986, I, 65.

²²⁵ İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürçani, *el-Kâmil fî duafai'r rical*, 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1985, I, 60.

gönülünden destek vermiştir.²²⁶ Haccâc'ın İbnü'l Eş'as'ı yenmesinden sonra Saîd b. Cübeyr esir düşmüş, İbnü'l Eş'as ise kaçmıştır. Haccâc, "bana isyan ederken utanmadın mı?" demek suretiyle Saîd'e çıkmıştır. Haccâc'ın sorularına "haklısın" diyerek cevap veren Saîd'e Haccâc, İbnü'l Eş'as'e iletilmek üzere bir mektup vermiştir. Ancak Saîd mektubu yakarak imha etmiş ve İbnü'l Eş'as'e katılmıştır.²²⁷ Saîd b. Cübeyr Mekke'ye kaçmış ancak Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından yakalanarak Haccâc'a teslim edilmiş ve öldürülmüştür.²²⁸ İbn Cübeyr, öldürülmek üzereyken son arzusu olarak namaz kılmak istemiş ancak Haccâc onun kibleye değil doğuya dönerek kılmasına izin vermiştir.²²⁹ İbn Sîrîn, Haccâc'tan kaçarak Mekke'ye sığınması sebebiyle İbn Cübeyr'i kınamaktadır.²³⁰ İbn Cübeyr Mekke'deyken kendisini yakalanacağına dair uyararak için gelen birine "kaçarak Mekke'ye geldiğim için Allah'tan utanıyorum" cevabını vermiş ve çok geçmeden yakalanmıştır.²³¹ Onun bu sözleri yaşadığı pişmanlığını göstermesi açısından önemli görünmektedir.

3.2. Rivayet ağı

İbn Cübeyr'in hadis naklettiği isimler Enes b. Mâlik, ed-Dahhâk b. Kays el-Fehrî, İbnü'z Zübeyr, Abdullah b. Abbâs, İbn Ömer, Adiy b. Hâtim, Amr b. Meymûn, Ebî Saîd el-Hudrî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Mesûd el-Ensârî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hureyre, Hz. Aişe ve diğerleridir.²³²

İbn Cübeyr'in rivayetlerini aktaranlar, iki oğlu Abdülmelik ve Abdullah, Ya'lâ b. Hakîm, Ebû İshâk es-Sebûî, Ebû'z Zübeyr el-Mekkî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Bükeyr b. Şihâb, Sâbit b. Aclân, Habîb b. Ebî Sâbit, Ebû Bişr Ca'fer b. Ebî Vahşiyye, el-Hakem b. Uteybe, Husayn b. Abdurrahman, Simâk b. Harb, el-A'meş, Sâlim el-Eftas, Seleme b. Küheyl, Ata' b. es-Sâib, Amr b. Mürre, Mansûr b. el-Mu'temir'dir.²³³

²²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 205.

²²⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 212.

²²⁸ İclî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Marifetü's sikât min ricâli ehli'l ilmi ve'l hadîs ve min duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*, Medine: Mektebetü Dâr, 1985, I, 395.

²²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 382.

²³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 381.

²³¹ Mizzî, *Tehzibü'l Kemal*, X, 367.

²³² Mizzî, *Tehzibü'l Kemal*, X, 358, 359.

²³³ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzîb*, X, 11.

Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan İbn Cübeyr'in kendisinden en çok rivayet aktaran râvîsi Müslim el-Bıttîn'dir. Onun rivayetlerini A'meş, el-Hakem b. Uteybe aktarmışlardır. Hakem hem Seleme b. Küheyl hem Müslim kanalıyla hem de bizzat kendisi İbn Cübeyr'den rivayet etmiştir. İbn Cübeyr'in hocaları incelendiğinde en çok hadis aktardığı hocası İbn Abbâs'tır.

3.3. Cerh-ta'dîl durumu

İkrime ve İbn Cübeyr'den hangisini tercih ettiği sorulan İbn Maîn, tercih yapmamış ve ikisinin de güvenilir (ثقة) olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Tâvûs ve İbn Cübeyr arasında da tercih yapmamıştır.²³⁴ İbrahim en-Nehai, İbn Cübeyr'i kendisine tercih etmektedir.²³⁵ Tabiîn alimlerinden Amr b. Meymûn, (ö. 74/693[?]) babasının "İbn Cübeyr vefat ettikten sonra yeryüzünde ilmüne ihtiyaç duyulan kimse kalmadı" dediğini nakletmiştir.²³⁶ Yahya b. Saîd'in "Saîd b. Cübeyr'in mürsellerini Mücahid ve Tâvûs'un mürsellerine tercih ederim" dediği ve Süfyan'ın Saîd'i İbrahim'e tercih ettiği bilgisine Ali b. el-Medîni kitabında yer vermiştir.²³⁷ İbn Ebî Hâtim Saîd b. Cübeyr'in güvenilir (ثقة) bir râvî olduğunu belirtmiştir.²³⁸ İbn Cübeyr'in bulunduğu bir mecliste İkrime hadis rivayet edince İbn Cübeyr eliyle onaylayarak "doğru nakletti (لقد أصاب الحديث)" demiştir.²³⁹ Bu olay İbn Cübeyr'in hadis rivayetinde İkrime'den daha iyi olduğunu göstermektedir denebilir.

3.4. Rivayet yöntemi

Rivayet hususunda İbn Cübeyr'in yetkinliği farklı isimler tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan biri olan İbn Abbas, İbn Cübeyr'den hadis rivayet etmesini istemiştir. Bu duruma hayret eden İbn Cübeyr, "sen varken ben mi rivayet edeyim?" deyince İbn Abbas, "Allah'ın sana verdiği bir nimet değil mi niye rivayet etmeyesin ki? Eğer hata

²³⁴ İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdadi, *Yahyâ b. Maîn ve kitâbuhü't-tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, 1979, I, 117.

²³⁵ İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivayeti), I, 263.

²³⁶ İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn* (Dûrî rivayeti), II, 55.

²³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, II, 10; Buhari, *et-Târîhu'l kebîr*, III, 461.

²³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, IV, 9.

²³⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 331.

yaparsan sana söylerim" sözüyle onu teşvik etmiştir. İbn Cübeyr, "İbn Abbas bana hadis rivayet edince başını öpmeme izin verse öperim" diyerek İbn Abbas'tan hadis işitmeye olan arzusunu ortaya koymaktadır.²⁴⁰ İbn Abbas'ın gözleri sağlamken onun hadislerini yazamayan İbn Cübeyr, İbn Abbas gözlerini kaybedince hadislerini yazmış ve kendisine bu durum haber verilen İbn Abbas hiddetlenmiştir. İbn Cübeyr, İbn Abbas'a sık sık soru sorduğunu, bazen İbn Abbas'ın imla ettirdiğini, kendisinin ise elindeki (hadisleri derlediği) sayfaya, bazen ayakkabısına, bazen ise eline yazdığını ifade etmiştir. Ebû Husayn, İbn Cübeyr'e İbn Abbas'tan rivayet ettiği bütün hadisler hakkında rivayet izni alıp almadığını sormuştur. Cevaben İbn Cübeyr, "hayır, ben, kalkıncaya kadar konuşmadan oturdum, diğerleri konuşmaya başlayınca ezberlerdim" demiştir.²⁴¹ Bu ifade İbn Cübeyr'in hadisleri müzakere meclisinde ezberlediğini hissettirse de kesin kanaate ulaşmak için buradaki konuşmayla ne kastedildiğini tespit etmek gerekmektedir.

İbn Cübeyr'in İbn Abbas'a gelerek ondan hadis yazdığına dair rivayetler olmakla birlikte hadis kitabetinden hoşlanmadığını aktaran rivayetler de vardır. Eyyûb es-Sahtiyânî ise İbn Cübeyr'in İbn Ömer'den hadis isterken elindeki sahifeden yararlandığını ve bu durumdan İbn Ömer'in haberi olursa aralarındaki bu ilişkiye son vereceğini nakletmektedir.²⁴²

İbn Cübeyr'in hadis rivayetine bakışıyla ilgili farklı bilgiler aktarılmaktadır. O, İsfahan'da kaldığı sürece hadis rivayet etmemiş, Kûfe'ye geldikten sonra hadis rivayetine başlamıştır. Bu duruma şaşırانlar sebebini sorduğunda "tezgahını tanıdığın yere aç" diyerek karşılık vermiştir.²⁴³ Onun bu cevabı, hadis rivayeti için uygun zemin gerektiği kanaatinde olduğunu göstermektedir.

Hadis rivayet etmesi sebebiyle çevresindekiler tarafından eleştirilen İbn Cübeyr, onlara "bildiklerimle kabre girmektense sana ve arkadaşlarına rivayet etmeyi tercih ederim" demiştir. Atâ b. Sâib'den (ö. 136/753) gelen bir haberde ise Said b. Cübeyr, kimsenin ondan ilim talep etmemesinden şikayetçidir. İbn Cübeyr'den hadis işiten Eyyûb es-Sahtiyânî onu takip etmiş ve söylediklerini tekrar etmesini istemiş ancak İbn Cübeyr, "her zaman sütümü sağıp içemezsin" diyerek kinayeli bir şekilde bu isteği

²⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 319.

²⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 375.

²⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 376.

²⁴³ Mizzî, *Tehzibü'l Kemal*, X, 362.

reddetmiştir. Yanında bulunan Ata' b. Sâib'e "insanlarla fazla içli dışlı olma. Bana şu kimseler bu saate kadar sorarlardı" şeklinde tavsiye vermiştir. İbn Cübeyr'in sabah ve ikinci namazından sonra olmak üzere günde iki kez rivayette bulunduğu nakledilmiştir.²⁴⁴ Farklı şahıslardan gelen bu haberler İbn Cübeyr'in rivayet faaliyetini belirli saatlerle sınırladığını ve çok rivayetten kaçındığını göstermektedir.

3.5. Rivayetleri

Said b. Cübeyr'in tekrarsız rivayetleri ulaşabildiğimiz kadarıyla yaklaşık 782 tanedir. Bunların yaklaşık 120'si Buhârî'de, 72'si Müslim'de, 68'i Tirmizî'de, 67'si Ebû Dâvud'ta, 95'i Nesâî'de, 43'ü İbn Mâce'dedir. Konu dağılımı açısından bakıldığında vahyin başlaması, ilim, namaz, bayram namazı, cenaze, zekat, hac, avlanma ve hükmü, oruç, kefalet, hibe, şahitlik, akidlerde şartlar, vasiyet, yaratılışın başlangıcı ve peygamber kıssaları vd. konularında rivayetleri vardır.²⁴⁵ Rivayetlerin çoğunun fikhî konularda olması dikkat çekicidir.

3.6. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Kendisine miras hakkında soru yöneltilen İbn Ömer, soran kimseyi İbn Cübeyr'e yönlendirmiş ve "İbn Cübeyr de benim bildiğim kadarını biliyor ancak o benden iyi hesap yapar." diyerek İbn Cübeyr'in ilmî vukufiyetini göstermiştir. Gözlerini kaybettikten sonra, kendisine gelerek soru soran Kûfelilere İbn Abbas, "içinizde İbn Ümmü Dehnâ' varken niçin bana soruyorsunuz?" karşılığını vererek İbn Cübeyr'in ilmî değerine işaret etmektedir. Ebû Bişr, (ö. 124/735) İbn Cübeyr'in Mücahid'ten (ö. 103/721) de Tâvûs'tan (ö. 106/725) da daha bilgili olduğu kanaatinde. Bunun delili olarak Mücahid ve Tâvûs'a bir mesele sorduktan sonra İbn Cübeyr'in bu konudaki görüşünü söyleyince görüşü isabetli bulmalarını zikretmektedir. Gerek İbn Abbas, gerek

²⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 377.

²⁴⁵ Buhârî, "Bidü'l vahy", 1, "İlim", 41, 44, "Ezan", 59, "İydeyn", 8, 9, "Cenâiz", 19, 20, "Zekât", 21, "hac", 18, "Cezâu's sayd", 13, "Savm", 40, "Kefâle", 2, "Hibe", 6, "Şehâdât", 29, "Şurût", 12, "Vesâyâ", 19, "Bidü'l halk", 6, 11.

İbn Ömer sahâbenin fakihlerindendir. Onların İbn Cübeyr'in ilminden istifade etmek istemeleri dikkat çekicidir.²⁴⁶

Ali b. Hüseyin (Zeynel Âbidîn), Mesud b. Malik'e (ö. 85/704) İbn Cübeyr'i sorunca salih bir kimse olduğu cevabını almıştır. Bunun üzerine Ali, "o adam bize uğrardı, onun miras bilgisinden ve Allah'ın ona verdiği ilimden istifade ederdik" dedikten sonra eliyle Irak tarafını işaret ederek "onların söylediklerini biz bilmiyoruz" diye eklemiştir.²⁴⁷ Bu söz, Irak ehlinin hadisinin diğer bölgelerden farklılık gösterdiğine işaret etmektedir. Nitekim Ali b. Hüseyin'in Mes'ud b. Malik'ten kendisini İbn Cübeyr'e buluşturmasını istemiş ve bunun nedenini, elinde olmayan hadisleri İbn Cübeyr'in bilmesi şeklinde ifade etmiştir.²⁴⁸

İbn Cübeyr, Kûfe'de ihtilafa düştükleri bir meseleyi yazdığını ve İbn Ömer'le karşılaşınca ona sorduğunu dile getirmiştir.²⁴⁹ Bu bilgiden ve İbn Abbâs İbn Cübeyr ilişkisine dair aktarılan diğer haberlerden hareketle İbn Cübeyr'in Kûfe-Medine-Mekke arasında seyahat etmek suretiyle bu merkezler arası ilmî hareketliliğe katkı sağladığını söyleyebiliriz.

İbn Abbas'ın muhâla'ayı talak saydığı kendisine nakledilen İbn Cübeyr bu bilgiyi kabul etmemiştir. Durumdan haberdar olan Tâvûs ise İbn Cübeyr'e "ben daha sen doğmadan Kuran okuyordum, bu bilgiyi duyduğumda henüz bir lokma ettin" şeklinde itirazını dile getirmiştir.²⁵⁰ İbn Abbas'tan nakledilen görüşe itiraz etmesi onun kendisini fikhî açıdan yetkin gördüğüne işaret etmektedir.

İbn Cübeyr, Kuran'ı nağme ile okumayı bidat olarak değerlendirmiştir.²⁵¹ Saîd b. Cübeyr'in mest üzerine mesh ettiği nakledilmiştir.²⁵² Cemâcim'de bir köle İbn Cübeyr'e, efendisinin Haccâc'ın yanında, kendisinin İbnü'l Eş'as'la savaştığını, bu durumda günahkâr olup olmadığını sormuştur. İbn Cübeyr cevaben köleye, bunda bir sorumluluğunun olmadığını söylemiştir. Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) takıyye

²⁴⁶ Buhârî, *ed-Duafâ es-sağîr*, I, 65.

²⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 376.

²⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XX, 386.

²⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 376.

²⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 97.

²⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 378.

²⁵² Buhari, *et-Târîhu'l kebîr*, I, 425.

yapılabileceği görüşünde olduğunu işiten İbn Cübeyr, İslam'da takıyye olmadığını ve Hasan'ın bu hükmü zor bir durumdayken verdiğini dile getirmiştir.²⁵³

4. Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî

Adı Âmir b. Şerâhîl b. Abd'tır. Himyerî olup Hemdan halkındandır. Künyesi Ebû Amr'dır ve nisbesi el-Kûfî'dir. Âmir b. Abdullah b. Şerâhîl de denmektedir. Lakabı, eş-Şa'bî'yle meşhur olmuştur.²⁵⁴ Şa'bî Celûlâ yılında doğduğunu söylemiştir. Halife el-Uşfurî'ye göre bu yıl hicrî 17 yılıdır. Katâde de aynı görüştedir. Âsım, Şa'bî'nin Hz. Ömer'in vefatından dört yıl önce, Hasan ise iki yıl önce doğduğunu söylemektedir. İbn Asâkîr bu tarihin hicrî 20 yılına tekabül ettiğini söylemektedir.²⁵⁵ Şa'bî h. 105 yılında, 77 yaşında vefat etmiştir.²⁵⁶

Şa'bî'nin mezhebî görüşüne dair İbn Sa'd, onun önce Şîî olduğunu, ancak Şîîlerin işleri, sözleri ve aşırılıkları sebebiyle bu eğilimi terk ederek onları ayıpladığını aktarmaktadır. Bu durumun delili olarak Şa'bî'nin "Şia bir kuş olsaydı ancak akbaba olurdu, bir hayvan cinsi olsaydı şüphesiz eşek olurdu" demesi yeterli görünmektedir. Şa'bî'nin "müminlerin maslahatını, Haşimoğullarının maslahatını isterim. Şîî olup da hakkında bilgi sahibi olmadığını isteme, Mürciî de olma. Unutma ki iyilik Allah'tan, kötülük kendindedir. Kaderî de olma" ifadesi onun mezhebî görüşünü ortaya koymaktadır.²⁵⁷ Başka bir rivayette "Hz. Peygamber'in ehl-i beytini sev, rafizî olma, Kuran'la amel et Hârûrî olma, başına gelen iyiliği Allah'tan, kötülüğü ise kendinden bil Kaderî olma, başındaki yönetici Habeşli bir köle dahi olsa ona itaat et" diyen Şa'bî'nin orta çizgide bir yolu benimsediği söylenebilir.²⁵⁸

Şa'bî Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki görüşünü şu şekilde beyan etmiştir: "insanlar dört gruba ayrıldı. Bunlardan birincisi Ali'yi sevenler ve Osman'dan hoşlanmayanlar, ikincisi Osman'ı sevip Ali'den hoşlanmayanlar, üçüncüsü her ikisini de sevenler, sonuncu ise her ikisini de sevmeyenlerdir." Kendisine hangi gruptan olduğu

²⁵³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 381.

²⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü't Tehzîb*, II, 264.

²⁵⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXV, 336, 337.

²⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 373.

²⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 367.

²⁵⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXV, 372.

sorulduğunda ise Şa'bî, gruplaşmayı benimsemediğini ifade ettikten sonra "ben her ikisini de seven ancak ikisi için de bağışlanma dileyenlerdenim" cevabını vermiştir.²⁵⁹

Yaşadığı döneme dair değerlendirme yapan Şa'bî, insanların bir süre yaşantılarında dini esas aldıklarını, sonra bu durumun ortadan kalktığını ve dinin yerini yakınmaya bıraktığını, bunun da yerini korku ve arzunun aldığını, ileride daha kötüsünün geleceğini söyleyerek içinde bulunduğu toplumu eleştirmektedir.²⁶⁰ Şa'bî, " bu ümmette başka kimse hakkında Hz. Ali'ye isnad edilen uydurma sözler kadar yalan uydurulmamıştır" sözüyle dönemindeki uydurma faaliyetine dikkat çekmektedir.²⁶¹

4.1. Siyasetle İlişkisi

Şa'bî Abdullah b. Zübeyr tarafından Kûfe valisi tayin edilen Abdullah b. Mutî' ve Abdullah b. Yezîd el-Hatmî'nin katibi olarak görevlendirilmiştir.²⁶²

Haccâc Kûfe'ye vali olarak geldiğinde şehirdeki bölge sorumlularını (arîfleri) huzuruna çağırarak ancak bunları beğenmemiştir. Kabile liderlerini huzuruna çağırıldığında gelenlerin içinde Şa'bî, Haccâc'ın dikkatini çekmiştir. Onu yanına çağırarak kurrâdan olup olmadığını, ferâiz ilmindeki durumunu,²⁶³ Hz. Ali'nin bir sözüyle ilgili yorumunu soran, şiir ve hesabı da bildiğini öğrenen Haccâc, Şa'bî'yi kabilesinin sorumlusu olarak görevlendirmiştir. Ancak bir süre sonra Abdurrahman b. el-Eşas'ın isyanı patlak verince Şa'bî de diğer kurrâ gibi Haccâc'a baş kaldırmış ve onun aleyhinde konuşmuştur. Bu durumdan haberdar olan Haccâc, kendisine güvenip görevlendirdiği Şa'bî'ye dünyayı dar edeceğini söylemiştir. Şa'bî, kaçarak ve saklanarak bir müddet sıkıntı çekmiştir. Şa'bî, Abdullah b. Ömer'le Medine'de sekiz veya on ay kaldığını söylemektedir. İbn Sa'd bu durumun sebebini Şa'bî'nin Muhtar'dan kaçmasıyla açıklamaktadır.²⁶⁴ Horasan'da Kuteybe b. Müslim'in hakimiyet ilan ettiğini duyan Şa'bî, Horasan'a giderek Kuteybe'nin himayesinde kalmıştır. Ancak Şa'bî'nin yerini öğrenen

²⁵⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 371.

²⁶⁰ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 412.

²⁶¹ Zehebî, *Tezkiratu'l Huffâz*, I, 82.

²⁶² M. Yaşar Kandemir, "Şa'bî", *DİA*, XXXVIII, 217-218.

²⁶³ Kadı Ebu'l Ferec'in aktardığına göre Haccâc'ın ilk karşılaşmalarında Şa'bî'ye sorduğu mirasla ilgili soru, ashabın üzerinde ihtilaf ettiği dedenin payı hakkındadır. (İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 394-396.)

²⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 367.

Haccâc Kuteybe'ye bir mektup göndererek Şa'bî'yi teslim etmesini isteyince her ne kadar istemese de Kuteybe Şa'bî'yi göndermek zorunda kalmıştır. Kûfe'ye dönen Şa'bî Haccâc'tan af dilemiş ve bağışlanmıştır.²⁶⁵

İbn Sa'd'ın aktardığına göre, Şa'bî kurrâ ile Haccâc'a karşı ayaklanmış, Deyrû'l Cemâcim'e katılmış ve kaçarak bir müddet gizlenmiştir. Bu sürecin sonunda Yezid b. Ebî Müslim'e Haccâc'la konuşmasını isteyen bir mektup göndermiştir. Mektuba cevap olarak Yezîd, buna cesaret edemeyeceğini, ancak halkla bulunduğu kabul gününde Haccâc'ın daha merhametli olduğunu ve af dilemek için o günü fırsat bilmesini, kendisini şahit göstermesi durumunda Şa'bî lehine şahitlik yapacağını söylemiştir. Haccâc, Yezîd'in tavsiyesini dinleyen Şa'bî'yi fark ettiğinde ona, bulunduğu konuma onu getiren, yıllık maaşını fazlasıyla veren, topluma imam olmak için görevlendiren, halifeye tanıtan kendisine bu hainliği nasıl yapabildiğini sormuştur. Haccâc'ın bütün söylediklerine Şa'bî'nin alttan alarak cevap vermesi dikkat çekicidir. Bu durum açıkça Şa'bî'nin pişmanlığını göstermektedir. Konuşmanın sonunda Haccâc, Şa'bî'yi affetmiş ve böylece Şa'bî güvenli bir şekilde evine ulaşmıştır.²⁶⁶ Muhtar'ı destekleyen Şa'bî, bu desteği bırakma sebebi olarak, bir gün Muhtar'ın bir sayfa çıkararak bunun Hz. Ali'den geldiğini söylemesini zikretmektedir.²⁶⁷

Halife Abdülmelik, Şa'bî'yi Rum kralına elçi olarak gönderir. Rum kralı, döndüğünde Halifeye teslim etmesi için Şa'bî'ye bir mektup verir. Mektubu okuyan halife Şa'bî'ye, mektupta Rum kralının, "dindaşları bu elçiyi nasıl halife yapmamışlar" diyerek hayretini dile getirdiğini söylemiştir. Şa'bî halifeye "(Rum kralı) beni görüp sizi görmediği için böyle söylüyor" diyerek ince zekasını göstermiştir. Böylece halifenin gazabından kurtulmuştur.²⁶⁸

4.2. Dönemindeki alimlerle ilişkisi

Şa'bî'nin pek çok önemli isimle aynı dönemi paylaşmıştır. Bunlardan bir kısmıyla müsbet, bazılarıyla da çekişmeli bir ilişki kurmuştur. Hammâd, Şa'bî'yle müsbet ilişkisi bulunanlardandır ve bu durumu "Kûfe'de sünnete ittiba noktasında Şa'bî'den daha iyisini

²⁶⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 394-396.

²⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 368.

²⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, 143.

²⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, 145.

görmedim" diyerek ifade etmiştir. Şa'bî'nin ilişkisinin olduğu isimlerden biri de İbrahim en-Nehaî'dir. Bir gün İbrahim en-Nehaî, Şa'bî'ye farazî bir mesele sorar ve Şa'bî yanılır. Bunun üzerine İbrahim en-Nehaî "yanıldın" der. Şa'bî susar ve meseleyi çevirerek İbrahim'e sorar. Hata yapınca İbrahim'in kulağına yaklaşan Şa'bî ona, "yanıldın, ama ben bunu insanların önünde söylemem" der. Bunun üzerine İbrahim, "Ey Ebû Amr, sen aynı meclisi paylaştığın kimseye faziletli davranmayı seviyorsun" der. Şa'bî İbrahim hakkındaki "bu tek gözlü adamın yaptığına şaşırıyorum musunuz? Gece bana gelip mesele sorar, gündüz bununla fetva verir"²⁶⁹ sözüyle İbrahim'in bilgisini kendisinden aldığı iddia etmektedir. Şa'bî'ye bir mesele geldiğinde ne yaptığı sorusuna Şa'bî, "tecrübeli birine sordun, birine fetva sorulunca o kimse meseleyi arkadaşına yönlendirir ve ilk sorulana kadar aynı şekilde döner" şeklinde cevap vermiştir.²⁷⁰ Her ne kadar bazı hususlarda görüş ayrılığına düşseler de Şa'bî İbrahim en-Nehaî'nin ilmî otoritesini onun ölümünün ardından dile getirmiş ve Basra, Kûfe, Hicaz ve Şam'da kendisinden daaha alim birini bırakmadığını söylemiştir.²⁷¹ Seleme b. Küheyl, (ö. 121/739) İbrahim ve Şa'bî bir araya geldiklerinde İbrahim'in susan taraf olduğunu belirtmiştir.²⁷² Bu cümleden Seleme b. Küheyl'e göre Şa'bî'nin İbrahim en-Nehaî'den daha bilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Haccâc tarafından kadı olarak görevlendirilen Şa'bî çokça fetva vermekten kaçınmıştır. İbn Avn'a (ö. 151/768) Şa'bî ve İbrahim en-Nehaî hakkındaki kanaati sorulduğunda "İbrahim sükût eder, ancak kendisine fetva geldiğinde bütün vaktini ayırır, uğraşır. Şa'bî ise normal zamanda konuşur ve şiir söyler ancak kendisine fetva geldiğinde ciddileşir ve boş konuşmaktan sakınır" demiştir.²⁷³

4.3. Rivayet ağı

İclî, Şa'bî'nin 480 sahâbîden hadis işittiğini belirtmiştir.²⁷⁴ Oldukça geniş bir kitleden hadis aktaran Şa'bî'nin hocalarından öne çıkan isimler el-Berâ b. Âzib, Câbir b. Semura, Câbir b. Abdullah, Cerîr b. Abdullah, el-Hâris b. Abdullah el-A'ver, Semûra b. Cündüb,

²⁶⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 364.

²⁷⁰ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 365.

²⁷¹ Kandemir, "Şa'bî", *DİA*, XXXVIII, 217.

²⁷² İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 367.

²⁷³ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 363, 366.

²⁷⁴ İclî, *Sikât*, II, 12.

Şurayh b. el-Hâris, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Semûra, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Adiy b. Hâtim, Urve b. Ebî'l Ca'd el-Bârigî, İkrime, Alkame b. Kays, Ali b. Ebî Tâlip, Ömer b. el-Hattâb, Amr b. Meymûn, İmrân b. Husayn, Umeyr b. Saîd, Avf b. Mâlik, Mesrûk b. el-Ecda', Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eşarî, Ebû Mûsâ el-Eşarî'dir.²⁷⁵ Bu isimlerin pek çoğunun fıkıh müktesebatıyla da meşhur olması dikkat çekicidir.

Şa'bî'nin rivayetlerin bir kısmı bizzat hocaları olan sahâbîlerdendir. Bu sahâbîler arasında Hz. Ayşe, İbn Abbâs, İbn Ömer, el-Berâ' b. el-Âzib, Adiy b. Hâtim, en-Nu'mân b. Beşîr ve Câbir b. Abdullah öne çıkmaktadır. Tabiîn neslinden hocaları arasında ise Ebû Bürde ve Mesrûk önemli yer tutmaktadır Şa'bî'nin rivayetleri hususunda değinilmesi gereken bir husus da onun Kûfe'nin en etkili sahâbîsi Abdullah b. Mes'ûd'tan nisbeten az rivayetinin olmasıdır. Şa'bî, İbn Mes'ûd'un talebeleri olan Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Abîde es-Selmânî, Mesrûk b. Ecda'dan hadis rivayet etmiştir. Ancak bu ravîler yoluyla İbn Mes'ûd'tan aktardığı rivayetlerin sayısı Kûfe'de yaşamış bir alim olan Şa'bî için azdır. Bu durumun aydınlatılması ileri çalışmaları gerektirmektedir.

Şa'bî'nin Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Şurayh, Ebû Bürde el-Eş'arî'den hadis rivayet etmesi Kûfe kadıları arasında hadis rivayeti açısından bilgi akışının olduğunu göstermektedir.

Talebeleri arasında İsmâil b. Ebî Hâlid, Eşas b. Süvâr, Câbir el-Cu'fî, el-Hakem b. Uteybe, Dâvud b. Ebî Hind, Zekeriyâ b. Ebî Zâide, Saîd b. Amr b. Eşva', Süleymân el-A'meş, Simâk b. Harb, Sâlih b. Sâlih b. Hayy, Âsım el-Ehvel, Abdullah b. Şübrüme, Ebû Husayn, Atâ' b. es-Sâib, Ebû İshâk es-Sebî, Katâde, Mekhûl, Mansûr b. el-Mu'temir, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit gibi öne çıkan isimler ve pek çok başka isim vardır.²⁷⁶ Şa'bî'den sonra Kûfe kadılığı yapan İbn Şübrüme, Mansur gibi isimlerin Şa'bî'den rivayet aktarması kadılar arasında fikhî irtibatın yanında rivayet bakımından da ilişki olduğunu göstermektedir.

²⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XIV, 30, 31.

²⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XIV, 31, 32.

4.4. Cerh-ta'dîl durumu

İbn Ebî Hâtim'in nakline göre İbn Maîn Şa'bi'nin güvenilir (ثقة) olduğu kanaatindedir. Ebû Zûr'â da bu görüştedir. Başka bir nakilde İbn Maîn, eğer Şa'bi ismini belirttiği birinden hadis aktarırsa bu kimse güvenilir (ثقة) demiştir.²⁷⁷

İbn Anbese'ye göre, Hz. Peygamber'in ashabından sonra, kendi dönemlerinde insanların en üstün olanı üç kişi vardır. Bunlar, İbn Abbas, Şa'bi ve Süfyân es-Sevrî'dir. Şa'bi kendisine sunulan Câbir'in hadislerini görünce bunların hepsini Câbir'den işittim ancak siz bunların metin ve isnadlarını karıştırmışsınız diyerek hadislere vukufiyetini sergilemiştir.²⁷⁸ Zührî, "ulemâ dördtür, Medine'de Saîd b. el-Müseyyib, Kûfe'de Âmir eş-Şa'bi, Basra'da el-Hasen el-Basrî, Şam'da Mekhûl" sözüyle Şa'bi'nin ilmî derecesini ortaya koymaktadır.²⁷⁹ İbn Hibbân, Şa'bi'nin sahâbeden 150 kişiden rivayet ettiğini söylerken²⁸⁰ İclî'ye göre bu sayı 48'dir. İclî, Şa'bi'nin mürselinin sahih olduğunu belirtmektedir.²⁸¹ Ebû Husayn, "Şa'bi'den daha derin kavrayışlı birini görmedim" dediğinde Ebû Bekir b. Ayyâş "peki ya Şurayh?" diye sormuştur. Bunun üzerine Ebû Husayn bir rivayette "onu (Şurayh'ı) tam bilmiyorum" demiş, diğer bir rivayete göre ise "beni yalancı çıkarmak mı istiyorsun" cevabını vermiştir.²⁸²

Hz. Ömer'in kendi döneminde insanların önderi ve ilimleri bünyesinde birleştirmiş bir şahsiyet olduğu, onu Hz. Abbas'ın izlediği, İbn Abbas'tan sonra Şa'bi'nin bu konumda olduğu ve onu da Süfyân es-Sevrî'nin takip ettiği söylenmiştir. İbn Sîrîn'in "Kûfe'ye gittiğinizde Şa'bi'den çokça hadis dinleyin çünkü daha Hz. Peygamber'in ashâbı hayattayken kendisine hadis sorulurdu" dediği nakledilmiştir. İbn Şübrüme, Şa'bi'nin "yirmi senedir hadis rivayet eden birinden duyduğum hadislerin hepsini önceden ezberlemiştim. Bildiklerimin de bir kısmını unuttum. Ki bu unuttuklarımı biri ezberlemiş olsaydı alim olurdu" dediğini nakletmektedir. Şa'bi'yi meğazî konusunda hadis rivayet ederken duyan İbn Ömer hayretini "bizimle bu olaylara tanık olmuşçasına nasıl da anlatıyor" diyerek ifade etmiştir.²⁸³ Âsım'ın (ö. 142/759) aktardığına göre

²⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VI, 323, 324.

²⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l Kebîr*, VI, 450.

²⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, 143.

²⁸⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, V, 185.

²⁸¹ İclî, *Sikât*, II, 12.

²⁸² İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 357.

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIV, 144, 145.

Şa'bî'nin Hasan-ı Basrî'den daha çok hadisi vardır.²⁸⁴ İmam Şâfiî, Şa'bî'yi rivayetlerinin çokluğu açısından Urve b. Zübeyr'e denk görmüştür.²⁸⁵

Şa'bî gibi oldukça çok rivayeti olan bir râvînin belli bir ilim meclisinin olmayışı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi hakkında kesin hükme varmak için daha geniş bilgiye sahip olmak gerekir. Makul sebeplerden akla ilk geleni onun rivayet yanında kazayla da ilgilenmesi ve bu sebeple müstakil bir ilim meclisinin olmamasıdır.²⁸⁶

4.5. Rivayet yöntemi

İbn Şübrüme'den nakledildiğine göre, Şa'bî "asla kağıda bir şey yazmadım ve asla bana aktarılan bir hadisin tekrar edilmesini istemedim" demiştir. Şa'bî'nin bu ifadesinden onun kuvvetli bir hafızaya sahip olduğu, hadisi tahammül ve eda esnasında hafızaya yardımcı bir şeye ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır. İbn Avn'dan nakledildiğine göre eş-Şa'bî, hadisi manayla rivayet etmektedir. Şa'bî, talebelerine kendisinden dinledikleri hadisleri bir duvara dahi olsa yazmalarını emretmiştir.²⁸⁷ Yukarıdaki iki ifade birbiriyle çelişiyor gözükse de Şa'bî'nin kendisinin hadisleri yazmadığı ancak yazılmasını tavsiye ettiği şeklinde telif edilebilir.

Hadis ilmiyle ilgilenmek isteyen kimsede akıl ve ibadet şeklinde iki hasletin bulunması gerektiğini söyleyen Şa'bî, "bu ilmi ibadet ehli olmayan kimse yapamaz, ne var ki ibadet ehli bu ilmi talep etmiyorlar. Akıllı ve kavrayışlı olmayanlar bu ilimde paye sahibi olamazlar. Günümüzde anlayış ve ibadet ehli olmayanların ilme talip olmalarından korkuyorum" diyerek ilme bakışını ortaya koymuştur.²⁸⁸

Şa'bî ehil olmayan kimselerin hadis talebinde bulunmasını hoş karşılamamaktadır. Nitekim mescitte toplanmış kimselerin kargaşasına girmek istememesi ve kiliseyi bu meclise tercih edeceğini söylemesi bu yaklaşımını göstermektedir.²⁸⁹ Başka bir vesileyle karşılaştığı bir grubu, çarşı-pazar ehli olarak nitelemiş ve bunların kendi görüşlerine dayanarak söylediklerinin reddini ve Hz. Peygamber'in ashabından naklettiklerinin alınmasını gerekli görmüştür. Kendisine bir

²⁸⁴ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 337.

²⁸⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 346.

²⁸⁶ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 380.

²⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 369.

²⁸⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 410.

²⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 369, 370.

soru yönelten Ebû Hanife'ye Şa'bî, mevâlînin mesele hakkındaki görüşünü sormuştur. Bu tavrından Şa'bî'nin mevâlîyi re'y ehli olarak gördüğü, onları hadis rivayeti ve hüküm verme hususunda ehil görmediği anlaşılmaktadır.²⁹⁰ Hadiseye dair başka bir rivayette, mescitte oturanlarla kimi kastettiği sorulunca Şa'bî, "re'y ehli" cevabını vermiştir.²⁹¹

4.6. Rivayetleri

Şa'bî'nin tespit edebildiğimiz rivayet sayısı 926'dır. Tekrarlı rivayet sayısı Buhârî'de 118, Müslim'de 132, Ebû Dâvud'ta 78, Tirmizî'de 77, Nesâî'de 121, İbn Mâce'de 66'dır. Şa'bî'nin rivayetlerini incelediğimizde, ilim öğretmenin fazileti,²⁹² av köpeğiyle avlanmak,²⁹³ mestler üzerine mesh,²⁹⁴ cemaatle namaz,²⁹⁵ bayram namazı,²⁹⁶ cenaze ve defin,²⁹⁷ borç almak,²⁹⁸ alışveriş²⁹⁹ gibi genelde ahkâma dair farklı konularda rivayet aktarmıştır. Bu durum üzerinde onun fikhî yönünün etkili olduğunu söyleyebilmek için daha derinlikli çalışmalar gerekmektedir. Bu noktada dikkat çeken husus, rivayetleri yanında verdiği hükümlerle de Şa'bî'nin hadis kitaplarında bahse konu olmasıdır. Yirmi bir bab başlığında Buhârî Şa'bî'nin görüşlerini zikretmiştir. Buhârî'nin bu uygulaması Şa'bî'nin hadiste olduğu kadar fıkhıta da etkin bir isim olduğunu gözler önüne sermektedir.

4.7. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

İbn Sîrîn, Hz. Peygamber'in ashabı hayatta olduğu halde Şa'bî'ye fetva sorulduğunu nakletmektedir.³⁰⁰ Sahâbenin hayatta olduğu bir dönemde Şa'bî'nin fetva vermesi onun fikhî açıdan yetkin görüldüğünü ortaya koymaktadır. Kendisiyle mushafın satılması

²⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 370.

²⁹¹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXV, 362.

²⁹² Buhârî, "İlim", 31.

²⁹³ Buhârî, "Vudû", 34.

²⁹⁴ Buhârî, "Vudû", 48.

²⁹⁵ Buhârî, "Ezan", 81.

²⁹⁶ Buhârî, "İydeyn", 3.

²⁹⁷ Buhârî, "Cenâiz", 69.

²⁹⁸ Buhârî, "İstikrâz", 1.

²⁹⁹ Buhârî, "Şurût",

³⁰⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkiratü'l huffâz*, Lübnan: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1998, I, 82.

konusunda tartışan birine Basralı alim Matar el-Verrâk (ö. 129/746) "Beni Mushaf satmaktan men' mi ediyorsun? Bu ümmetin iki büyük alimi Hasan-ı Basrî ve Şa'bî bu konuda bir mahzur görmezlerdi" diyerek çıkmıştır.³⁰¹ Matar'ın bu ifadesi Şa'bî'nin yaşadığı dönemde Kûfe dışındaki şehirlerde de ilmî otorite olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Şa'bî ve Hasan-ı Basrî, Ömer b. Abdulaziz döneminde kadı olarak görevlendirilmiş ve her ikisi de bu durumdan şikayetçi olmuşlardır.³⁰² Şa'bî'yi kadı olarak görevlendiren Kûfe valisi İbn Hübeyre, (ö. 110/728) Şa'bî'den geceleri kendisiyle sohbet arkadaşlığı yapmasını istemiştir. Buna karşılık Şa'bî, her ikisine birden yetişemeyeceğini söyleyerek karşılık vermiştir.³⁰³ Şa'bî'nin kadılık görevini istememesi ve bu görevdeyken valinin sohbet arkadaşlığı teklifini reddetmesi onun bu görevin sorumluluğunun farkında olduğunu göstermektedir.

İlmî yetkinliği dönemindeki isimler tarafından dile getirilen Şa'bî'nin müttakî ve mütevazı bir alim olduğu görülmektedir. Nitekim Şa'bî, "keşke ilmimden kaçıp kurtulabilsem. Ne zararda ne karda olsam" diyerek ilmin mesuliyeti altında ezildiğini ve bu durumdan hoşnut olmadığını belirtmiştir. Kendisine sorulan meseleye dair öncekilerden nakledilen bir bilgisinin olmadığını ifade eden Şa'bî'ye "olsun kendi görüşünü söyle" denmesi üzerine, "benim görüşümü de ne yapacaksın, git üzerine işe" diyerek meseleler üzerinde şahsî görüş beyan etmeye karşı olduğunu ortaya koymuştur.³⁰⁴ İbrahim en-Nehaî'ye bir adam gelerek bir mesele sormuştur. İbrahim, konuyla ilgili bilgisinin bulunmadığını söylemiş ve adamı yanlarından geçen Şa'bî'ye yönlendirmiştir. Şa'bî'ye giden adam "bilmiyorum" cevabını almıştır. Olayı İbrahim'e naklettiğinde İbrahim'in cevabı "İşte bu fıkıh (derinlemesine bir kavrayıştır)" olmuştur. Onun bu tavrı, meselelerle ilgili kendi görüşünü belirtmekten kaçındığını göstermektedir.³⁰⁵ "Sünnetle yetinmek bidatte içtihad etmekten hayırlıdır" sözü ise Şa'bî'nin içtihada bakışını yansıtmaktadır.³⁰⁶ Şa'bî, "biz fukahâ değiliz, duyduğumuz hadisi rivayet ederiz, fukaha bildiğini tatbik edendir" diyerek kendini hadis ehlinden saydığını ifade etmektedir. Leys, "Şa'bî'ye bir mesele sorduğumda benden yüzünü

³⁰¹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, s. 363.

³⁰² İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, s. 405.

³⁰³ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, s. 404.

³⁰⁴ İbn S'ad, *Tabakât*, VIII, 368.

³⁰⁵ İbn S'ad, *Tabakât*, VIII, 369.

³⁰⁶ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 371.

çevirir ve sorumla ilgilenmezdi" diyerek Şa'bî'nin fetva vermeyi sevmediğini aktarmıştır. Bir gün Şa'bî, kendisine sorulan soruya cevap vermeyince yanında bulunanlardan biri, "Ebû Amr (Şa'bî) bu meselede şöyle demektedir" demiştir. Bunun üzerine Şa'bî, "ben hayattayken böyle benim adıma konuşuyorlar, öldükten sonra ne yalanlar söyleyecekler bakalım" diyerek endişesini dile getirmiştir.³⁰⁷

Fıkhî yetkinliğe sahip olan Şa'bî kimi zaman dönemindeki diğer alimlerin uyarılarına da muhatap olmuştur. Nitekim İbn Şübrüme, kadılık yapan Şa'bî'nin yanına uğradığını, bu esnada iki kişi arasında bir hüküm veren Şa'bî'yi uyararak kararı düzeltmesini sağladığını ifade etmiştir. İbn Şübrüme'den bu haberi nakleden Süfyan, hata ettiklerinde düzeltmesi için kadıların, yanlarında alim kimseler bulundurduğunu nakletmiştir.

5. Mansûr b. el-Mu'temir

Adı, Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdullah b. Rebîa'dır. es-Sülemî nisbesiyle meşhurdur. Hicrî 131 yılında vefat etmiştir. Künyesi Ebû Attâb'dır.

5.1. Siyasetle ilişkisi

Mansur bir gün Zübeyd b. el-Hâris el-Yemâmî'ye (ö. 122/740) uğramış ve Hz. Peygamber'in ailesinin öldürüldüğünü söyleyerek onu, Zeyd b. Ali'yi desteklemeye davet etmiştir. Ancak Zübeyd, "ben ancak bir peygamberin yanında isyan ederim ve onu da bulamıyorum" diyerek bu çağrışı reddetmiştir.³⁰⁸ Bu olay dikkate alındığında Mansur'un devlet otoritesine karşı Zeyd b. Ali'yi desteklediği ve Şiî eğilim taşıdığı söylenebilir.

³⁰⁷ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 368.

³⁰⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XIX, 473.

5.2. Rivayet ağı

Rivayet yönü güçlü bir kadı olan Mansur b. el-Mu'temir'in meşhur hocaları, İbrahim en-Nehaî, el-Hasan el-Basrî, el-Hakem b. Uteybe, Rib'î b. Hırâş, Sâlim b. Ebî'l Ca'd, Saîd b. Cübeyr, Ebû Vâil, Âsım b. Behdele, Âmir eş-Şa'bî, Atâ b. Ebî Rabâh, Amr b. Mürra, Küreyb. Mücahid b. Cebr, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî,³⁰⁹

Mansûr'un kendisinden hadis rivayet ettiği hocaları incelendiğinde pek çoğunun İbrahîm en-Nehaî, Şa'bî, el-Hakem b. Uteybe, Ebû İshâk, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Saîd b. Cübeyr gibi râvî kimliği yanında fakihliğiyle de öne çıkan isimler olduğunu görmekteyiz. Hadislerini aktardığı sahâbîlerin de İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Semüra b. Cündüb, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Ömer gibi fikhî bilgileriyle meşhur oldukları dikkat çekmektedir. Talebeleri arasında Süfyan, Şube, Şerîk, Cerîr b. Abdullah, Züheyr, Hammâd, Ebû'l Ahves öne çıkmaktadır.

Zührî, Mansûr ve Muhavvel'e hadis rivayet ettikten sonra bu hadisi ehl-i Irak'a taşıyanlardan olun demiştir. Zührî'nin bu sözünden ve Mansur'un diğer hocalarından hareketle yalnız Kûfe'nin hadisiyle yetinmediği, rıhleye diğer bölgelerdeki hadisleri de aldığını çıkarabiliriz.

Mansur'un talebeleri arasında İsrâîl b. Yûnus, Eyyûb es-Sahtiyânî (akranlarından), Veki' b. el-Cerrâh, Haccâc b. Ertât, Hasan b. Sâlih b. Hay, Hamâd b. Zeyd, Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Süleymân el-A'meş, Şerîk b. Abdullah, Şu'be b. el-Haccâc, Fudayl b. İyâz, el-Kâsım b. Ma'n, Mis'ar b. Kidâm, Mu'temir b. Süleymân, Ebû Avâne el-Vaddâh b. Abdullah gibi meşhur râvîlerin bulunması³¹⁰ onun ilmî yetkinliğini göstermektedir.

5.3. Cerh-ta'dîl durumu

Abdurrahman b. el-Mehdî'nin yanında bir hadisi delil olarak kullanabilmek için o hadisin râvîsinde bulunması gereken özelliklerden bahsedilmiştir. Bu esnada Abdurrahman, Eyyûb'un Basra'nın, Mansur'un Kûfe'nin, el-Evzâî'nin Şam'ın, Amr b. Dînâr'ın Mekke'nin, Mâlik b. Enes'in Medine'nin hadisi tercih edilen isimleri olduğunu

³⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 547.

³¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 548.

ifade etmiştir.³¹¹ Şu'be ise Mansur'un güvenilir râvîlerden olduğu kanaatindedir.³¹² Abdurrahman b. Mehdî'den nakledilene göre rivayet hususunda, Kûfe'de Mansur, Ebû Hafs, Seleme b. Küheyl, Amr b. Murra'dan daha üstün kimse yoktur. Mansur ise en iyisidir.³¹³ Yahyâ b. Maîn'e göre Mansûr Habîb'ten, Amr b. Murra'dan ve Katâde'den daha üstündür. Yahyâ, Eyyüb'ü ise Mansur'un dengi görmektedir.³¹⁴ İbn Ammâr'a göre ise hadiste A'meş ve Mansur'dan daha yetkin kimse yoktur. Mansur A'meş'ten daha iyi olmakla birlikte A'meş daha çok müsned rivayet nakletmiş ve bununla meşhur olmuştur.³¹⁵ Kendisine Mansur'un durumu sorulan Ebû Hâtim Mansur'un, tedlis yapan ve hadisleri birbirine karıştıran A'meş'ten daha üstün olduğunu belirtmiştir.³¹⁶ Alî b. el-Medînî Mansur'dan güvenilir bir râvî rivayet ederse bu hadisin yeterli olduğu ve başka bir rivayeti aramanın gereksiz olduğu kanaatindedir.³¹⁷

Hammâd b. Zeyd de Mansûr'un Şia bünyesinde değerlendirilen Haşebîyye'ye mensub olduğunu söylemektedir. Ancak Hammâd, Mansur'un bu mensubiyetinin hadisini etkilemediğini belirtmiş ve Mansûr'u yalan söylerken görmediğini de eklemiştir.³¹⁸ İbn Hibbân ve İclî, Mansur'un Şîî eğilimler taşıdığını nakletmişlerdir.³¹⁹

Süfyân Mekke'ye giderken, Kûfe'de hadis alanında Mansur'dan daha etkili bir isim bırakmadığını söyleyerek Mansur'un yetkinliğini vurgulamaktadır.³²⁰ İclî, Mansur'un hadisinin ihtilafa konu olmayacak türden sağlam olduğunu ancak hadislerinin sayısının iki binden az olduğunu söylemektedir.³²¹ Yahyâ, Mansur'un Mücahid'ten rivayetlerini, İbn Ebî Nuceyh'in Mücahid'ten rivayetlerine tercih etmekte ve Mücahid ve İbrahim'in rivayetlerinde Mansur'dan daha iyi birinin olmadığını belirtmektedir. İbnü'l Mehdî de Kûfe'de hıfz konusunda Mansur'dan üstünü olmadığını görüşündedir.³²² Mücahid'in rivayetlerini en çok akataran isim Mansûr ve İbn Ebî

³¹¹ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, s. 79.

³¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, I, 153.

³¹³ İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî, *Târîhu esmai's-sikat mimmen nukile anhumü'l-ilm*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986, I, 217.

³¹⁴ İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, III, 446.

³¹⁵ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, X, 15.

³¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 553.

³¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 552, 553.

³¹⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nûbelâ*, V, 408.

³¹⁹ İclî, *es-Sikât*, II, 299; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 437; Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak İbn Abdülkadir, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986, II, 959.

³²⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 585; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, I, 74.

³²¹ İclî, *es-Sikât*, II, 299.

³²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VIII, 177.

Nüceyh'tir. İbrahim'den rivayet hususunda ise en güvenilir olan el-Hakem'dir ve ardından Mansûr gelmektedir.³²³

5.4. Rivayetleri

Mansûr'un tekrarsız rivayetleri yaklaşık olarak 650 tanedir. Tekrarlı rivayet sayısı Buhârî'de 167, Müslim'de 164, Nesâî'de 169, Ebû Dâvud'ta 90, Tirmizî'de 63, İbn Mâce'de 60'tır.

Konuları bakımından değerlendirildiğinde Mansur'un Hz. Peygamber'e yalan isnad etmenin mesuliyeti,³²⁴ misvak gusül gibi taharet konuları,³²⁵ oruç,³²⁶ namaz,³²⁷ alışveriş gibi konularda rivayetleri vardır. Bunların çoğunun fikhî içerikli olması dikkat çekicidir.

5.5. Kadılığı

Mansur, kadılık görevini kabul etmek istememiş ancak Kûfe valisi Yezîd b. Amr tarafından görevlendirilmiştir.³²⁸ Kadılığı yalnız iki ay sürmüştür.³²⁹ Kadılık sürecine dair başka bir bilgi bulunamamıştır.

5.6. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Hammâd b. Zeyd, kadılıkla görevlendirilenlerin Mansur gibi davranmasını, bilmediği konularda istişare etmesini ve hüküm vermemesini dilemiştir. Kadılık yaptığı süre zarfında kendisine gelenleri dinledikten sonra meseleye dair bir fikri olmadığını söylediği ve bunun üzerine azledildiği nakledilmiştir.³³⁰

³²³ İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Hasan b. Ahmed, *Kitâbu Bahri'd-dem fî men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medh ev zem*, thk. Ebû Üsame Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas, Riyad: Dâru'r Râye, 1989, I, 156.

³²⁴ Müslim, "Mukaddime", 2.

³²⁵ Müslim, "Tahâret", 9, 14, 16.

³²⁶ Müslim, "Sıyam", 12, 14.

³²⁷ Müslim, "Salât", 14, 40.

³²⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 584; İclî, *es-Sikât*, II, 299.

³²⁹ İclî, *es-Sikât*, II, 299.

³³⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 584.

Mansûr'un Şurayh'ın fetvalarını nakledenlerden olması, onun önceki kadıların oluşturduğu ilmî birikimi takip ettiğini göstermektedir. Fetvaları hem doğrudan Şurayh'tan hem de İbrahîm en-Nehâî aracılığıyla nakletmiştir.

B. Sonradan Hafızası Zayıflayanlar

1. Şerîk b. Abdullah

Adı, Şerîk b. Abdullah b. el-Hâris b. Evs b. el-Hâris'tir. Neha' kabilesindedir, künyesi Ebû Abdullah'tır. Kuteybe b. Müslim'in öldüğü hicrî 95 yılında Buhârâ'da doğmuştur.³³¹ Hicrî 177 yılında vefat etmiştir.³³²

Buhârâ'da doğan Şerîk, amcasının oğluyla Sarsar Nehri yakınlarına geldiğini ve orada kendini yakın hissettiği bir hocadan Kuran öğrendiğini, daha sonra Kûfe'ye geldiğini anlatmıştır. Şerîk Kûfe'de geçimini süt satarak temin etmiştir.³³³

Şerîk'in Râfîzî olduğu iddia edilmiştir. Durumdan haberdar olan dönemin yöneticisi onu zor kullanarak huzuruna getirtmiştir. Selam vererek huzura giren ancak selamı alınmayan Şerîk, bu durumun sebebini sormuştur. Şerîk, Râfîzî olduğu için selamına karşılık verilmediğini duyunca "Rasulullah'ı, Fatıma'yı, Ali'yi, Hasan'ı ve Hüseyin'i seven kimse Râfîzî oluyorsa ben de Râfîzî'yim" diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine başına bir torba geçirilerek işkence yapılmıştır.³³⁴ Abdullah b. Mûsâb (ö. 184/800) ve Şerîk halife Mehdî'nin huzurunda münazara etmişlerdir. Ancak Abdullah, Şerîk'in ilmî derinliğinden dolayı ona yetişememiştir. Abdullah, Şerîk'in halifeye ihanet ettiğini söyleyince Şerîk, Kuran'ı ve ta'bîr ilmini bildiğini, hadis râvîsi ve fakih olduğunu, Araplar içinde soylu bir kabileye mensup olduğunu dile getirmiştir. Bu cevap üzerine Abdullah, Şerîk'in Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e hakaret ettiğini iddia etmiştir. Buna karşılık Şerîk, İbnü'z Zübeyr'e karşı hakaret etmeyi bile doğru bulmazken Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e nasıl hakaret edebileceğini söylemiştir.³³⁵ Hz. Ebûbekir ve Hz.

³³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 444.

³³² Buhârî, *et-Târîhu'l evsat*, II, 194.

³³³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 586, 587.

³³⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 592.

³³⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 590.

Ömer hakkında ne düşündüğünü soran bir adama Şerîk, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en hayırlısının Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer olduğunu ifade etmiş ve Hz. Ali'nin sözlerini ise değerlendirdiklerini eklemiştir. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in faziletini dillendiremediği bir bölgede yaşadığından yakınan bir adam Şerîk'e gelerek vaziyeti anlatmıştır. Şerîk, Hz. Ali'yi ilk iki halifeden üstün gören hiçbir kimsenin iflah olmadığını söyleyerek adamı uyarmıştır. Adam Râfızîlerle akrabalığının olduğunu bildirdikten sonra onlara zekat verip veremeyeceğini sorunca Şerîk, onlara zekat vermemesini söylemiştir. Şerîk, Hz. Ömer'in halifeyi belirlemekle görevlendirdiği şûrâda Hz. Osman'dan daha üstün birinin olduğunu iddia edenin Hz. Peygamber'in ahabına ihanet ettiği görüşündedir.³³⁶ İbn Adiy'in nakline göre ise Şerîk, Hz. Ali'nin insanların en hayırlısı olduğu ve bunu inkar edenin küfre düşeceği iddiasındadır.³³⁷ Ancak bu bilginin nakledilen diğer bilgilerle uyuşmadığı dikkate alınmalıdır. Nitekim kendisinden gelen haberlerin çoğunda Şerîk, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in faziletini dile getirmiştir. Şerîk'in, Hz. Ali'yi diğer üç halifeden üstün gördüğü nakledilmiştir. Ancak Zehebî bu durumun Şerîk'in Şîî eğilim taşıdığı şeklinde anlaşılması gerektiğini söylemiş ve tamamen terkini gerektirecek bir durum olmadığını belirtmiştir.³³⁸

Şerîk'in eleştirildiği noktalardan biri de Mevâliye karşı tutumudur. Mamafih devlet tarafından verilen atâyı dağıtmakla görevliyken Araplar'a on iki, mevâliye sekiz, yeni Müslüman olmuşlara ise dört hisse vermiştir. Bu duruma Arap olmayan Müslümanlar itiraz ettiğinde Şerîk onlara, kendi haklarını Araplara vermediğini, fazladan Araplara verdiği dört hisselerin Nebâtîlerin³³⁹ hissesi olduğunu söyleyerek karşılık vermiştir. Şerîk hisselerin dağıtımında yardım etmesi için Uyeyne el-Kâri'i çağırılmış ancak Uyeyne Şerîk'in yaptığı haksızlığı görünce bu işten uzak durmayı tercih etmiştir.³⁴⁰ Şahitlik için huzuruna gelen Temîm oğullarından Kâmil Ebû Alâ'ya Şerîk saygılı bir üslupla halini sormuştur. Ancak diğer şahit olan ve Temîm oğullarının mevalisinden Meymûn ez-Za'ferânî'ye Nebâtî dilinde kaba bir ifadeyle konuşmuştur.

³³⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 592, 593.

³³⁷ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 10.

³³⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 209.

³³⁹ Nebâtîler hakkında bilgi için bkz. Ahmet, Ağırakça, "Nabatîler", *DİA*, XXXII, 257,258.

³⁴⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 591.

Bunun üzerine Meymûn alınmış ve utanmıştır.³⁴¹ İclî'nin verdiği bilgiye göre Şerîk'in bu tavrı onun azledilmesine sebep olmuştur.³⁴²

1.1. Siyasetle ilişkisi

Şerîk yöneticilere ve siyasete karşı ihtiyatlı bir tavır sergilemiştir. Zaman zaman yöneticiler duydukları bazı haberler sebebiyle ona sert davranmışlardır. Nitekim Şerîk'in huzuruna girmek istediği haberini alan halife Mehdî kılıcını kuşanmış ve "eğer seni öldürmezsem Allah beni öldürsün" demiştir. Bunun üzerine Şerîk olayın sebebini öğrenmek istemiştir. Mehdî, gördüğü bir rüyanın tabirine göre Şerîk'in ihanetini öğrendiğini haber vermiştir. Şerîk rüya ile kan dökülemeyeceğini söyleyerek Mehdî'yi durdurmuştur.³⁴³ Bu hadiseden hareketle her ne kadar kadılık yapmış olsa da Şerîk'in halifenin gözünde tehlikeli biri olduğu söylenebilir. Mehdî'nin tavrı Şerîk'in Şiî olduğuna dair söylentilerden kaynaklanıyor olabilir. Başka bir rivayette ise kazâ meclisinde oturan Şerîk'e halife Ebû Ca'fer'in (ö. 158/775) mektubu ulaşınca Şerîk, huzurundakileri çıkarmış ve öğle vaktine kadar bekleyip abdest almıştır. Böylece yatsı namazını da kılıncaya kadar bekledikten sonra kızına ateş yakmasını emretmiş ve eğer Ebû Ca'fer'in dediğini yaparsa sonunun ateş olacağını söylemiştir.³⁴⁴

1.2. Rivayet ağı

Hocaları arasında İbrâhîm b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Ebû Bişr el-Becelî, Câbir el-Cu'fî, el-Haccâc b. Ertât, Sâlim el-Eftas, Seleme b. Küheyl, Süleymân el-A'meş, Simâk b. Harb, Şebîb b. Ğırdaga, Şu'be b. el-Haccâc, Âsım b. Süleymân el-Ahvel, Abdullah b. Îsâ b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Atâ' b. es-Sâib, Ebî İshâk Amr b. Abdullah es-Sebî, Hişâm b. Urve gibi isimler vardır.³⁴⁵ Rivayet naklettiği isimler arasında Abdullah b. Şübrüme, Abdulmelik b. Umeyr, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Mansûr b.

³⁴¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 596.

³⁴² İclî, *es-Sikât*, I, 455.

³⁴³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 590.

³⁴⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 600, 601.

³⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XII, 463, 464.

el-Mu'temîr gibi kadılık yapmış isimlerin bulunması Kûfe kadıları arasında rivayet ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Şerîk'ten İshâk b. Yûsuf el-Ezrak, Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud et-Tayâlisî, Abdullah b. el-Mübârek, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, Abdurrahman b. Mehdî, Alî b. Hucr, Ebû Nuaym el-Fazl b. Dekîn, Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Abdullah b. ez-Zübeyr, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Âdem, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yezîd b. Hârûn ve başka isimler rivayet aktarmıştır.³⁴⁶ Bu isimlerin pek çoğunun meşhur râvîler olması Şerîk'in hadis ilmindeki payesini de ortaya koymaktadır.

1.3. Cerh-ta'dîl durumu

Şerîk her ne kadar siyasî ve mezhebi tavrı sebebiyle eleştirilse de râvî olarak pek çok alim tarafından tebcil edilmiştir. Bunlardan biri olan Abdullah b. Mübarek Kûfe'de Şerîk ve Şu'be dışında ilim ehli kalmadığı görüşündedir. İbnü'l Mübârek ise Şerîk'in Kûfelilerin rivayetlerini Süfyan'dan daha iyi bildiği kanaatindedir. Vekî de Kûfelilerin hadisini Şerîk'ten daha çok rivayet eden biri olmadığı görüşündedir. Ümmetin en bilgisini birbirlerine soran bir gruptan bazıları İbn Lehîa'nın en bilgili olduğunu bir kısmı ise Mâlik b. Enes'in bu sıfatı hak ettiğini söylemişlerdir. İçlerinden bazıları da Şerîk'i bu sığata uygun görmüşlerdir. Şerîk'i daha bilgili görenler İbn Lehîa'nın Hicaz ehlinin bilgisine, Malik b. Enes'in ise Medîne'nin ilmine sahip olduğunu dile getirerek dolaylı yoldan Şerîk'in ilminin genişliğine işaret etmişlerdir.³⁴⁷ Onun kadılık görevinden olumsuz etkilendiğini belirtenler de vardır. Nitekim Süfyân'a Şerîk'in kadı tayin edildiği haberi gelince "adamı ifsâd ettiler" sözyle bu durumdan hoşnut olmadığını göstermiştir. Kadı Ebû Şeybe'ye Şerîk'in Kûfe kadısı olduğu haber verilince Ebû Şeybe, "Şerîk'i Hammâd'ın ashabından yapmayan Allah'a şükürler olsun" diyerek tepkisini ifade etmiştir.³⁴⁸

Şerîk'in hafızasının ömrünün sonuna doğru zayıfladığını söyleyenler de vardır. İbn Hibbân Şerîk'in ömrünün sonunda hafızasının bozulduğunu, ondan ilk dönemde Vâsıt kadısı iken rivayet edenlerin rivayetlerinin (İshâk el-Ezrak ve Yezîd b. Hârûn

³⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XII, 465, 466, 467.

³⁴⁷ İclî, *es-Sikât*, I, 453.

³⁴⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 594.

gibi) sağlam olduğunu ancak Kûfe'de iken rivayet edenlerin rivayetlerinde hataların bulunduğunu belirtmektedir.³⁴⁹ İclî ise Şerîk'in güvenilir olduğunu ve ondan en çok rivayet eden İshâk b. Yûsuf el-Ezrak'ın dokuz bin kadar rivayetinin bulunduğunu söylemektedir.³⁵⁰

Yahya b. Maîn, Şerîk'ten rivayet etmezken Abdurrahman b. Mehdî rivayet almıştır. Şerîk'in hayatının sonlarında hafıza problemi yaşayıp yaşamadığı sorulan Yahyâ b. Saîd, Şerîk'in hafızasının problemlili olduğu cevabını vermiştir. Ahmed b. Hanbel Şerîk'in Ebû İshak'tan sema'nının daha eski ve Şerîk'in Ebû İshak'ın hadisi hususunda Zühre b. Muâviye (ö. 174/791), İsrail b. Yûnus (ö. 160/777[?]) ve Zekeriyâ b. Ebî Zâide'den (ö. 149/766) daha iyi olduğu kanaatindedir. Ahmed b. Hanbel'in bu kanaati Yahya b. Maîn'in açıklamasıyla bağdaşmaktadır. Nitekim kendisine İsrail'in mi Şerîk'in mi Ebû İshak'ın hadislerinde daha iyi olduğu sorusuna İbn Maîn Şerîk cevabını vermiştir. İbn Maîn, Mansur'un rivayetlerinde Şerîk'in Ebû'l Ehvas'tan daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Onun bu kanaatini Ebû Hâtim de paylaşmaktadır. Ebû Zûr'a er-Râzî ise Şerîk'in çok rivayetiyle birlikte hatalarının da bulunduğunu söylemiş, bunun üzerine kendisine Şerîk'in Vâsıt'ta asılsız rivayetler naklettiği söylenince bu rivayetlere asılsız denmemesi gerektiğini söyleyerek uyarmıştır.³⁵¹ İbn Sa'd, Şerîk'in güvenilir olduğunu ve çok rivayet bildiğini ancak çok hata yaptığını nakletmektedir.³⁵²

Yahyâ b. Saîd'ten Şerîk'in rivayetlerini yazdığı sayfalarda bazı hatalar gördüğü nakledilmektedir. Yahyâ b. Saîd'in ve Abdurrahman b. Mehdî'nin Şerîk'ten rivayet etmediği söylenmiştir. Ancak Abdurrahman b. Mehdî'nin Şerîk'ten rivayet ettiği yönünde nakiller de vardır. Yahyâ'dan nakledildiğine göre Şerîk, sadûk bir râvî olmakla birlikte başka bir râvîye muhalefet ettiğinde diğer râvî Şerîk'e tercih edilmektedir. Hişâm b. Urve, kendisine gelerek hadis talep edenlere arz yoluyla hadis aktarmak istemiş ancak orada bulunan Şerîk buna karşı çıkarak ancak imlâ usulüyle rivayetleri alabileceğini belirtmiştir. Rivayet ettiği bazı hadislerin Şu'be'de ve Süfyan'da olmadığı

³⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 444.

³⁵⁰ İclî, *es-Sikât*, I, 453.

³⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, IV, 365, 366, 367.

³⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 500.

kendisine söylenince Şerîk, onların tatlı yemekle meşguliyetlerinden dolayı bu hadislerden habersiz oldukları karşılığını vermiştir.³⁵³

Şerîk'in hadisleri yazarak almayı tercih ettiği, yazamadığı hadisleri hafızada tutmada büyük sıkıntı yaşamasa da tamamını hatırlayacak kadar kuvvetli bir ezber kabiliyetine sahip olmadığı söylenebilir. Nitekim Şerîk, Kûfe'ye gelen Sâlim el-Eftas'tan dinlediği yüz hadisi yazmıştır. Süfyân ise hadisleri dinlemekle yetinmiştir. Rivayetleri alma işi bitince Süfyân Şerîk'in yazdıklarına bakmak istemiş ve onları yakmıştır. Bunun üzerine evine dönen Şerîk doksan yedi hadisi tekrar etmiş ancak üç hadisi unutmıştır.³⁵⁴

İbn Hacer *Takrîb*'te Şerîk'in sadûk derecesinde bir râvî olduğunu, çok hata yaptığını ve kadılık görevine geldikten sonra ezber gücünde zayıflık meydana geldiğini ifade etmiştir.³⁵⁵ Şerîk kadı olduktan sonra Vekî'in ondan herhangi bir rivayet almadığını bildirmesi İbn Hacer'in bu kanaatinin delillerinden biridir.³⁵⁶

İbn Maîn'e hadis konusunda Şerîk'in Süfyân'dan daha bilgili olup olmadığı sorulmuştur. İbn Maîn, Süfyân'ın kimseyle kıyaslanamayacağı ancak Şerîk'in Rûkeyn b. er-Rebî' (ö. 131/748) ve el-Abbâs b. Züreyh gibi bazı Kûfeli hocaların hadislerini daha iyi bildiği cevabını vermiştir. İbn Maîn'e Şerîk'in durumu sorulunca onun Ebû'l Ahves'ten (ö. 179/796) ve Cerîr b. Hâzım'dan (ö. 170/787) kat kat iyi bir râvî olduğunu söylemiş ve Süfyân'ın rivayetlerini almadığı bazı râvîlerden Şerîk'in hadis aldığını eklemiştir.³⁵⁷ Yahyâ el-Kattân müzakere meclisinde aktardığı bir iki hadis dışında Şerîk'in rivayetlerini nakletmemiştir. İbnü'l Medînî ise Şerîk'in İsrâîl'den daha çok hadis bildiğini ancak İsrâîl'in rivayetlerinde daha az hata yaptığını aktarmıştır.³⁵⁸

Şerîk'in hadis rivayetinde itibar edilir râvîlerden olduğunu alimlerin dilinden aktarmıştık. Ancak onun bu yetkinliği hata yapmadığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim İbn Adiy *el-Kâmil'de* Şerîk'in Mansur'dan rivayette teferrüd ettiği hadisleri sıralamış ve Şerîk'in Ebû'l Yakzân'dan rivayette teferrüd ettiklerini eklemiştir.³⁵⁹ Bu hadisler beş hadis de olsa Şerîk'in hatalarını göstermesi açısından önemlidir. Ancak

³⁵³ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 6, 7, 8.

³⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XII, 470.

³⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't Tezhîb*, s. 266.

³⁵⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nûbelâ*, VIII, 204.

³⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 387.

³⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 388.

³⁵⁹ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 11.

unutulmamalıdır ki en güvenilir muhaddislerin bile bazı durumlarda ya da bazı hocalarının rivayetlerinde hata yaptıkları bilinmektedir.

Hadis alimi Ebû'l Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/844) Şerîk'in yazılı metne bakmadan rivayet etmesi sebebiyle hata yaptığını dile getirmiştir. Ya'kûb b. Şeybe'nin (ö. 262/875) Şerîk'le ilgili kanaati de onun sadûk bir râvî olduğu, yazılı metinleri sahih olmakla birlikte hıfzının kötü olduğu ve bu sebeple hadisleri karıştırdığı yönündedir. Salih b. Muhammed, (ö. 293/906) Şerîk'in kadılıkla görevlendirildikten sonra hıfzının zayıfladığını, dolayısıyla delil olarak kullanılacak konularda hadisine başvurulamayacağını bildirmektedir.³⁶⁰ Yahyâ b. Maîn, Mehdî'nin veziri Ebû Ubeydullah'ın Şerîk'ten hadis dinlemek istediğini ancak Şerîk'in hıfzının zayıflaması sebebiyle rivayetten kaçındığını nakletmektedir.³⁶¹ Dârakutnî ise teferrüd ettiği hadislerde Şerîk'in iyi olmadığını dile getirmektedir.³⁶²

Bir gün Ebû Ubeydullah'ın huzurunda hadis rivayet eden Şerîk'e kadı Âfiye b. Yezîd, (ö. 160/777[?]) aktarılan hadisi duymadığını söyleyince Şerîk, "cahilin cehaleti alimin ilmine zarar vermez" diyerek cevaplamıştır.³⁶³ Onun bu cevabı hadis bilgisine duyduğu güveni yansıtmaktadır.

1.4. Rivayet yöntemi

Şerîk hadis rivayetine önem vermiş ve bu faaliyetin hafife alınmasına müsaade etmemiştir. Nitekim hadis talep etmek üzere kendisine gelerek ayakta bekleyen halîfe Mehdî'nin oğullarından birine Şerîk, saygısızlığı nedeniyle hadis rivayet etmemiştir. Ancak Mehdî'nin oğlu iki dizi üstüne oturduktan sonra Şerîk rivayet etmeyi kabul etmiştir.³⁶⁴

Şerîk hem hadis hem de fıkıh müktesebatıyla öne çıkmaktadır. Onun re'ye ve ehli hadise dair söyledikleri dikkat çekicidir. Şerîk, "biraz zayıf da olsa eseri re'ye tercih ederim" diyerek re'ye karşı tavrını göstermiştir.³⁶⁵ Şerîk'in "Ehli hadis hadisi Allah

³⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 390.

³⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 391.

³⁶² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 216.

³⁶³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 593.

³⁶⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 592, 593.

³⁶⁵ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 207.

rizası için talep etmemektedirler, öyleymiş gibi görünürler" dediği nakledilmiştir.³⁶⁶ Onun bu eleştirisiyle o güne kadar ehli hadis çatısı altında görülen herkesi mi kastettiği yoksa yalnızca kendi dönemindekileri mi kastettiği tam anlaşılamamaktadır. Ancak ehli-i hadis ifadesini kullanması hicrî ikinci asırda ehli-i hadis ehli-i fıkıh ayrımının belirdiğini göstermektedir.

Şerîk, yaşadığı dönemde etkin ekollerden olan Mutezile'yi de eleştirmektedir. Mutezile'nin Allah'ın görülmesi vb. konulardaki hadisleri kabul etmedikleri söylenince Şerîk bahsi geçen hadislere benzer hadis rivayet etmiş ve "Dinimizi tabînden aldık, onlar da sahâbeden aldılar, peki ya onlar kimden aldı?" diyerek nakiller üzere bina edilen esasların dikkate alınması gerektiğini, doğru yaklaşımın bu olduğunu belirtmiştir.³⁶⁷

1.5. Rivayetleri

Şerîk'in tekrarsız rivayetlerinin sayısı yaklaşık 956'dır. Buhârî'de 13, Müslim'de 5, Tirmizî'de 5, Ebû Dâvud'ta 5, Nesâî'de 4, İbn Mâce'de 8 rivayeti tespit edilmiştir. Tirmizî, Şerîk'in Ebî İshâk ve Atâ' yoluyla Râfi' b. Hadîc'ten rivayet ettiği hadisi verdikten sonra bu hadisi Ebû İshâk kanalıyla Şerîk'ten başkasının rivayet etmediğini belirtmiştir.³⁶⁸ Konu dağılımı açısından bakıldığında Şerîk'in rivayetlerinin namaz, hac, alışveriş, selâm konularında olduğu görülmektedir.³⁶⁹

1.6. Kadılığı

Şerîk'in kadı olması kendi talebi üzerine değil dönemin yöneticisi tarafından atanmasıyla gerçekleşmiştir. Abbasî halifesi Mansûr Şerîk'i kadı olarak görevlendirmek üzere huzuruna çağırılmış ve kimlerden olduğunu sormuştur. Neha' kabilesinden olduğunu söyleyen Şerîk'e Neha' kabilesinin onu alakadar etmediğini, kendisini Mezhiç kabilesinden el-Hâris b. Ka'b oğullarının sorumlusu olarak görevlendirmek istediğini ifade ettikten sonra Şerîk'i Kûfe kadılığına atadığını belirtmiştir. Bu durum üzerine

³⁶⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 589.

³⁶⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 208.

³⁶⁸ Tirmizî, *Ahkâm*, 29.

³⁶⁹ Müslim, "Salât", 35, "Hac", 83, "Buyû", 23, "Selam", 36,

Şerîk, kendisinin namaz ve oruç gibi konularda bilgi sahibi olduğunu ancak hüküm verme işinde iyi olmadığını söyleyerek itiraz etmişse de Mansûr'un tehdidi ve "bildiğin konuda hüküm ver, bilmediğinde ise meseleyi bana yaz" demesi üzerine görevi kabul etmek durumunda kalmıştır.³⁷⁰ Aktarılan bu olayda Mansur'un Şerîk'e kabilesini sorması dikkat çekicidir. Mezhiç kabilesinin bir kolunun başına aynı kabileye mensup birini görevlendirmek istemesi bu sorunun yöneltileme sebebi olabilir. Ancak daha dikkat çekici olan nokta, Ebû Ca'fer'in Şerîk'i özellikle kadı olarak atamak istemesidir ki sebebin Şerîk'in fikhî müktesebâtı olması muhtemeldir. Bu durum da onun fıkıh bilgisiyle meşhur olduğunu göstermektedir.

Şerîk her ne kadar başlangıçta kadılık görevini istemese de zamanla bu görevi benimsemiştir. Bu durumdan haberdar olan Süfyan es-Sevrî ise Şerîk'e giderek durumu görmüş ve onunla hayatının sonuna kadar konuşmamıştır. Süfyan es-Sevrî, Şerîk hakkındaki kanaatini "ifsâd etmeselerdi iyi biriydi" sözüyle ifade etmiştir.³⁷¹

Hatîb el-Bağdâdî'nin aktardığına göre Şerîk, dönemin nüfuz sahibi isimlerinden birinin vekilini büyüklük taslaması sebebiyle cezalandırmış ve bu durum üzerine kadılıktan azledilmiştir. Ancak bu hadiseden önce Şerîk'in halife Mehdî'nin huzuruna gelerek onu imamet görevine ve müslümanların birliğine riayet etmesi noktasında uyardığı nakledilmektedir. Bunun üzerine çok geçmeden Şerîk görevden alınmıştır.³⁷² Bu iki haber değerlendirildiğinde Şerîk'in azledilmesinin zahirî sebebinin vekili cezalandırması, asıl sebebinin ise halifeyle sürtüşme yaşaması olduğunu söyleyebiliriz.

1.7. Diğer kadılarla ilişkisi

Dönemindeki diğer kadılarla Şerîk'in samimi bir ilişkisinin olduğunu söylemek zordur. Nitekim Kadı Ebû Yûsuf (ö 182/798) ve Âfiye el-Evdî, kışkandıkları için halife Harun'un huzurunda Şerîk hakkında konuşarak onu ayıplamışlar ve yanlarına geldiğinde onunla konuşmamışlardır. Şerîk'in Fâtımî olduğu ve halifeye isyan ederek Müslümanların birliğini bozmak istediği iddia edilince Şerîk halifenin huzuruna gelerek suçlamalardan beraat etmek istemiştir. Bu doğrultuda Hz. Fatıma'yı, babasını, eşini ve

³⁷⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 586, 587.

³⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 392.

³⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 396, 397.

iki çocuğunu sevdiğini söylemiş ve onlara muhabbet beslemenin Rafizilik olmadığını ifade etmiştir.³⁷³

Şerîk'in Ebû Hanîfe ve onun takipçileriyle ilişkisi ise eleştiri ve tepki boyutundadır. Şahitlik yapmak için huzuruna gelen Muhammed b. es-Sabbâh'ın (ö. 227/841) ve Ebû Hanîfe'nin oğlunun şahitliğini kabul etmeyen Şerîk'e bunun sebebi sorulmuştur. Şerîk, bidate ve Rasulullah'ın sünnetinin aksine davet eden babası Ebû Hanîfe sebebiyle şahitliğini kabul etmediğini bildirmiştir.³⁷⁴

Şerîk, Kûfe'nin dört bir yanında içki satıcılarının dolaşmasını Ebû Hanîfe'nin yolunu takip edenlere tercih ettiğini söyleyerek ona karşı tutumunu açıkça ortaya koymuştur. Ebû Hanîfe'yi re'yine dayanarak verdiği hükümlerden dolayı suçlarken onun naklettiklerini kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Şerîk, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına giden Kâsım b. Ma'n'ı (ö. 175/792) ise bu hususta eleştirmiş ve ikaz etmiştir.³⁷⁵ İclî'nin aktardığına göre Şerîk'le İbn Ebû Hanîfe'nin arası çok iyi değildi. Şerîk'in onun şahadetini kabul etmeden önce, namazın imandan olduğunu söylemesini istemesi dikkat çekicidir. Bu olaydan Şerîk'in İbn Ebû Hanîfe'yi ircâ taraftarı olarak gördüğü ve bu durumdan hoşlanmadığı çıkarılabilir. İkisi arasındaki soğukluğu gösteren bir diğer hadise de İbn Ebû Hanîfe'nin Kûfe mescidinde Şerîk'i görünce onun rezil olması için dua etmesidir.³⁷⁶ Aktarılan bu olaylar Şerîk'in Ebû Hanîfe'ye karşı soğuk bir tavır sergilediğini ve onun yöntemini tasvip etmediğini açıkça ortaya koymaktadır.

1.8. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Şerîk'in fikhî müktesebatı döneminin ileri gelen isimleri tarafından dile getirilmiştir. Nitekim dönemin yöneticisi, huzuruna giren Şerîk, Süfyân, el-Hasen b. Sâlih ve Kays b. Rebî"yi görünce içlerinde en akıllı olanın Şerîk olduğunu söylemiştir.³⁷⁷

Şerîk'in hüküm verme esnasında ciddi bir tavır takındığı ve bilmediği durumlarda sıkıntı yaşadığı söylenebilir. Nitekim Kâsım b. Ma'n Şerîk'in hüküm

³⁷³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 589, 591.

³⁷⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 596.

³⁷⁵ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 9.

³⁷⁶ İclî, *Ma'rifetüs sikât*, I, 454, 455.

³⁷⁷ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 586.

verirken sinirlendiğini buna anlam veremediğini ancak kendisi kadı olduktan sonra bilmediği meseleler sorulunca sinirlendiğini, böylece Şerîk'i anladığını ifade etmiştir.

Şerîk'in dönemin tartışmalı konularından olan nebîzle ilgili tavrı dikkat çekicidir. Ubeydullah b. Âmir'in nakline göre Şerîk yemek yiyip üç kadeh nebîz içmeden kaza meclisine gitmemiştir. Şerîk'in münadisi Velîd de onunla nebîz içmiş ve dava sahiplerini çağırırken isimleri karıştırmaya başlamıştır. Bunun üzerine Şerîk Velîd'e kızarak onu evine göndermiştir.³⁷⁸

Şerîk, davacı veya davalının mansıbına göre değil hakkaniyete göre hüküm vermiştir. Bir kadın Şerîk'e gelerek Kûfe emiri Musâ b. İsâ'yı şikayet etmiştir. Kadının iddiasına göre emîr, kadına miras kalan arsanın üzerindeki duvarı yıktırarak haksız şekilde ele geçirmiştir. Bunun üzerine Şerîk, emîr Mûsâ b. İsâ'yı ve kadının kardeşlerini hapse attırmıştır. Emir Mûsâ, ancak kadının hakkını teslim ettikten sonra hapisten çıkabilmiştir.³⁷⁹

2. Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ

Adı Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ el-Ensârî el-Kûfi'dir. Hicrî 149 yılında 72 yaşında vefat etmiştir.³⁸⁰ Dedesine nisbetle İbn Ebî Leylâ ismiyle meşhur olmuştur.

2.1. Siyasetle ilişkisi

İbn Ebî Leylâ sevdiklerinin devlet görevlerine atanmaları için aracılık yapmasından dolayı eleştirilmiştir.³⁸¹ Ebû Hanîfe'yi halife Ebû Ca'fer'e şikayet etmesinden hareketle Abbâsî yönetimiyle ilişkisinin iyi olduğu söylenebilir. Bu hadisede Ebû Hanîfe Kuran'ın mahluk olduğunu söyleyince İbn Ebî Leylâ Medine'deki Ebû Ca'fer'e mektub yazarak durumu haber vermiştir. Ebû Ca'fer eğer sözünden dönmezse Ebû Hanîfe'nin başının kesilmesini ve yakılmasını emretmiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Leylâ Ebû Hanîfe'yle

³⁷⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 597.

³⁷⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 598.

³⁸⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 478.

³⁸¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 581.

konuşarak onu bu iddiasından vazgeçirmiştir. Ancak bu olaydan sonra Ebû Hanîfe'nin mescitte fetva vermesine izin verilmemiştir.³⁸² İbn Ebî Leylâ'nın Kuran'ın mahluk olduğunu söyleyenlerin karşısında ve aksini düşünen resmî otoritenin yanında yer aldığı söylenebilir.

2.2. Rivayet ağı

Rivayetini naklettiği isimler arasında Eclah b. Abdullah el-Kindî, İsmail b. Ümeyye, Sâbit b. Ubeyd el-Ensârî, el-Hakem b. Uteybe, Dâvud b. Ali b. Abdullah b. Abbas, Seleme b. Küheyl, Âmir eş-Şa'bî, Atıyye b. Sa'd el-Avfî, Amr b. Murra, kardeşi İsa b. Abdurrahman, Kâsım b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mesud, Nâfi', Ebî'z Zübeyr el-Mekkî gibi isimler vardır.³⁸³ Bunlar arasında Şa'bî ve Hakem b. Uteybe öne çıkmaktadır.

Öne çıkan talebeleri Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şerîk b. Abdullah, Şu'be b. el-Haccâc, Âiz b. Habîb, Abdumelik b. Cüreyc, Ubeydullah b. Mûsâ, Ukbe b. Hâlid es-Sekkûnî, Ali b. Misher, Veki' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebî Zâide'dir.³⁸⁴

Şu'be, İbn Ebî Leylâ'ya babası Abdurrahman'dan herhangi bir hadis ezberleyip ezberlemediğini sormuştur. İbn Ebî Leylâ ise ezberlemediğini söylemiştir.³⁸⁵ İbn Ebî Leylâ'nın babası Abdurrahman'dan rivayet almaması dikkat çekicidir. İbn Sa'd'ın verdiği bilgiye göre İbn Ebî Leylâ, babası hakkında iki hanımı olduğu dışında herhangi bir şey hatırlamamaktadır.³⁸⁶ Bu durum dikkate alındığında İbn Ebî Leylâ'nın küçük yaşta babasını kaybetmiş olması sebebiyle ondan herhangi bir rivayetinin olmaması makul görünmektedir.

³⁸² Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 581.

³⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 622, 623.

³⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXV, 623.

³⁸⁵ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 575.

³⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 478.

2.3. Cerh-ta'dîl durumu

Yahyâ b. Saîd, İbn Ebî Leylâ'nın hıfzının iyi olmadığını (سيء الحفظ) ifade etmiştir. Yahyâ b. Maîn ise zayıf olduğunu (ليس بذلك) belirtmiştir.³⁸⁷ İbn Ebî Hâtim'in nakline göre Şu'be, İbn Ebî Leylâ'dan hıfzı daha kötü olan birini görmediğini ifade etmektedir.³⁸⁸ Ahmed b. Hanbel de İbn Ebî Leylâ'nın zayıflığı konusunda diğerleriyle aynı fikirdedir. Ebû Hâtim ise hıfzı kötü olsa da İbn Ebî Leylâ'nın sıdk derecesinde bir râvî olduğunu, kadılıkla iştigali sebebiyle hıfzının zayıfladığını, dolayısıyla yalanla itham edilemeyeceğini söylemiştir. Ebû Hâtim, hatasının fazlalığı sebebiyle hadisi münker kabul edilip ihticac edilmese/delil olarak kullanılmasa da bilgi için yazılabileceği kanaatindedir.³⁸⁹ Nesâî ise hadiste güçlü bir râvî olmadığı görüşündedir.³⁹⁰ İclî'ye göre İbn Ebî Leylâ, sadûk ve câizü'l hadistir.³⁹¹

Muhammed b. Ebî Leylâ'nın rivayetlerinde âlimlerin vurguladığı bir husus da rivayetlerinde teferrüd etmesidir. Teferrüdün tekrar etmesi İbn Ebî Leylâ'nın güçlü bir râvî olmadığını göstermektedir. Şu'be İbn Ebî Leylâ'dan bazı hadisler aldığını ve bunların maklub olduğunu belirtmektedir.³⁹² Ahmed b. Hanbel, hadisinde hatalar yapması (مضطرب الحديث) ve hıfzının zayıf olması (سيء الحفظ) sebebiyle İbn Ebî Leylâ'nın fikhını hadisine tercih etmektedir.³⁹³ Bu açıklamalar, âlimler nezdinde hadis ve fikh bilgisinin ayrı değerlendirildiğini ve İbn Ebî Leylâ'nın fikhının hadis bilgisiyle aynı seviyede olmadığını göstermesi açısından önemlidir. İbn Ebî Leylâ'nın Atâ'dan rivayetlerini Yahyâ zayıf görmüştür. Yahyâ b. Maîn'e Şa'bî'nin rivayetleri hususunda İbn Ebî Leylâ'nın mı Zekeriya b. Ebî Zâide'nin mi iyi olduğu sorulduğunda Zekeriya'nın her konuda iyi olduğunu İbn Ebî Leylâ'nın ise hadis rivayetinde zayıf olduğunu söylemiştir. Huzuruna giren İbn Ebî Leylâ'ya Atâ soru sormaya başlayınca talebeleri bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Bu durumu fark eden Atâ, İbn Ebî Leylâ'nın yetmişen fazla hac yaptığını, hac konusunu kendisinden daha iyi bildiğini, bu sebeple ona sormasını yadırgamamalarını söylemiştir. İbnü'l Mübarek ise İbn Ebî Leylâ'ya, kendi

³⁸⁷ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 575.

³⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, I, 151.

³⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VII, 323.

³⁹⁰ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *ed-Duafâ ve'l metrûkîn*, thk. Bevrân Sanavi, Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Müessesetü'l Kütübi's Sekâfiyye, 1985, I, 194.

³⁹¹ İclî, *es-Sikât*, II, 244.

³⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l Kebîr*, I, 162.

³⁹³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VI, 311.

hakkında hüküm veremediği halde kadılığa nasıl talip olduğunu sorarak onu uyarmıştır.³⁹⁴ İbn Ebî Leylâ'nın namazda ellerin kaldırılmasıyla ilgili hadisinden bahsedilince İbnü'l Mübarek, hadisin İbn Ebî Leylâ'nın hatalarından olduğunu belirtmiştir.³⁹⁵

2.4. Rivayetleri

Toplam tekrarsız rivayeti 415'dir. Buhârî ve Müslim İbn Ebî Leylâ'nın rivayetlerini kitaplarına almamışlardır. Ancak *Sünen-i Erbaa* müellifleri İbn Ebî Leylâ'nın hadislerini tahriç etmişlerdir. Bu rivayetler sahurun fazileti,³⁹⁶ hırsızın cezası,³⁹⁷ saç boyamak,³⁹⁸ namaz,³⁹⁹ hac,⁴⁰⁰ talak,⁴⁰¹ alışveriş,⁴⁰² kâmet,⁴⁰³ Kur'an okunamayacak haller,⁴⁰⁴ yolculukta namaz⁴⁰⁵ vb. konulardadır. Konu dağılımı açısından bakıldığında fikhî içeriğe sahip rivayetlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir.

İbn Mes'ûd ve Ali b. Ebî Talib'in rivayetlerinin diğerlerine göre fazla olması dikkat çekmektedir. Bu durum Muhammed üzerindeki İbn Mes'ûd ve Hz. Ali etkisine işaret etmektedir.

2.5. Kadılığı

Vâli Yûsuf b. Ömer (ö. 127/744) İbn Ebî Leylâ'yı Kûfe kadılığına atamak üzere haberci göndermiştir. Muhammed b. Ebî Leylâ, önce kabul etmek istemese de ailesinin geçimini sağlamak için kadılığa razı olmuştur. Böylece aylık yüz dirheme Kûfe'ye kadı tayin edilmiştir.⁴⁰⁶

³⁹⁴ İbn Adiy, *el-Kâmil*, VI, 185.

³⁹⁵ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *el-Mecrûhîn mine'l muhaddisîn ve'd duafâ ve'l metrûkin*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1996, II, 245.

³⁹⁶ Nesâî, "Sıyâm", 19.

³⁹⁷ Nesâî, "Katu's Sârik", 6.

³⁹⁸ Nesâî, "Zîne", 16.

³⁹⁹ Ebû Dâvud, "Salât", 119.

⁴⁰⁰ Ebû Dâvud, "Menâsik", 29.

⁴⁰¹ Ebû Dâvud, "Talâk", 25.

⁴⁰² Ebû Dâvud, "İcâre", 38.

⁴⁰³ Tirmizî, "Salât", 28.

⁴⁰⁴ İbn Mâce, "Taharet", 105; Ebû Dâvud, "Taharet", 199; Tirmizî, "Taharet", 111; Nesâî, "Taharet", 170.

⁴⁰⁵ Tirmizî, "Salât", 6.

⁴⁰⁶ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 573, 574.

Kendisine Kûfe'nin en fakihî sorulan Mansûr b. el-Mu'temir Kûfe kadısı İbn Ebî Leylâ cevabını vermiştir. Aynı soruya muhatap olan Süfyân ise İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrûme'nin isimlerini vermiştir.⁴⁰⁷ Yanında İbn Ebî Leylâ'nın ismi zikredilince Abdullah b. el-Hâris onunla tanışmak istemiş ve onunla müzakere yapmıştır. Müzakere sonucunda Abdullah, "bunun gibi adamlardan kaldığını zannetmiyorum" diyerek beğenisini ifade etmiştir.⁴⁰⁸

2.6. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Muhammed b. Ebî Leylâ, fakihin hadisin bir kısmını alıp (amel edip) bir kısmını bırakması gerektiği kanaatindedir.⁴⁰⁹ Muhammed b. Ebî Leylâ mahkeme usulüne dair yeni bir kural getirmiş ve ilk defa bir mektubun onu gönderen kadıya aidiyetinin ispatını istemiştir.

Muhammed b. Ebî Leylâ'nın fikhî yetkinliği dönemindeki alimler tarafından dile getirilmiştir. Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Leylâ vefat ettiğinde "fakihimiz ve öğretmenimiz öldü" diyerek onun fikhî yönünü öne çıkarmıştır. Ebû Yusuf da onun fikhinin kıymetini "kadılık görevine Muhamed b. Ebî Leylâ'dan daha fakih biri gelmemiştir" sözüyle ifade etmiştir.⁴¹⁰

Muhammed b. Ebî Leylâ'nın nebîze yaklaşımı dikkat çekicidir. Cerîr'den aktarılan biligiye göre Muhammed b. Ebî Leylâ, üç kadeh nebîz içmeden hüküm meclisine gitmemiştir. İsa b. Mûsâ nebîzi Kûfe halkına yasaklamak istediğini söyleyince İbn Ebî Leylâ, Kûfe fakihî İbn Mes'ud'un fetvasını ve Kûfe tabibi İbnü'l Hur'un tavsiyesini ileri sürerek İsa'ya itiraz etmiştir.⁴¹¹ İbn Ebî Leylâ nebîz içmekle kalmamış, içmeyen şahitliğini kabul etmemiştir. Şahitlikle ilgili titiz bir tavır sergilediği görülmektedir. Nitekim şahitlik yapmak üzere huzuruna getirilen adamın saçlarını kadın gibi taradığını görünce şahadetini reddetmiştir. Bir adamın tırnaklarını

⁴⁰⁷ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 574.

⁴⁰⁸ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 575.

⁴⁰⁹ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 575.

⁴¹⁰ İbn Adiy, *el-Kâmil*, VI, 184.

⁴¹¹ Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 576.

kınalı, elbisesini uzun gören İbn Ebî Leylâ, yine şehadetini reddetmiştir. Ancak adam bunların tamamının geçerli sebebi olduğunu belirtince şahitliği kabul edilmiştir.⁴¹²

II. Rivayeti az olanlar

A. Güvenilir olanlar

Kûfe kadılarına dair yapılan incelemede kadıların bir kısmının hadis rivayetiyle meşhur olduğu bazıların ise hadis rivayetiyle öne çıkmadığı, az sayıda rivayeti olduğu görülmektedir. Bu başlık altında hadis rivayetiyle meşhur olmayan kadılar ele alınacaktır.

1. Selman b. Rebîa

Adı Selmân b. Rebîa b. Yezîd b. Amr b. Sehm b. Sa'lebe el-Bâhilî'dir. Künyesi Ebû Abdullah'tır. Selmân el-Hayl lakabıyla meşhur olmuştur, sahâbî olduğu söylenmektedir.⁴¹³ Vefat tarihine dair hicrî 28, 29, 30, 31 gibi farklı tarihler ileri sürülmektedir.⁴¹⁴

Selman el-Hayl şeklinde anılmasının sebebi, Hz. Ömer döneminde Selman'ın atların bakımıyla görevlendirilmesidir. Ebû Ümâme ile Şam'ın fethine şahid olmuş ve Irak'ta yaşamıştır. Hz. Osman döneminde ise Ermeniye seferinin başında görevlendirilmiştir.⁴¹⁵ Hz. Ömer tarafından Kûfe kadılığına atanmıştır.⁴¹⁶ Kadılığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

⁴¹² Veki, *Ahbâru'l kudât*, s. 578.

⁴¹³ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 120.

⁴¹⁴ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l ashâb*, Beyrut: Dâru'l Cîl, 1992, I, 293.

⁴¹⁵ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 120.

⁴¹⁶ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 120.

1.1. Rivayet Ağı

Selmân, Hz. Peygamber'den ve Hz. Ömer'den hadis rivayet etmiştir.⁴¹⁷ Selman'dan rivayet edenler arasında Süveyd b. Ğafele, es-Sabî b. Ma'bed, Ebû Vâil, Ebû Meysera, Ebû Osman en-Nehdî⁴¹⁸ ve Adiy b. Adiy, Berâ b. Kays⁴¹⁹, Amr b. Meymûn el-Kindî,⁴²⁰ Amr b. Seleme el-Hemedânî⁴²¹ vardır.

1.2. Cerh-ta'dîl durumu

İbn Sa'd, Selman'ı Kûfe tabîileri arasında zikrederek güvenilir (ثقة) bir râvî olmakla birlikte az hadisi olduğunu söylemektedir.⁴²² İbn Abdilberr, Ebû Hâtim ve Ukaylî'nin Selman'ı sahâbe arasında zikrettiğini belirtmektedir.⁴²³

1.3. Rivayetleri

Selmân b. Rebîa'nın toplamda iki rivayeti vardır. Bunlardan biri Hz. Ömer'den Hz. Peygamber'in ganimet taksimiyle ilgilidir.⁴²⁴ Diğer rivayet İbn Mes'ûd kanalıyla gelmektedir ve ferâizle ilgilidir.⁴²⁵

1.4. Fıkhî bilgisi ve hükümleri

Kaynaklarda Selmân b. Rebîa'nın fıkıh müktesebatına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Hadis kaynaklarında aktarılan birkaç rivayet bize bu konuda oldukça sınırlı bilgi sunmaktadır. Birinci rivayette Hıristiyanlıktan İslam'a yeni girmiş bir adamın hac ve umre yaptığı ve ikisi için bir kurban kestiği nakledilmektedir. Bunu gören Selmân b. Rebîa ve Zeyd b. Sûhân daha dün Müslüman olduğunu ve bu hükmü nasıl verdiğini

⁴¹⁷ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 119.

⁴¹⁸ İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 119, 120.

⁴¹⁹ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 191.

⁴²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXI, 462.

⁴²¹ Mizzî, *Tehzibü'l kemâl*, XI, 241.

⁴²² İbn Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, IV, 120.

⁴²³ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 293.

⁴²⁴ Müslim, "Zekât", 43.

⁴²⁵ Dârekutnî, *Sünen*, IV, 44.

kasteder tarzda imalı konuşmuşlardır. Durumdan rahatsız olan adam Hz. Ömer'e giderek sıkıntısını dile getirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sünneti üzere bir iş yaptığını söyleyerek onu rahatlatmıştır.⁴²⁶ Selmân'ın fetva verdiği başka bir hadise lukata ile ilgilidir. Süveyd b. Ğafele, bir savaş esnasında yerde bulduğu kırbacı almıştır. Bunu gören Zeyd b. Sûhân ve Selmân onu uyarmışlardır. Ancak onları dikkate almayan Süveyd Medine'ye gelince Übey b. Ka'b'a danışmıştır. Übey, benzer bir durum yaşadığını ve Hz. Peygamber'in insanlara ilan ederek bir yıl boyunca beklemesini emrettiğini söylemiştir. Sonra bir yıl daha beklemesini tavsiye etmiştir. Böylece üç yıl beklemiştir.⁴²⁷ Bir adam Ebû Mûsâ'ya ve Selmân'a gelerek feraizle ilgili bir mesele sormuştur. Cevabı veren Ebû Mûsâ ve Selmân, adamın bir de İbn Mes'ûd'a gitmesini tavsiye etmişler ve hükmün aynı olacağını söylemişlerdir. Ancak İbn Mes'ûd Hz. Peygamber'in hükmüyle hükmedeceğini söyleyerek farklı bir hüküm vermiştir.⁴²⁸ Bu rivayetlerde Selmân'ın fetva verdiği, dolayısıyla fikhî ilgi ve bilgisinin olduğu açıkça görülmektedir.

Selmân'la ilgili bilgi edinilebilecek diğer bir kaynak da İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'idir. Zira bu eserde Selmân'ın fetvalarına ve Hz. Ömer'den naklettiği hükümlere yer verilmiştir. Bunlar incelendiğinde Selmân'ın Hz. Ömer'in hükümlerinden çokça istifade ettiği ve ferâiz, aile hukuku, tazmin gibi farklı fikhî konularda hükümler verdiği görülmektedir.⁴²⁹ Selmân'dan gelen haberlerin tamamına yakınının fikhî konularla irtibatlı olmasından hareketle onun fikhî yönünün güçlü olduğu söylenebilir.

2. Urve el-Bârikî

Urve el-Bârikî ismiyle bilinmektedir. Urve b. Ebî'l Ca'd el-Bârikî tam ismidir. Alî b. el-Medînî Urve b. el-Ca'd diyen kişinin hata ettiğine ve Urve'nin asıl isminin Urve b. Ebî'l Ca'd olduğuna dikkat çekmiştir.⁴³⁰ Ezd kabilesine mensuptur. Şa'bî, Şurayh'tan önce Selmân b. Rebîa ve Urve b. Ebî'l Ca'd'ın Kûfe kadılığı yaptığını söylemiştir.⁴³¹ Urve,

⁴²⁶ Ebû Dâvud, "Hacc", 25.

⁴²⁷ Buhârî, "Lukata", 1.

⁴²⁸ Ebû Dâvud, "Ferâiz", 4.

⁴²⁹ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Cidde: Dâru'l Kible, 2006, III, 558; V, 330; X, 148, 158.

⁴³⁰ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 328.

⁴³¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 34.

kadıktan başka resmî görevler de almıştır. Rûz pazarında murabıtlık yapmıştır ve yirmi bin dirheme aldığı bir atı vardır.⁴³²

2.1. Râvî olarak durumu

Urve'den hadis nakleden isimler, el-Îzâr b. el-Harîs, Âmir eş-Şa'bî, Şebîb b. Ğirdaga,⁴³³ Kays b. Ebî Hâzım ve Ebû İshâk'tır.⁴³⁴

Urve'nin atlarla ilgili rivayeti meşhurdur, Buhârî, Müslim ve Nesâî'de yer almaktadır.⁴³⁵ Hz. Peygamber'in Urve'ye bir dinar verip koyun alması için gönderdiği, Urve'nin bir dinara iki koyun alıp birini bir dinara sattığı ve bunun üzerine Hz. Peygamber'in Urve için bereket dilediği rivayet edilmiştir.⁴³⁶ Hayatı hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Urve'nin vefat tarihine ve fikhî yönüne dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3. Ebû Leylâ el-Kindî

Ebû Leylâ künyesiyle meşhur olmuştur. İbn Sa'd'a göre asıl ismi bilinmemekle birlikte babasının adı Seleme'dir.⁴³⁷ Dûlâbî'nin verdiği bilgiye göre ise adı Seleme b. Muaviye b. Vehb b. Kays b. Hucr'dur.⁴³⁸ Hâkim, Selmân'dan rivayet eden Ebû Leylâ el-Kindî ile Süveyd b. Ğafele'den rivayet eden Kindî'nin farklı kişiler olduğunu belirtmiştir. Birincinin adının Muâviye b. Seleme veya Seleme b. Muâviye olduğunu ancak ikinci Kindî'nin adını bilmediğini söylemiştir. İclî, İbn Maîn'in Ebî Leylâ el-Kindî'yi zayıf olarak değerlendirdiğini nakletmektedir. İbn Hacer ise İclî'nin onun hakkında Kûfeli güvenilir bir tâbî dediğini nakletmiştir.⁴³⁹ Ebû Saîd el-Eşecc ise Hucr b. Adiy'den

⁴³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 194.

⁴³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 194.

⁴³⁴ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, 1, 328.

⁴³⁵ Nesâî, "Hayl", 5; Buhârî, "Cihad", 42; Müslim, "İmâre", 26; Tirmizî, "Cihad", 18; İbn Mâce, "Ticârât", 69.

⁴³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l kemâl*, VI, 276; Ebû Dâvud, "Buyû", 28; Tirmizî, "Buyû", 34; İbn Mâce, "Sadakât", 7.

⁴³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 148.

⁴³⁸ Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed b. Hammad ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve'l esma*, thk. Ebû Kuteybe el-Firyâbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000, III, 920.

⁴³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, XII, 194.

rivayet eden Ebû Leylâ'nın isminin el-Muallâ olduğunu ifade etmiştir. Harîz, Habbâb b. Eret, Süveyd b. Ğafele, Selmân-ı Fârisî, Osmân b. Affân, Ümmü Seleme'den rivayetleri olan bu şahsın sahâbî olduğu da söylenmiştir.⁴⁴⁰ Ebû Leylâ, Hz. Osman kuşatıldığında onun insanlara seslendiğini duyduğunu ve o sıralar ergenliğe girmiş olduğunu belirtmiştir. Hz. Osman'ın vefatı hicrî 35 yılında vuku bulduğuna göre Ebû Leylâ'nın hicrî yirmi yılı civarında doğduğu tahmin edilebilir.

3.1. Rivayet ağı

Ebû Ğurre el-Kindî, Ömer b. el-Hattâb, Selmân-ı Fârisî, Huzeyfe b. el-Yemân'dan hadis rivayet etmektedir.⁴⁴¹ Kendisinden rivayet aktaranlar ise Abdülmelik b. Ebî Süleyman, Osmân b. Ebî Zür'a es-Sekafî, Ebû İshâk es-Sebî'î ve Ebû Ca'fer el-Ferrâ'dır.⁴⁴²

3.2. Cerh-ta'dîl durumu

İbn Maîn'den Ebû Leylâ'nın güvenilir ve meşhur bir râvî olduğunu nakledilmektedir. İbn Sa'd, onun hadis rivayetiyle bilinen ancak az hadisi olan bir râvî olduğunu belirtmiştir.⁴⁴³ Ebû Hâtim, ise güvenilir (لا بأس به) bir râvî olduğu kanaatindedir.⁴⁴⁴

3.3. Rivayetleri

Ebû Leylâ, Hz. Peygamber'in hediye kabul ettiği ve sadakayı reddettiğine dair müsned bir hadis rivayet etmiştir.⁴⁴⁵ Ebû Dâvud ve İbn Mâce hayvanların zekatıyla ilgili bir rivayetini tahriç etmişlerdir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXXIV, 239.

⁴⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 148.

⁴⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXXIV, 239.

⁴⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 148.

⁴⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't ta'dîl*, VI, 235.

⁴⁴⁵ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, II, 187.

⁴⁴⁶ Ebû Dâvud, "Zekât", 4; İbn Mâce, "Zekât", 11.

4. Şurayh b. el-Hâris el-Kindî

Adı Şurayh b. el-Hâris b. el-Münteci' b. Muaviye b. Cehm b. Sevr b. Ufeyr b. Adiy b. el-Hâris b. Murra b. Eded'tir. Kinde kabilesine mensuptur. Başka bir rivayete göre ismi Şurayh b. el-Hâris b. Kays b. el-Cehm b. Muâviye b. Âmir b. Râiş b. el-Hâris b. Muâviye b. Sevr b. Amr'dır. Künyesi Ebû Ümeyye'dir. Kûfe'de Şurayh haricinde Râişoğullarından kimsenin olmadığı aktarılmıştır.⁴⁴⁷ Veki'in aktardığı bir görüşe göre Şurayh'ın soyu, Fars hükümdarının Habeşistan üzerine gönderdiği Fârisilere dayanmaktadır.⁴⁴⁸ Muhadramlardan olan Şurayh tabînin büyüklerindedir. Bunun yanında şair yönü de kuvvetlidir.⁴⁴⁹ İbn Maîn, Şurayh'ın Hz. Peygamber döneminde yaşamasına rağmen ondan hadis işitmediğini ifade etmektedir.⁴⁵⁰ H. 87 yılında yüz yirmi yaşında vefat etmiştir, h. 76, h. 97 gibi vefatına dair farklı tarihler de verilmektedir.⁴⁵¹

4.1. Siyasetle ilişkisi

Siyasetle ilişkisine dair çok fazla bilgi bulunmayan Şurayh'ın yönetimle müsbet veya menfî anlamda bir ilişkisinin olduğunu söylemek zordur. Ancak aktarılan birkaç olaydan hareketle onun siyasetle ilişkiden kasıtlı olarak uzak kaldığı söylenebilir. Nitekim aktarıldığına göre bir gün Şurayh, Muaviye'nin emrindeki bir kadıya gelir ve hakkını ister. Kadı Şurayh'a hakkının geçmişte kaldığını söyler. Kadıya zalim olduğunu söyleyen Şurayh'a kadı "madem böyle düşünüyordun niçin Irak'tan kalkıp geldin" der. Bu durumdan haberdar olan Muaviye kadıya Şurayh'ın işini halletmesini ve onu bir an önce Irak'a göndermesini emreder.⁴⁵² Muaviye'nin bu tavrından onun, dönemin etkili ismi Şurayh'la yaşanabilecek herhangi bir zıtlaşmadan kaçındığı söylenebilir.

Şurayh imamlık yaparken cemaate onun Hucr b. Adiy hakkında konuştuğu haberi ulaştınca cemaat, Şurayh'ın imamlığını istememiştir. Şurayh, cemaatin bu konuda görüş birliği içinde olduklarını öğrenince onlardan ayrılmıştır.

⁴⁴⁷ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 211.

⁴⁴⁸ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, 575.

⁴⁴⁹ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 212.

⁴⁵⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 335.

⁴⁵¹ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l ğâbe*, I, 504.

⁴⁵² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 9.

4.2. Diğer âlimlerle ilişkisi

Şurayh'ın Kûfe fikhının kurucu isimlerinden İbn Mes'ûd'la ilişkisi incelenmeye değerdir. Şurayh İbn Mes'ûd'un fikhından istifade etmiştir. İbn Asâkir, Abdullah b. Mesud'un rivayetlerini ezberleyen beş kişi olduğu ve Şurayh'ın beşinci addedildiği bilgisine yer vermiştir.⁴⁵³ İbrahim en-Nehaî'ye Şurayh'ın hükümlerinin kaynağı sorulduğunda İbrahim, İbn Mesud'un hükümleriyle hükmettiğini söylemiştir.⁴⁵⁴ İbn Sîrîn, İbn Mesud'un hadislerini en iyi bilen beş talebesinin bulunduğunu ve beşincinin Şurayh olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁵ İbn Mes'ûd'un ilminden faydalanan Şurayh'ın İbn Mesud'a çok fazla uğramaması dönemindekilerin hayretini celbetmiştir. Ebû Vâil bu durumu, Şurayh'ın İbn Mesud'tan aldığı ilmi yeterli bulmasıyla ya da kendi ilim düzeyinin İbn Mesud'a gitmesine ihtiyaç bırakmamasıyla açıklamıştır.⁴⁵⁶

Şurayh'ın Kûfe kadıları ve fakihleri üzerindeki etkisi de araştırılmaya değer hususlardandır. Şurayh'ın fetvalarını incelediğimizde gerek Kûfe'nin meşhur fakihlerinden gerek Şurayh sonrası kadılardan pek çok ismin Şurayh'ın fetvalarını naklettiğini görmekteyiz. Fetvâları nakletmede öne çıkan isimler, İbrâhîm en-Nehaî, Şa'bî, İbn Sîrîn, Hakem b. Uteybe, Kâsım b. Abdurrahman'dır. Fetvaları bu isimlerden nakleden en kilit şahıs ise Süfyân es-Sevrî'dir. Fetvaların yaklaşık yarısı Süfyan tarikiyle aktarılmıştır. Süfyan'dan başka Mansûr b. el-Mu'temir, İbn Şübrûme, Şerîk ve Şu'be de ikinci tabaka râvîlerdendir. Fetva nâkîllerinde dikkat çeken husus, meşhur Kûfe kadıları ve fakihlerinin pek çoğunun bu fetva zincirlerinde yer almasıdır. Bu durum Şurayh'ın Kûfe fikhî üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Şurayh uzun süre Kûfe kadılığı yapmış ve fikhî yetkinliğiyle meşhur olmuştur. Öyle ki şöhreti ve fetvaları Kûfe dışına taşınmıştır. Medine ulemasından olan Saîd b. el-Müseyyeb'in Şurayh'ın ölen mükateb köleyle ilgili hükmünü aktardıktan sonra hatalı hüküm verdiğini dile getirmesi bu durumun göstergesidir. Diğer taraftan bu hâdise Medîne ve Kûfe arasındaki ilmî etkileşime de ışık tutmaktadır.

⁴⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIII, 15.

⁴⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIII, 23.

⁴⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIII, 18.

⁴⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIII, 17, 18; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't ta'dîl*, IV, 333.

Şurayh'ın etkileşimde olduğu şehirlerden biri de Basra'dır. Şurayh'ın ilmî birikimi Basra'da daha çok Basralı âlim İbn Sîrîn üzerinden etkili olmuştur. Şurayh'ın fetvalarını nakledenler arasında İbn Sîrîn önemli bir mekanı haizdir. Bu nâkillerin çoğunun Kûfeli olduğu dikkate alındığında İbn Sîrîn'in bu ilgisi araştırılmaya muhtaç gözükmemektedir. Bu durum Şurayh'ın Basra'da bulunmasıyla açıklanabilir gözükse de İbn Sîrîn'in Kûfeli diğer âlimler ve kadılarla da fetva ve rivayet bakımından ilişkili olması, konuyla ilgili daha derinlikli bir çalışmanın gerekliliğini göstermektedir.

4.3. Rivayet ağı

Şurayh'ın rivayet aktardığı isimler, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ömer, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit, Abdurrahman b. Ebûbekir, Urve el-Bârigî'dir.⁴⁵⁷ Bu isimlerin çoğunun fikhî yönleriyle öne çıkmaları dikkat çekicidir. Şurayh'ın rivayetlerini aktaranlar ise Şa'bî, İbrâhîm en-Nehâî, Muhamed b. Sîrîn, Enes b. Sîrîn, Temîm b. Seleme, Kays b. Ebî Hâzım, Mürra'dır.⁴⁵⁸

4.4. Cerh-ta'dîl durumu

Zehebî, İbn Maîn'den Şurayh'ın fakih, şairlikte başarılı ve şakacı biri olduğunu ve onu güvenilir (ثقة) bulduğunu nakletmektedir.⁴⁵⁹ İbn Ebî Hâtim'in aktardığı bilgiye göre İbn Maîn Şurayh hakkında güvenilir bir râvîdir (ثقة) demiştir. İclî (ö. 261/875) de Şurayh'ın güvenilir (ثقة) bir râvî olduğu kanaatindeydi.⁴⁶⁰ İbn Sîrîn Kûfe'ye geldiğinde 4000 hadis talebesi olduğunu ve bunlardan birinin de Şurayh olduğunu ifade ettikten sonra önde gelen hadis talebelerini Abîde es-Selmânî, el-Hâris el-A'ver, Alkame b. Kays ve Şurayh şeklinde sıralamakta ve bunlardan en zayıfının Şurayh olduğunu belirtmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 12.

⁴⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 11.

⁴⁵⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, I, 59.

⁴⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't ta'dîl*, IV, 333.

⁴⁶¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 15, 16.

4.5. Rivayet yöntemi

İbn Sîrîn, Şurayh'ın "öncekilerden nakledilene (الأثر) ihtiyaç duyarım. Bir eser bulduğumda size bunu naklederim" dediğini nakletmektedir.⁴⁶² Bu söz Şurayh'ın rivayet faaliyetine ilgi duyduğunu ihsas etmektedir.

4.6. Rivayetleri

Şurayh'ın toplam merfû' rivayet sayısı 21'dir. *Kütüb-i Sitte* içinde yalnız Nesâî'de rivayeti vardır. Bu rivayetlerden biri merfu⁴⁶³, diğeri mürsel⁴⁶⁴ ve iki tanesi Şurayh'ın sözü şeklinde maktu'dur.⁴⁶⁵ Abdurrezzak'ın *Musannef*'inde 268 maktu ve mevkuf rivayeti vardır. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki mevkuf ve maktu' rivayet sayısı ise 470'dir. Şurayh'ın merfu' rivayetlerinin azlığına karşılık çokça mevkuf ve maktu' rivayetinin olması onun hadisçiden çok fakih kimliğiyle rivayetlere yaklaştığı izlenimi uyandırmaktadır.

4.7. Kadılığı

Kadılık görevine hicrî 22'de başlamıştır.⁴⁶⁶ Ali b. el-Medîni'ye göre Şurayh Kûfe'de 53 yıl kadılık yapmıştır.⁴⁶⁷ İbn Hibbân'ın verdiği bilgiye göre Şurayh, (İbnü'z Zübeyr fitnesi sürecindeki üç yıl dışında) yetmiş yıl boyunca kadılık yapmıştır.⁴⁶⁸ Hz. Ömer döneminde başladığı kadılık görevini Abdumelik b. Mervân dönemine kadar sürdürmüştür. Keskin zekası ve verdiği hükümlerle meşhur olmuştur.

Şurayh'ın hüküm verme kabiliyeti farklı isimlerce dile getirilmiştir. Şa'bî, Şurayh'ı insanlar içinde davaları en iyi bilen, Abîde'yi kadılıkta Şurayh'a yakın, Alkame'yi İbn Mesud'un rivayetleriyle yetinen, Mesrûk'u her alandan nasiplenen, Rebî'

⁴⁶² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 40.

⁴⁶³ Nesâî, "Nikah", 50.

⁴⁶⁴ Nesâî, "Umrâ", 4.

⁴⁶⁵ Nesâî, "Müzâraa", 3, "Âdâbu'l kazâ", 11.

⁴⁶⁶ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l ğâbe*, I, 504.

⁴⁶⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 335.

⁴⁶⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 353.

b. Huseym'i ise takva boyutuyla öne çıkan isim olarak tanıtmıştır.⁴⁶⁹ Kûfe'ye gelen İbn Sîrîn, Şurayh'ın mektup gönderdiğini görünce kime gönderdiğini sormuş, Abîde'ye gönderdiğini duyunca hayretini "bildiği şey konusunda Şurayh'tan daha cesaretlisini bilmediği şey konusunda ise Şurayh'tan daha korkağını görmedim" diyerek ifade etmiştir.⁴⁷⁰

Şurayh'ın öfkeliyken hüküm vermemesi ve oğlu vefat ettiğinde dahi görevini bırakmamasından hareketle onun görevini titizlikle yerine getirmeye çalıştığı söylenebilir.⁴⁷¹ Bir gün Şurayh'a yaşlandığını, muhakemesinin zayıfladığını söylemeleri onun istifa etmesine yol açmıştır. Bu durum onun görevine sadakatine ve titizliğine işaret etmektedir.

Şurayh'ın kadılığı yukarıda da zikredildiği gibi pek çok âlim tarafından kabul edilmiştir. Ancak onun Hz. Ömer tarafından tayin edilmediğini ileri sürenler olmuştur. Veki'nin aktardığına göre Medine halkı Hz. Ömer'in Şurayh'ı kadı tayin ettiğini inkar etmektedirler. Bu iddialarına delil olarak da Hz. Osman döneminde Şurayh'a dair herhangi bir bilginin olmamasını ileri sürmüşlerdir. İkinci bir delil olarak Hz. Osman'ın tanımadığı birini İslam'ın ilk yıllarından itibaren dini ve hükümlerini bilen muhacire kadı olarak atamayacağını söylemişlerdir. Ancak Veki' Hz. Osman'ın Yezîd b. Ühtü'n Nemr'i muhacirlere, Selmân b. Rebâ'a'yı Kâdisiyye'ye, Ka'b b. Sûr'u Basra'ya (hepsinin tabiin olmak noktasında Şurayh'la aynı olmasına rağmen) atadığını söyleyerek ikinci delili çürütmektedir.⁴⁷² İmam Malik de Medine ehline katılmış ve ilk kadı tayin edenin Muaviye olduğunu söylemiştir. Hz. Ömer'in Şurayh'ı tayin ettiği söylenerek itiraz edilince İmam Malik, "Irak'a kadı tayin ediyor da niçin başka yere etmiyor. Hayır, bu insanların söylentisidir" demiştir. Onun bu ifadesi Şurayh'ın kadılığını kabul etmediği şeklinde yorumlanmaya müsaittir.⁴⁷³

İmam Şafii de Hz. Ömer'in Şurayh'ı kadı olarak atamadığını ifade etmiştir. Kimin atadığını sorduklarında ise Ziyad'ın atadığını söylemiştir. Ancak İbnü'l Esîr, Hz. Ömer'in Şurayh'ı kadı tayin ettiğine dair haberlerin müstefiz derecesine ulaşması

⁴⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 16.

⁴⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, VIII, 370.

⁴⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 42.

⁴⁷² Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 442.

⁴⁷³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 27.

sebebiyle bu bilginin sıhhatinden şüphe etmektedir.⁴⁷⁴ Aynı rivayete yer veren İbn Asâkir ise rivayetin, İmam Şafii'nin Şurayh'ın Basra'daki kadılığını kastetmiş olabileceği şeklinde yorumlandığını ve Şurayh'ı Hz. Ömer'in tayin ettiğine dair rivayetlerin meşhur olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁵

4.8. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Kadı Şurayh'ın atanmasına sebep olan hadise Şurayh'ın fikhî yeteneğini de ortaya koymaktadır. Nakledildiğine göre bir gün Hz. Ömer pazarlık yaparak bir at alır. Ancak atın hastalanması üzerine Hz. Ömer satıcıya, beni aramızda hükmedecek birine götür der. Bunun üzerine Şurayh'a başvururlar. Şurayh Hz. Ömer'e "Ey müminlerin emiri! Atı nasıl sağlam aldıysanız o şekilde teslim etmeniz gerekir" diyerek hakkaniyetli davranması halifenin hoşuna gidince Şurayh'ı kadı olarak atar ve ona "Allah'ın kitabında bulamazsan sünnete sarıl. Eğer onda da bulamazsan ictihad et" der.⁴⁷⁶

Süfyan da Şurayh'ın kadılıkta üstün özellikleri haiz olduğunu dile getirmektedir. Nitekim ondan gelen rivayette Alkame'nin fıkıh ve ferâizde, Şurayh'ın ise kadılıkta üstün olduğu kaydedilmektedir.⁴⁷⁷ Şurayh'ın fikhî müktesebatı da Hz. Ali tarafından takdir edilmiştir. Şurayh, Hz. Ali'nin taraf olduğu davalara bakmış ve Hz. Ali onun hükümlerini isabetli bulmuştur.⁴⁷⁸ Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'le uzun süreli birlikteliği ve fikhî vukufiyeti dikkate alındığında onun Şurayh'ı Arapların en iyi hüküm vereni şeklinde nitelemesi Şurayh'ın fıkıh kabiliyetini göstermektedir. Hz. Ali Şurayh'ı yalnız takdir etmemiştir. Gerekli gördüğü noktada onun hükümlerini tashih etmiştir. Düzelttiği hükümlerden biri de vefat eden bir kadının kocası ve erkek kardeşinin mirastan alacakları paylarla ilgilidir. Şurayh, kocaya mirasın yarısının, anne bir erkek kardeşe ise kalan terekenin verilmesi yönünde hükmetmiştir. Bu durumdan haberdar olan Hz. Ali, Şurayh'ı yanına çağırılmış ve bu hükmü Allah'ın kitabı veya peygamberin sünnetinden bulup bulmadığını sormuştur. Şurayh, hükme delil olarak kullandığı ayeti söyleyince

⁴⁷⁴ İbnü'l Esir, *Üsdü'l ğâbe fi ma'rifeti's sahâbe*, I, 504.

⁴⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 28.

⁴⁷⁶ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 453.

⁴⁷⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, IV, 228.

⁴⁷⁸ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 465.

Hz. Ali Şurayh'ın hükmünü değiştirerek kocaya mirasın yarısının, erkek kardeşe altıda birinin verilmesine ve kalanın ikisi arasında paylaşılmasına karar vermiştir.⁴⁷⁹

Verdiği hükümlerle büyük etkiler bırakan Şurayh re'y ve kıyasa mesafeli tavır sergilemiştir. Kendisine parmağın diyetini soran birine Şurayh, toplam diyetin onda biri olduğunu söylemiştir. Adam, işaret parmağıyla küçük parmağın diyetinin aynı olmasına şaşırmıştır. Şurayh ise diğer organların diyetlerinden örnek vererek adama bu konuda kıyas yapılamayacağını açıklamıştır.⁴⁸⁰ Onun re'ye bakışını gösteren olaylardan biri de şöyledir: Daha önce kadınların mescitte itikaf yapmasını yasaklayan vali Ziyad'a camide bir ay boyunca itikaf yapmayı adayan bir kadının durumu anlatılmıştır. Ancak Ziyad daha önce verdiği karar gereği buna izin veremeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine kadının kabilesi Benî Adiy'den bir grup Ziyad'a gelerek kadının faziletini aktarmışlardır. Ancak Ziyad daha önce yasakladığı bir şeye izin vermesinin uygun olmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Şurayh'a giden kabile mensupları ondan sorunu halletmesini istemişlerdir. Meseleyi dinleyen Şurayh "isterseniz bu konuda kendi görüşümü söyleyebilirim" demiş ve bunu tekrarlayarak söyleyeceklerinin re'yine dayandığını vurgulamıştır. Olumlu yönde cevap alan Şurayh, kadının itikaf yerine bir ay oruç tutmasını ve iftarını fakirlerle yapmasını, böyle yaptığında Allah'ın onu isterse bağışlayabileceğini söylemiştir.⁴⁸¹ Onun bu tavrı re'yden tamamen uzak durmadığını ancak re'y ve eseri birbirinden ayırma gereği duyduğunu göstermektedir.

5. Abîde es-Selmânî

İsminin Ubâde b. Kays, Abîde b. Amr veya Abîde b. Kays b. Amr olduğuna dair rivayetler vardır. Ebû Müslim veya Ebû Amr olarak künyelenmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce müslüman olmuş ancak Hz. Peygamber'i görmemiştir. Hz. Ali ile Medâin'e gitmiş ve Nehrevan'a katılmıştır.⁴⁸² Hicrî 72 yılında vefat etmiştir.

⁴⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 25.

⁴⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 39.

⁴⁸¹ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 469.

⁴⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XII, 423.

5.1. Siyasetle ilişkisi

Siyasetle ilişkisine dair detaylı bilgi olmamakla birlikte İbn Sa'd'ın aktardığına göre Abîde, vefat ettiğinde cenaze namazını Esved b. Yezîd'in kıldırmasını ve Muhtar es-Sekafi gelmeden defnedilmeyi vasiyet ettiği bilinmektedir.⁴⁸³ Bundan hareketle Abîde'nin Muhtar yönetimini desteklemediği bilgisine ulaşılabilir.

5.2. Rivayet ağı

Abîde es-Selmânî, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Zübeyr'in rivayetlerini aktarmıştır. Talebeleri ise Âmir eş-Şa'bî, İbrahim en-Nehâî, Ebû Husayn, Nu'man b. Kays, Muhammed b. Sîrîn, Saîd b. Ebî Hind'tir.⁴⁸⁴

5.3. Cerh-ta'dîl durumu

Alî b. el-Medînî, en sağlam isnadın Muhammed b. Sîrîn-Abîde-Hz. Ali kanalıyla nakledildiğini belirtmiştir.⁴⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, Abîde es-Selmânî hakkında İbn Maîn'in "sormaya bile gerek duyulmayacak derecede güvenilir bir râvîdir (ثقة لا يسأل عن مثله)" dediğini nakletmektedir.⁴⁸⁶ Dârimî, Yahyâb Maîn'e Abîde'nin mi Alkame'nin mi daha iyi olduğunu sormuştur. İbn Maîn ikisi arasında tercih yapmamıştır. Bunun üzerine Dârimî, ikisinin de güvenilir (ثقتان) olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁷

5.4. Rivayet yöntemi

Abîde, vefatından sonra arkasında kitaplarının kalmamasını vasiyet etmiş ve ölüm döşeğindeyken kitaplarının getirilmesini isteyerek kitapların içindekileri silmiştir. Bu

⁴⁸³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l Kübrâ*, VIII, 213.

⁴⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XII, 422.

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 43.

⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VI, 91.

⁴⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 43.

durumun sebebini "arkamdan birilerinin gelip bunları hak etmediği yere koymasından korkarım" diyerek ifade etmiştir.⁴⁸⁸

5.5. Rivayetleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Abîde'nin rivayet sayısı 46'dır. Tekrarlarıyla Buhârî'de 22, Müslim'de 16, Nesâî'de 8, Ebû Dâvud'ta 6, Tirmizî'de 11, İbn Mâce'de 3 rivayeti vardır. Buhârî'deki rivayetleri şahitlik,⁴⁸⁹ savaş⁴⁹⁰ ashabın fazileti,⁴⁹¹ tefsir,⁴⁹² cennet ve cehennem ehli,⁴⁹³ yemin,⁴⁹⁴ yaratılış⁴⁹⁵ konularındadır. Müslim ise Buhârî'deki hadislere ek olarak Haricîlerle ilgili bir rivayeti tahriç etmiştir.⁴⁹⁶ Nesâî, altın ve gümüş kullanımını nehy eden hadisi⁴⁹⁷ ve İbn Mesûd'un helal içeceklerle ilgili sözünü aktarmıştır.⁴⁹⁸

Buhârî'nin İbn Sîrîn-Abîde-Hz. Ali ve İbrahim en-Nehaî-Abîde-Abdullah b. Mes'ûd kanalıyla gelen rivayetlerini tahriç etmesi cerh-ta'dîl âlimlerinin bu isnadları en sağlam isnatlardan olduğu yönündeki kanaatlerini belgelemektedir.

Tirmizî'de Abîde'den gelen üç rivayetin ikisi İbn Mes'ûd'tan, biri de Hz. Ali'dendir. Bu hadisler cehennemden çıkarılan bir adamla, Hendek Savaşı'yla ve Hz. Ebûbekir'in faziletiyle ilgilidir.⁴⁹⁹ Abdurrezzak'ın *Musannef*'inde 48, İbn Ebî Şeybe'de 94 mevkuf ve maktu' rivayeti vardır. Bu rivayetlerin Hz. Ali, Hz. Ömer ve İbn Mesûd'tan nakledilmesinden hareketle Abîde'nin ilmî birikimi üzerinde bu isimlerin tesirli olduğu söylenebilir. Diğer yandan bu haberlerin ahkam konularında olması dikkate alındığında Abîde'nin fikhî yönünün mevkuf rivayetlerinde tezahür ettiği sonucuna ulaşabiliriz.

⁴⁸⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 214.

⁴⁸⁹ Buhârî, "Şehâdât", 9.

⁴⁹⁰ Buhârî, "Cihâd", 95, "Meğâzî", 31.

⁴⁹¹ Buhârî, "Fezâilü's sahbâ", 1.

⁴⁹² Buhârî, "Tefsîru'l Kur'ân", Sûretü'n Nisâ 9, Sûretü'z Zümer 2.

⁴⁹³ Buhârî, "Rikâk", 50.

⁴⁹⁴ Buhârî, "Eymân", 10.

⁴⁹⁵ Buhârî, "Tevhid", 19.

⁴⁹⁶ Müslim, "Zekat", 48.

⁴⁹⁷ Nesâî, "Tatbîk", 7.

⁴⁹⁸ Nesâî, "Eşribe", 58.

⁴⁹⁹ Tirmizî, "Sıfatü Cehennem", 11; "Tefsîru'l Kur'ân", 4; "Menâkıb", 19.

5.6. Kadılığı

Aralarını bulması için kendisine gelen iki hasma Abîde, "beni hüküm sahibi kabul etmediğiniz müddetçe aranızda hükmetmem" diyerek kadılık makamına atfettiği önemi ve mesleğiyle ilgili ciddiyetini ortaya koymuştur.⁵⁰⁰ Hüküm verme konusundaki yetkinlik bakımından Abîde'nin Şurayh'a denk olduğu söylenmiştir.⁵⁰¹

5.7. Fıkhî yönü ve hükümleri

Şurayh'ın hüküm vermekte zorlandığı durumlarda olayı Abîde'ye naklettiği aktarılmaktadır. Abîde'nin ilim ve fazilette Şurayh'a denk olduğunu belirten Süfyân'ın kanaatine Şa'bî de katılmaktadır. İbn Sîrîn, Kûfe'ye ulaştığında fıkhıta dört kişinin öne çıktığını, bunlardan ilk sırada Hâris yahut Abîde'nin geldiğini ifade etmektedir.⁵⁰²

Abîde öncekilerin ilmiyle amel etmeyi tercih etmiştir. Bu yaklaşımını bir ayet hakkında kendisine soru sorulması üzerine, "Allah'tan sakın ve elindekiyle yetinmeyi bil. Kuran'ın hangi olay üzerine indirildiğini bilenler göçüp gitti." diyerek ortaya koymuştur.⁵⁰³

Abîde'nin Şurayh'ın hükmetmekten kaçındığı bazı meselelerde hüküm verdiği görülmektedir. Nitekim Şa'bî, İbrahim en-Nehaî ve Abdurrahman b. Abdullah'la oturan Şurayh'ın yanına Ebû İshâk girmiş ve peşinde kocasını, annesini, baba bir üvey kardeşini ve dedesini bırakarak vefat eden bir kadının durumunu sormuştur. Şurayh annenin ve kocanın hakkını söylemiş ancak Ebû İshâk'ın bütün çabalarına rağmen diğerlerini söylememiştir. Yanındakiler de Şurayh'ın bu hükmünün isabetli olduğunu belirtmişlerdir. Cevaptan tatmin olmayan Ebû İshâk, miras bilgisiyle meşhur Abîde'nin yanına giderek meseleyi anlatmıştır. Abîde, isterlerse İbn Mes'ûd'un görüşüyle hükmedeceğini söyleyerek mirası taksim etmiştir.⁵⁰⁴

İnsanların içecekler konusunda görüş ayrılığına düşerek kendine danışıklarını belirten Abîde, otuz yıldır bal, süt ve sudan başka bir şey içmediğini söylemiştir. İbn

⁵⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 214.

⁵⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XII, 423.

⁵⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XII, 424.

⁵⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 215.

⁵⁰⁴ Dârimî, *Sünen*, IV, 1921.

Sîrîn'in nebîz hakkındaki sorusunu "insanlar birtakım içecekler icad ettiler. Ben 20 yıldır süt, bal ve sudan başka bir şey içmiyorum" diyerek cevap vermiştir. Bu durum onun hakkında ihtilafa düşülen şeylerden uzak durduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁰⁵

6. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd

Adı, Abdullah b. Utbe b. Mesud el-Hüzelî'dir. Künyesi Ebû Amr'dır ve Abdullah b. Mesud'un kardeşinin oğludur. Hz. Ömer döneminde Medine çarşısında görevlendirilmiştir. Abdullah hicrî 74 yılında, Abdumelik b. Mervan'ın Kûfe valisi Bişr b. Abdumelik döneminde vefat etmiştir.⁵⁰⁶ İbn Sîrîn, Abdullah'ı Kûfe'de kadılık yaparken gördüğünü belirtmiştir.⁵⁰⁷ Mus'ab b. Zübeyr öldürülüp insanlar Abdumelik b. Mervan'a biat edinceye kadar kadılık yapmıştır.⁵⁰⁸

6.1. Siyasetle ilişkisi

Dönemin Kûfe valisi Mus'ab b. Zübeyr, (ö. 72/691) Saîd b. Nimran'ı (ö. 70?/689) kadı atamak istemiş ancak Saîd'in Hz. Ali'nin ashabından olması sebebiyle Abdullah b. Zübeyr bu atamaya razı olmamıştır. Bunun üzerine İbn Zübeyr, Abdullah b. Utbe b. Mesud'u atamıştır. Nakledilen diğer bir habere göre Muhtar es-Sekafî Kûfe'yi ele geçirince Abdullah b. Utbe'yi kadılığa görevlendirmiş ancak hastalanması üzerine Abdullah b. Malik et-Tâî'yi (ö. ?) atamıştır. Bu dönemde Şurayh olaylardan uzak kalmayı tercih etmiştir. Şehrin yönetimi Mûsâb'ın eline geçince kadılığa Abdullah b. Utbe b. Mesud getirilmiş ve Mûsâb'ın ölümüne kadar görevde kalmıştır.⁵⁰⁹ Aktarılan bu bilgilerden Abdullah b. Utbe b. Mesud'un Hz. Ali veya Emevî taraftarlığıyla meşhur olmadığı, bu nedenle İbn Zübeyr'in onu tercih ettiği bilgisine ulaşılabılır.

Abdullah b. Utbe'nin siyâsî çekişmelerden uzak durduğu ve barış yanlısı bir politika izlediği söylenebilir. Muhtar ve İbn Zübeyr arasında barışı temin etmek amacıyla Irak kurrâsı ve Şam kurrâsı iki tarafın arasına girmiştir. Arabulucular arasında

⁵⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 215.

⁵⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 62.

⁵⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 240, 241.

⁵⁰⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXI, 316.

⁵⁰⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dımeşk*, XXI, 316.

Abîde es-Selmânî, Alkame b. Kays, Âmir b. Abdullah b. Kays ve Abdullah b. Utbe b. Mesud ile başka isimler vardır. Ancak barış çabaları sonuç vermemiştir.⁵¹⁰

6.2. Rivayet ağı

Önde gelen hocaları Hz. Ömer, İbn Mesûd, Ammâr b. Yâsir, el-Cerrâh b. Ebî'l Cerrâh el-Eşcaî, Abdullah b. el-Erkam ez-Zührî, Ömer b. Abdullah b. el-Erkam, Nu'mân b. Beşîr, Ebî Mes'ûd el-Ensârî ve Ebû Hureyre'dir.⁵¹¹ Abdullah b. Utbe'nin rivayetlerini incelediğimizde onun en çok İbn Mes'ûd'tan ve peşinden İbn Ömer'den rivayet ettiğini tespit etmekteyiz.

Talebeleri arasında öne çıkan isimler, iki oğlu Ubeydullah ve Avn, Humeyd b. Abdurrahman b. Avf, Âmir eş-Şa'bî, el-Kâsım b. el-Hâris, Muhammed b. Sîrîn, İbn Ubeydullah el-Mahzûmî, Muaviye b. Abdullah b. Ca'fer, Ebû İshâk es-Sebî'î ve Ebû Hasan el-A'rec'tir.⁵¹² Abdullah'ın rivayetlerinin çoğunu oğlu Ubeydullah rivayet etmiştir. Talebeleri arasında İbn Sîrîn, Şa'bî gibi fakihlerin bulunması, hadis rivayetinin kadılar arası etkileşimin bir parçası olduğunu gösteriyor diyebiliriz.

6.3. Cerh-ta'dîl durumu

Abdullah b. Utbe'nin sahâbî olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak tercih edilen görüş onun tabîinden olduğudur. Oğlu Hamza'nın rivayetine göre Abdullah b. Utbe'yi Hz. Peygamber hücrelerinde oturmuş ve başını okşamıştır. Cariyesi, İbn Utbe'ye Hz. Peygamber'e dair ne hatırladığını sorduğunda o, 4 ya da 5 yaşlarındayken Hz. Peygamber'in onu odasında oturttuğunu ve başını eliyle okşayarak kendisi ve zürriyeti için bereket dilediğini söylemiştir. İbn Abdilberr'e göre Ukaylî, (ö. 322/934) Abdullah'ı sahâbî olarak zikretmekle hata yapmıştır. Ukaylî'nin bu zannının sebebi, Hz. Peygamber'in Abdullah'ı, içlerinde Cafer ve İbn Mesud'un da bulunduğu seksen kişiyle Neçâşî'ye gönderdiğine dair Ebû İshak es-Sebî'î'den gelen rivayettir.⁵¹³ Ancak bu

⁵¹⁰ İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, *el-Bidâye ve'n nihâye*, Beyrut: Mektebetü'l Meârif, 1990, X, 506.

⁵¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 270.

⁵¹² Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 270.

⁵¹³ İbn Abdilberr, *el-İstiâb*, I, 430, 431.

rivayette Abdullah b. Utbe ismi hatalıdır. Çünkü ismi Habeşistan'a hicret edenler arasında yoktur. Rivayetin doğrusu, Abdullah b. Utbe'nin Abdullah b. Mesud'tan rivayeti şeklindedir ve Habeşistan'a gönderilen Abdullah b. Mesud'tur. Ancak İbnü'l Esîr İbn Abdi'l Berr'in bu görüşünü isabetli bulmamaktadır. Çünkü bu görüş Hz. Ömer'in Abdullah'ı Medine çarşısına görevlendirdiği bilgisiyle örtüşmemektedir. Hz.Ömer'in Hz.Peygamber'den on üç yıl sonra vefat ettiği dikkate alındığında Hz.Peygamber'i görmediyse ve yaşı da büyük değilse (en fazla on üç) Hz.Ömer'in on üç yaşından küçük birini nasıl atadığı sorusu gündeme gelmektedir.⁵¹⁴ İbn Sa'd ise Abdullah'ın Hz.Peygamber döneminde doğduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁵ Abdullah'ın Hz. Peygamber'den herhangi bir rivayetinin sâbit olmadığını da bu bilgilere ilave eden İbn Hacer, *el-İsâbe*'de iki görüşü de naklettikten sonra Hz. Ömer'in 13 yaşındaki birini görevlendirmeyeceğini delil göstererek Abdullah'ın Hz. Peygamber vefatından altı yıl önce doğmuş olabileceğini söylemektedir. İbn Hacer'e göre Ukaylî'nin Abdullah'ı sahâbeden saymasının nedeni budur.⁵¹⁶ Bu bilgiler dikkate alındığında Abdullah'ın, Hz. Peygamber döneminin sonlarında doğduğu halde ondan herhangi bir rivayetinin olmayışı kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır. Nitekim Buhârî ve İbn Hacer'in kesin hükümden kaçınması da bunu desteklemektedir.

Ebû Nuaym Abdullah'ın Mûsâb b. Zübeyr döneminde kadılık yaptığını ve güvenilir bir râvî olduğunu söylemiştir.⁵¹⁷ İbn Hacer, Abdullah'ın güvenilirliği konusunda ittifak edildiğini belirtmektedir.⁵¹⁸

6.4. Rivayetleri

Abdullah b. Utbe'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla tekrarsız toplam 53 rivayeti vardır. Tirmizî hariç *Kütüb-i Sitte* müellifleri Abdullah'ın hadisini tahrir etmişlerdir.⁵¹⁹ Müslim'de 4, Nesâî'de 6, Ebû Dâvud'ta 3, İbn Mâce'de 3 rivayeti vardır. Buhârî, Abdullah'tan iki rivayet tahric etmiştir. Bunlardan biri, Hz. Ömer'den gelmektedir ve

⁵¹⁴ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l ğâbe*, III, 201, 202.

⁵¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 62.

⁵¹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 100.

⁵¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 240, 241.

⁵¹⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 100.

⁵¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 269.

onun sözü olarak aktarılmıştır.⁵²⁰ Diğer iddet süresiyle ilgili bir rivayettir.⁵²¹ Bir de bab başlığında Abdullah'ın görüşüyle istişhad etmiştir. Buhârî'nin bab başlıkları tedkik edilince görüşlerine yer verdiği isimlerin fikhî yönlerinin güçlü olması dikkat çekmektedir. Abdullah'ın da bu isimler arasında olması onun da fikhî müktesebatının geniş olduğuna bir delil olabilir. Müslim'deki rivayetleri Hz. Peygamber'in yaşı,⁵²² iddet süresi,⁵²³ İbn Mesûd'un tefsirle ilgili iki sözüyle⁵²⁴ alakalıdır. Nesâî'deki rivayetleri teyemmüm,⁵²⁵ kıraat,⁵²⁶ hamilenin iddeti,⁵²⁷ ve miras⁵²⁸ konularındadır. Ebû Dâvud ve İbn Mâce'deki rivayetleri de bu konulardadır. Abdullah b. Utbe'nin rivayetlerinin konu dağılımına bakıldığında genelde fikhî rivayetlerin olduğu görülmektedir. Bu durumdan hareketle onun fikhî yönünün rivayetlerinde görüldüğü söylenebilir. Nitekim İbn Sa'd, Abdullah'ın çokça hadisi ve fetvası olan, kıymetli bir fakih olduğunu söylemektedir.⁵²⁹

7. el-Kâsım b. Abdurrahmân b. Abdullah b. Mesûd

Adı, Kâsım b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd el-Mes'ûdî'dir. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır.⁵³⁰ Hâlid b. Abdullah zamanında, hicrî 116 veya 120 yılında vefat etmiştir.⁵³¹ A'meş, Mescid-i Aksâ'ya kadar Kâsım'la yolculuk yaptıklarını, bu süreçte çok namaz kılması, çokça susması ve tokgözlülüğüyle Kâsım'ın faziletini ortaya koyduğunu belirtmektedir.⁵³²

⁵²⁰ Buhârî, "Şehâdât", 5.

⁵²¹ Buhârî, "Talâk", 39.

⁵²² Müslim, "Fezâil", 33.

⁵²³ Müslim, "Talâk", 8.

⁵²⁴ Müslim, "Tefsir", 1, 4.

⁵²⁵ Nesâî, "Taharet", 199.

⁵²⁶ Nesâî, "İftitah", 65.

⁵²⁷ Nesâî, "Talâk", 56.

⁵²⁸ Nesâî, "Nihal", 1.

⁵²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 62.

⁵³⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 412.

⁵³¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 413.

⁵³² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, V, 195.

7.1. Rivayet ağı

Hocaları arasında Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Mes'ûd⁵³³, İbn Ömer, Câbir b. Semüra, Mesrûk b. el-Ecda', Husayn b. Yezîd et-Teğlibî, Husayn b. Kabîsa el-Fezârî, Ebû Zerr ve başka isimler vardır.⁵³⁴ Ali b. el-Medînî, Kâsım'ın sahâbeden Câbir b. Semüra'dan başka kimseyle görüşmediğini ifade etmektedir. İbn Ömer'den rivayet ettiği söylenince ise İbnü'l Medînî, Kâsım'ın İbn Ömer'den iki hadis naklettiğini ancak bunları ondan duymadığını belirtmiştir.⁵³⁵

Rivayetlerini aktaranlar Abdurrahman b. Abdullah ve Utbe b. Abdullah, kardeşi Ma'n b. Abdurrahman, Ebû İshâk es-Sebiî, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Ubeydullah b. Muhriz, Atâ' b. es-Sâib, Amr b. Mürra, İsâ b. Abdurrahman es-Sülemî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Câbir el-Cu'fî, Mis'ar b. Kidâm'dir ve diğerleridir.⁵³⁶

7.2. Cerh-ta'dîl durumu

Tabîin âlimlerinden İbn Hırâş, (ö. 101/719) Kâsım'ın güvenilir (ثقة) bir râvî olduğunu söylemiştir. İbn Uyeyne, Mis'ar b. Kidâm'a (ö. 155/772) hayatında gördüğü, aldığını aktarmada en ehil râvînin kim olduğunu sormuştur. Mis'ar ise cevap olarak Kâsım b. Abdurrahman ve Amr b. Dînâr (ö. 126/744) cevabını vermiştir. İbn Sa'd ise Kâsım'ın rivayeti çok olan güvenilir bir râvî olduğunu söylemiştir. İbn Maîn'in de onun hakkında güvenilir (ثقة) dediği nakledilmiştir.⁵³⁷

7.3. Rivayetleri

Kâsım'ın tekrarsız rivayet sayısı 112'dir Buhârî, Kâsım'ın rivayetlerini tahriç etmemiş ancak *Sahîh'in* iki bâbında fikhî görüşüne yer vermiştir.⁵³⁸ Şurayh, Şa'bî, Abdullah b.

⁵³³ İbn Mes'ûd'tan mürsel olarak rivayet etmiştir.

⁵³⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 412.

⁵³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 413.

⁵³⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 413.

⁵³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 413.

⁵³⁸ Buhârî, "Talâk", 9, "Ahkâm", 15.

Utbe gibi âlimlerde de gördüğümüz bu durumdan hareketle Buhârî'ye göre Kâsım'ın fikhî yönüyle öne çıkan bir şahıs olduğunu söyleyebiliriz.

Sünen-i Erbea müellifleri Kâsım'ın rivayetlerini tahriç etmişlerdir. Bu rivayetlerde Kâsım'ın, (Nesâî'deki bir rivayet hariç)⁵³⁹ dedesi İbn Mes'ûd'tan hadis aktardığını görmekteyiz. Bu rivayetler konuları bakımından incelendiğinde rivayetlerin daha çok cihâd,⁵⁴⁰ buyu',⁵⁴¹ talâk, kiralama,⁵⁴² hadler,⁵⁴³ içilmesi haram olan içecekler,⁵⁴⁴ hacamat,⁵⁴⁵ gibi konularda olduğunu görmekteyiz ki bu durumdan hareketle Kâsım'ın fikhî yönünün hadislerine yansıdığını söyleyebiliriz. Tirmizî, Kâsım'ın hırsızın elinin kesilmesiyle ilgili rivayeti mürsel olarak İbn Mes'ûd'tan naklettiğini ve Kûfeli pek çok âlimin bu hadisle amel ettiğini belirtmiştir.⁵⁴⁶

İclî, Kâsım'ın Kûfe kadısıyken maaş almadığını söylemektedir.⁵⁴⁷ Fikhî bilgisine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

8. Abdullah b. Şübrüme

Abdullah b. Şübrüme, el-Münzir b. Dırâr soyundan gelmektedir. Halife Ebû Cafer tarafından Sevad bölgesi kadılığına atanmıştır. Aynı dönemde İbn Ebî Leylâ da Kûfe kadılığı yapmıştır. Hicrî 144 yılında, 86 yaşında vefat etmiştir.⁵⁴⁸

8.1. Siyasetle ilişkisi

Kaynaklara göre İbn Şübrüme her ne kadar kadılık görevini istese de yöneticilerle samimiyet kurma taraftarı olmamıştır. Nitekim "Neden benden ihtiyaçlarını talep etmiyorsun?" diye soran Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah'a İbn Şübrüme, "kimseden

⁵³⁹ Nesâî, "İstiâze", 62.

⁵⁴⁰ İbn Mâce, "Cihâd", 19.

⁵⁴¹ İbn Mâce, "Ticârât", 19.

⁵⁴² Ebû Dâvud, "İcâre", 38.

⁵⁴³ Ebû Dâvud, "Hudûd", 1.

⁵⁴⁴ Nesâî, "Eşribe", 48.

⁵⁴⁵ Tirmizî, "Tıb", 12.

⁵⁴⁶ Tirmizî, "Hudûd", 17.

⁵⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, III, 413.

⁵⁴⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 570.

değerli yahut değersiz hiçbir şey istemedim" cevabını vermiştir.⁵⁴⁹ Bundan hareketle İbn Şübrüme'nin kişisel talepleri için yöneticilerden talepte bulunmadığı söylenebilir. İbn Şübrüme'nin Emevî yönetime bakışını yaşadığı bazı olaylar üzerinden tespit etmek mümkündür. Örneğin İbn Şübrüme, Haccâc b. Ertât ve İbn Ebî Leylâ devlet katında bir mansıb talep etmek üzere Şam'a gitmişlerdir. Ancak boş bir mansıb bulamayınca "geri dönün de söylentilerin yayılmasını ve (yeni bir) devlet tarafından verilecek bir görevi bekleyin" diyerek kendilerini teselli etmişlerdir.⁵⁵⁰ Nakledilen bu olaydan Emevî yönetiminin farklı mansıbları kendilerine yakın isimlerle doldurdukları için İbn Şübrüme gibi kimselere uygun bir görev kalmadığı ve bu durumdan rahatsız olanların yeni bir yönetim beklentisinde oldukları anlaşılabilir. Olayda ismi geçen fukahanın yaşadığı dönem dikkate alındığında bu hadisenin Emevî yönetiminin son dönemlerine denk gelmesi mümkün gözükmemektedir.

İbn Şübrüme'nin yöneticilerle ilişkisine dair aktarılan başka bir rivayete göre Hasan-ı Basrî, Şa'bî ve İbn Şübrüme İbn Hübeyra'nın huzuruna girmişler, Hasan ve Şa'bî emîri eğilerek selamlarken İbn Şübrüme eğilmemiştir. Böyle davranmasının sebebini "Hz. Peygamber bu şekilde selamlanırdı" sözleriyle dile getirmiştir.⁵⁵¹ İbn Şübrüme'nin bu tavrından resmî otoritenin tahakkümü altına girmekten hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan İbn Şübrüme, İbn Hübeyra'nın çarşı denetiminde görevlendirme isteğini hapis cezasını ve kırbacı göze alarak reddetmiştir.⁵⁵²

Emevî yönetimiyle samimi ilişki kurmayan İbn Şübrüme'nin Abbâsî'lerle ilişkisi farklılık arz etmektedir. Nitekim Abbâsî yönetiminin atadığı Kûfe valisi İsa b. Mûsâ'nın (ö. 167/783) İbn Şübrüme'den habersiz bir karar almadığını nakledilmektedir. Halife Ebû Ca'fer, amcası Abdullah b. Ali'yi İsa b. Mûsâ'ya göndermiş ve onu hapsedmesini emretmiştir. Daha sonra onu öldürmesini emreden bir mektup yazmıştır. Bu durum üzerine İbn Şübrüme İsa'ya, Abdullah'ı hapsedmeyi ve onu öldürdüklerini Ebû Ca'fer'e haber vermeyi teklif etmiştir. Durumdan haberdar olan Ebû Ca'fer İbn Şübrüme'yi cezalandırmak istemiş ancak İsa, onu gizleyerek hayatının sonuna kadar kalmak üzere Horasan'a göndermiştir.⁵⁵³

⁵⁴⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 521.

⁵⁵⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 562.

⁵⁵¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 565.

⁵⁵² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 567.

⁵⁵³ İclî, *es-Sikât*, II, 36.

Horasan'a giden İbn Şübrüme bir gün Ebû Müslim'in (ö. 137/755) yanına girmiş ve mushafı önünde, kılıcı bacağına altındayken oturur vaziyette görmüştür. Ebû Müslim "ey İbn Şübrüme bu gördüğün ya helak olmuş yahut kral olmuş biridir" demiştir. Kim olduğunu soran Ebû Müslim'e İbn Şübrüme Benû Dabbe kabilesinden olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Müslim adamlarına İbn Şübrüme'nin boynunun vurulmasını emretmiştir. Bu esnada İbn Şübrüme Basra Dabbe'sinden değil Kûfe Dabbe'sinden olduğunu belirtmiştir. Ebû Müslim ikisinin de birbirinden kötü olduğunu söyleyerek İbn Şübrüme'yi bırakmalarını emretmiştir.⁵⁵⁴ Ebû Müslim'in Benû Dabbe'ye karşı bu tavrının sebebi onların Hz. Ali'ye karşı savaşmış olması ve Haşimî otoritesini kabul etmemesi olabilir. Çünkü Ebû Müslim Haşimî Abbasî halifesinin emri altındadır.

8.2. Diğer kadılar ve râvîlerle ilişkisi

İbn Şübrüme'nin birçok âlimle ilişkisi tespit edilmiştir. Bu ilişkiler bazen istifade boyutundayken kimi zaman eleştiri şeklinde olmuştur.

İbn Şübrüme'nin bağlantılı olduğu isimlerden biri el-Hâris el-İklî'dir. Münasebetleri karşılıklı istifade şeklindedir. Nitekim Yahyâ b. Saîd İbn Şübrüme, Muğîre, el-Hâris el-İklî, el-Ka'ka' b. Yezîd ve başka isimlerin sabah ezanı okununcaya kadar fıkıh konuşarak sabahladıklarını aktarmıştır. Ahmed b. Hanbel ise İbn Şübrüme'nin Hâris el-İklî'yle bir meselede ittifak ettiğinde başkasının muhalefet etmesini umursamadığını aktarmaktadır.⁵⁵⁵

İbn Şübrüme dönemin meşhur kadısı İyâs b. Muâviye'yle de irtibat halindedir. İbn Şübrüme, İyâs'ın "insanların sözlerini takip etme, sen hükmetme hususundaki bilginle hükmet" diyerek tavsiyede bulunduğunu söylemiştir. Bundan hareketle ikisi arasında tavsiye etme imkanı verecek kadar yakın bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz.⁵⁵⁶

İbn Şübrüme'nin ilminden istifade ettiği isimlerden biri Hammad b. Ebî Süleyman'dır. (ö. 120/738) İbn Şübrüme'nin, "ilim hususunda bana Hammad'dan daha

⁵⁵⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 564.

⁵⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 79.

⁵⁵⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 520.

çok iyilik yapmış birini bilmiyorum"⁵⁵⁷ sözü ilmî etkileşimi ortaya koyma açısından önemli görünmektedir. Hammâd da İbn Şübrüme'nin değerini "ondan daha kavrayış sahibi birini görmedim" sözüyle göstermektedir.⁵⁵⁸

İbn Şübrüme'nin ilmî birikiminden faydalandığı diğer bir âlim İbrahim en-Nehaî'dir. İbn Şübrüme'nin "Allah İbrahim'e rahmet etsin, nebîz ve kadın köle meselesinde ruhsat vermiştir"⁵⁵⁹ sözü onun bu iki meselede İbrahim'den farklı düşündüğünü göstermektedir. Şu'be, İbn Şübrüme'ye üzerinde mücevher bulunan bir yüzüğün satılmasını sormuş ve "İbrahim bunu doğru bulmazdı" cevabını almıştır. İbn Şübrüme'nin İbrahim'in fetvalarıyla hüküm vermesi ve pek çok fetvasını nakletmesi ondan istifade ettiğini ortaya koymaktadır.⁵⁶⁰

Şa'bî'nin İbn Şübrüme'yle etkileşimde olduğu ve onun hocası konumunda olduğu söylenebilir. Nitekim bir gün Şa'bî ile yürürken Şa'bî'nin üzerine yaslanmasından rahatsız olan İbn Şübrüme rahatsızlığını, "kendi kendini taşı, senden aldıklarım verdiklerimden çok olmasaydı bu tavrına tahammül etmezdim. Çünkü sen Yemenlisin, ben ise Mudar'danım" sözüyle ifade etmiştir. Yürüyüş esnasında kendisine yöneltilen, iki ihramlının bir av hayvanını öldürmesi durumunda kefaretin nasıl olacağı sorusuna Şa'bî, her birine ayrı kefaret gerektiği şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine İbn Şübrüme oradan ayrılarak Hammâd'ın yanına gitmiştir. Hammâd, bir kefareti ikisinin bölüşmesi gerektiğini söyleyince İbn Şübrüme, "sen hata yaptın, Şa'bî ise doğru söyledi" diyerek itiraz etmiştir. Şa'bî ve Hammâd'ın görüşleriyle ikna olmayan İbn Şübrüme meseleyi bir de Hâris el-İklî'ye sormuştur. Hâris'ten Şa'bî'nin hata ve Hammâd'ın isabet ettiği karşılığını alan İbn Şübrüme itiraz ederek Hâris'e bu görüşünde yanıldığını söylemiş ve "eğer iki kişi bir adamı öldürseydi her birine ayrı kefaret gerekmez miydi?" sorusuyla kendi görüşünü dillendirmiştir.⁵⁶¹ Aktarılan bu hadise farklı noktalara işaret etmesi açısından önemlidir. İlk olarak İbn Şübrüme'nin Yemenli ve Mudarî ayrımı yapmasının o dönemde yerleşik olan kuzey-güney arapları çatışmasını yansıtmaları muhtemeldir. Bir diğer husus, İbn Şübrüme'nin Şa'bî'den aldıklarının verdiklerinden çok olmasıdır ki ikisi arasındaki ilmî ilişkiyi ve ilişkinin yönünü

⁵⁵⁷ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 524.

⁵⁵⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 535.

⁵⁵⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 524.

⁵⁶⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 525.

⁵⁶¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 529.

yansıtmaktadır ki bu ilişkide Şa'bî'nin hoca konumunda olduğu görülmektedir. Ayrıca İbn Şübrüme'nin bir meseleyi farklı âlimlere danışması o dönemde ilim akışının gerçekleştiğini ve fukaha arasında ihtilafın olduğunu göstermekle birlikte İbn Şübrüme'nin kıyas yaparak son noktayı koyması dikkat çekicidir. İbn Şübrüme'nin Şa'bî'den pek çok fetva ve görüş nakletmesi ve bunlarla istidlal etmesi aralarındaki ilişkiyi tespit etmede önemlidir. Ancak bu durum aktarımın tek taraflı olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim İbn Şübrüme'nin Şa'bî'yi görüşünden vazgeçirerek kendi yaklaşımını benimsettiği durumlar da vardır.⁵⁶² İbn Şübrüme'nin, Şa'bî'nin Şurayh'tan nakillerine yer vermesinden hareketle Kûfe kadıları arasında bilgi aktarımının canlı olduğunu da söyleyebiliriz.⁵⁶³

İbn Şübrüme dönemindeki âlimlerden istifade etmenin yanında ilmî çekişme yaşadığı isimler de olmuştur, İbn Ebî Leylâ bunlardandır. İbn Şübrüme İbn Ebî Leylâ için "sen daha kendin hakkında hüküm veremezken nasıl kadılığı istersin, kendi soyuna bakmadan (meşhur cahiliyye şairi) İbn Cellâh'ın soyundan olduğunu söylersin" diyerek onun kadılık için ehil olmadığını dile getirmektedir.⁵⁶⁴ Bu nakil iki kadı arasındaki tartışmayı göstermesi açısından dikkate şayan olmakla birlikte akranların birbirleri hakkındaki bu tür sözlerinin gerçekliği yansıttığını düşünmek pek de isabetli değildir. İki âlim yöneticilerle ilişkileri hususunda da farklı davranmışlardır. İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrüme Abbasî veliahtı Mehdî'nin huzuruna girerken İbn Ebî Leylâ ayakkabılarını çıkarmış, İbn Şübrüme ise çıkarmamıştır. Mehdî bu duruma kızmış ve İbn Şübrüme'ye dönerek "ey bedevî, ey köpek!" ve İbn Ebî Leylâ'ya "ey soysuz!" diyerek öfkesini kusmuştur. Bu duruma İbn Şübrüme'nin yorumu "İbn Ebî Leylâ'ya soysuz dediğini duyunca bana ettiği hakaret önemsiz geldi" şeklinde olmuştur.⁵⁶⁵

İbn Şübrüme Kûfe'deki âlimlerle ilişkide olmakla birlikte diğer şehirlerle de irtibatı vardır. Onun Medineli âlimlerle ilgili görüşleri dikkat çekicidir. Medîneli âlim İbrâhîm b. el-Münzir İbn Şübrüme'yi "nice kimsenin fikhını kaftanlarının içinde gördüm ki onların elbiselerinde rezillik ve şüphe vardı" sözleriyle eleştirmiştir. İbn Şübrüme ise buna, "Medine'ye geldim ve büyük bir kısmını harab olmuş vaziyette buldum" diyerek

⁵⁶² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 530, 532.

⁵⁶³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 533.

⁵⁶⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 561.

⁵⁶⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 561.

karşılık vermiştir.⁵⁶⁶ İbn Şübrüme Medîne ehlinin kendilerini küçük gördüğünü, kendilerinin ise Medîneliler hakkında aynı düşüncede olduklarını dile getirmektedir.⁵⁶⁷

İbn Şübrüme'nin irtibatta olduğu şehirlerden biri de Basra'dır. Basra'ya giden İbn Şübrüme Basra halkına "biz meliklerin ahlakına, Sevad arazisinin zenginliğine Hîre halkının inceliğine/zekasına sahibiz. Ancak siz isnadın cehaletine, Huzistan cimriliğine ve Umman halkının aptallığına sahipsiniz" demiştir.⁵⁶⁸ İbn Şübrüme'nin Basralılara karşı bu tavrı dikkat çekici olmakla birlikte bu durumun Kûfelilerin genel tavrını yansıtıp yansıtmadığı meselesi araştırmaya muhtaçtır. Kûfelilerin mi Basralıların fikhinin mi daha güçlü olduğunu soran bir Basralı'ya İbn Şübrüme "biz ahkam hadislerini daha fazla talep ederken siz hissiyata hitab eden hadisleri daha çok talep ediyorsunuz" cevabını vermiştir.⁵⁶⁹

8.3. Rivayet ağı

İbn Şübrüme'nin rivayetlerinden faydalandığı isimler, İbrâhîm b. Yezîd et-Teymî, İbrâhîm b. Yezîd en-Nehaî, Enes b. Malik, Hâris el-İklî, el-Hasan el-Basrî, el-Hakem b. Uteybe, Ebû Vâil, Âmir b. Şerahil eş-Şa'bî, Muhârib b. Disâr, Muhammed b. Sîrîn, Mansûr b. el-Mu'temir ve diğerleridir.⁵⁷⁰

İbn Şübrüme'nin rivayetleri Hammâd b. Zeyd, Süfyan es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şerîk b. Abdullah, Şu'be b. el-Haccâc, Abdullah b. el-Mübarek, Ma'mer b. Râşid ve diğer talebeleri kanalıyla aktarılmıştır.⁵⁷¹

8.4. Cerh-ta'dîl durumu

İclî, İbn Şübrüme'nin güvenilir bir ravî olduğunu söylemektedir.⁵⁷² İbn Ebî Hâtim babasının İbn Şübrüme için güvenilir (ثقة) dediğini nakletmiştir.⁵⁷³ el-Mizzî'nin nakline

⁵⁶⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 549.

⁵⁶⁷ İclî, *es-Sikât*, II, 35.

⁵⁶⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 562.

⁵⁶⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 569.

⁵⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 76.

⁵⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 76-78.

⁵⁷² İclî, *es-Sikât*, II, 33, 34.

⁵⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, V, 82.

göre İbn Hanbel, Nesâî ve Ebû Hâtim İbn Şübrüme'nin güvenilir (ثقة) olduğu kanaatindedirler.⁵⁷⁴

8.4. Rivayet yöntemi

Süfyân'ın nakline göre yöneticilerden birinin İbn Şübrüme'ye "Hz. Peygamber'den aktardığın bu hadisler de nedir" sorusuna İbn Şübrüme, "bu hadisler bendeki bir kitaptandır" cevabını vermiştir.⁵⁷⁵ Bu söz İbn Şübrüme'nin yazılı rivayeti benimsediğini göstermektedir. İbn Hacer güvenilir ve fakih (ثقة و فقيه) olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁶

8.5. Rivayetleri

Veki', İbn Şübrüme'nin rivayetlerinin az olduğunu söylemektedir.⁵⁷⁷ İclî ise Şa'bî ve diğer râvîlerden aktardığı toplam rivayetlerin 50 civarında olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Şübrüme'nin rivayet sayısı 34'tür. Buhârî, İbn Şübrüme'nin hadisiyle *Sahîh*'inde istişhad etmiştir.⁵⁷⁹ Tirmizî hariç sünen sahipleri de onun hadislerini rivayet etmişlerdir.⁵⁸⁰ Ayrıca Buhârî İbn Şübrüme'nin fikhî görüşlerini bab başlıklarında vermiştir.⁵⁸¹ Müslim'de iki rivayeti vardır ve bunlar anne baba hakkına dairdir.⁵⁸² Nesâî'deki rivayet sayısı altıdır. Bunlar İbn Mesûd'un iddet hakkındaki görüşü,⁵⁸³ İbn Abbâs'ın içilmesi yasaklanan içecekler,⁵⁸⁴ nebîzin hükmü⁵⁸⁵ hakkındadır. Ebû Dâvud'taki rivayet sayısı ikidir. Bunlar gusül⁵⁸⁶ ve had⁵⁸⁷ konularındadır. İbn Mâce'de bir rivayeti vardır ve anne baba hakkına dairdir.⁵⁸⁸ Rivayetlerin konuları

⁵⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 76.

⁵⁷⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 566.

⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't Tehzîb*, s. 514.

⁵⁷⁷ Veki', *Ahbâru'l kudât*, s. 513.

⁵⁷⁸ İclî, *es-Sikât*, II, 35.

⁵⁷⁹ Buhârî, "Fezâilü'l Kur'ân", 34.

⁵⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 80.

⁵⁸¹ Buhârî, "Talâk", 5, Buhârî, "Ahkâm", 20.

⁵⁸² Müslim, "Birr", 1.

⁵⁸³ Nesâî, "Talâk", 56.

⁵⁸⁴ Nesâî, "Eşribe", 48.

⁵⁸⁵ Nesâî, "Eşribe", 57, 58.

⁵⁸⁶ Ebû Dâvud, "Taharet", 112.

⁵⁸⁷ Ebû Dâvud, "Hudûd", 25.

⁵⁸⁸ İbn Mâce, "Vesâyâ", 4.

incelendiğinde genelde fikhî konularda olduğu görülmektedir. Bu durumdan hareketle onun fikhî yönünün rivayetlerinde görüldüğü söylenebilir.

8.5. Kadılığı

İbn Şübrüme'nin Yusuf b. Ömer tarafından görevlendirildikten bir süre sonra azledilerek yerine İbn Ebî Leylâ'nın atandığı aktarılmıştır. Kadı olarak atandıktan sonra İbn Şübrüme mescide gelerek bu görevi istediğini ve görevlendirildiğini söylemiş ve hakkıyla yerine getirebilmek için dua etmiştir. Olayı aktaran kimse, İbn Şübrüme'nin elindeki hırka ıslanmaya kadar ağladığını nakletmiştir.⁵⁸⁹ Buradan hareketle İbn Şübrüme'nin kadılık mansıbını istemekle birlikte görevi yerine getirme hususunda birtakım endişeler taşıdığı söylenebilir.

Kaynaklarda İbn Şübrüme'nin kadılık görevine gösterdiği hassasiyetinden de bahsedilmektedir. Örneğin Cünd bölgesinden kadılık talebiyle kendisine gelen bir adamı imtihana tabi tutan İbn Şübrüme onun fikhî meselelerden bihaber olduğunu anlayınca talebini reddetmiştir.⁵⁹⁰ Kadılık görevinden ayrılırken Ma'mer'le aralarında geçen konuşma da bu hassasiyeti yansıtmaktadır. İbn Şübrüme kadılıktan ayrılınca insanlar onunla vedaşlamak için yola çıktığında Ma'mer de bu gruptadır. Ancak insanlar gidip de İbn Şübrüme'yle Ma'mer yalnız kalınca İbn Şübrüme "kadı olduğumdan beri helal yoldan da olsa yeni bir elbise giymedim. Haram olanı giymem ise asla mümkün değildir" sözleriyle kadılığı menfaat için kullanmadığını dile getirmiştir.⁵⁹¹

İbn Şübrüme'nin mahkeme usulüne dair getirdiği bazı yenilikler vardır. Şahitlerin durumunu ilk defa gizlice soranın İbn Şübrüme olduğu nakledilmiştir.⁵⁹² Diğer bir rivayete göre onun kendinden sonrakilerin devam ettirmediği üç uygulaması vardır. Bunlar, gizli bir şekilde şahitlerin güvenilirliğini araştırmak, delillerin kanıtlanması ve şahitliklerin yalnızken alınmasıdır.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 513.

⁵⁹⁰ Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 572.

⁵⁹¹ Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 561.

⁵⁹² Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 565.

⁵⁹³ Vekî', *Ahbâru'l kudât*, s. 568.

8.6. Fıkhî yönü ve hükümleri

İbn Şübrüme'nin fıkhî yetkinliği farklı şahıslar tarafından dile getirilmiştir. Süfyan es-Sevrî'ye müftünün kim olduğu sorulduğunda İbn Şübrüme ve İbn Ebî Leylâ olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁴ Mis'ar b. Kidâm İbn Şübrüme'nin Şurayh'a benzediğini ifade etmekle birlikte bu benzerliğin hangi yönden olduğuna dair bir açıklamaya yer vermemiştir.⁵⁹⁵ Ancak fıkhî müktesebatıyla öne çıkan İbn Şübrüme'nin Şurayh'a fıkhî yetkinlik açısından benzetilmesi muhtemeldir.

Kendisine yöneltilen meselelere İbn Şübrüme'den daha hızlı cevap veren biri olmadığı nakledilmiştir. Soru soran kimse sözünü bitirir bitirmez İbn Şübrüme'nin cevabı verdiği aktarılmaktadır.⁵⁹⁶

İbn Şübrüme'nin kimi zaman hadislerden istifade ederek hüküm verdiği söylenebilir. Nitekim Basralı biri Kûfe'ye gelerek İbn Şübrüme, İbn Ebî Leylâ ve Ebû Hanîfe'ye şartlı satışta şartın ve alışverişin geçerlilik durumunu sormuştur. Ebû Hanîfe, hem satışın hem de şartın batıl olduğunu, İbn Şübrüme hem akdin hem şartın geçerli olduğunu, İbn Ebî Leylâ ise akdin geçerli ancak şartın batıl olduğunu söylemiştir. Üç büyük fakihin farklı hükmetmesinden dolayı hayrete düşen şahıs, Ebû Hanife'ye giderek diğerlerinin cevabını haber verince "onların ne dediklerini bilmem ama ben Amr b. Şuayb'tan Hz. Peygamber'in şartı ve satışı nehy ettiğini duydum" karşılığını almıştır. İbn Ebî Leylâ ise "onun ne dediğini bilmem ama ben Hişam'dan-Urve-Zübeyr-Hz. Ayşe kanalıyla Hz. Peygamber'in 'satın al ve şart koş, nitekim satış caiz, şart batıldır' dediğini duydum" diyerek dayanağını ortaya koymuştur. İbn Şübrüme ise Mis'ar b. Kidâm-Muhârib b. Disâr kanalıyla Câbir'den nakledilen 'Allah Rasulü benden deve aldı ve Medine'ye varıncaya kadar sütünü kullanmayı şart koştu' hadisiyle istidlal etmiştir.⁵⁹⁷ Aktarılan bu olay fukahanın hadisle istidlal noktasında ittifak ettiklerini ancak istidlalde farklı hadisleri esas aldıklarını ortaya koymaktadır.

İbn Şübrüme re'y ve esere dair görüşlerini farklı vesilelerle dile getirmiştir. Kendisine yöneltilen acil bir meselede teenni ile hareket ederek "eğer öncekilerden aktarılan bir haber bulursam veya çözüm yolunu bulursam seni bekletmem" demesi

⁵⁹⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 570.

⁵⁹⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 513.

⁵⁹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 79.

⁵⁹⁷ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 518.

onun esere öncelik verdiğini göstermektedir.⁵⁹⁸ Kûfe emiri, Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 120/738) ve İbn Şübrüme'yi çağırarak bakımına güç yetiremeyeceği halde bir kadınla evlenen adamın durumunu sormuştur. Hammâd boşanması gerektiğini söyleyince cevap sırası İbn Şübrüme'ye gelmiş ve o, Allah'ın kimseye güç yetireceğinden fazlasını yüklemeyeceği ayetini okuyarak boşanmamaları yönünde cevap vermiştir. Bu duruma sinirlenen Hammâd, İbn Şübrüme'yi çıkışta bekleyerek "ben sana ilim öğrettiğim halde nasıl bana muhalefet edersin?" şeklinde çıkmıştır. Cevaben İbn Şübrüme, "bir görüşe ulaştım ve bunu dile getirdim" cevabıyla muhalefetin tabii olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁹ İbn Şübrüme'nin tavrından hareketle onun öncekilerden nakledilenlere değer vermekle birlikte bunları değerlendirmeye tuttuğundan sonra kendine en uygun olan görüşü tercih ettiğini söyleyebiliriz. Bu da onun re'y esaslı yaklaşımı benimsediğine işaret etmektedir.

Ca'fer-i Sâdık'la aralarında geçen konuşma da İbn Şübrüme'nin re'ye yaklaşımını yansıtmaktadır. Ebû Hanîfe'yle Ca'fer-i Sâdık'ın huzuruna giden İbn Şübrüme, Ebû Hanîfe'yi Iraklı akıl ve fıkıh/kavrayış sahibi bir kimse olarak tanıtmıştır. Bunun üzerine Ca'fer "hani şu dinî meselelere akılla cevap vermeye çalışan (يقيس الدين برأيه) adam Nu'man b. Sâbit mi?" demiştir. Olumlu cevap alınca "Allah'tan kork ve dini meselelerde kıyas yapma, ilk kıyası yapan, Allah meleklerle secde etmesini emrettiğinde ona karşı gelen iblistir" sözleriyle İbn Şübrüme'yi uyarmıştır. Yöneltiği birkaç soruyla kıyasın doğruya ulaştırmadığını gösteren Ca'fer sözlerine devamla "ey Abdullah Allah'tan kork! Yarın sen, ben ve bize muhalefet edenler Allah'ın huzurunda duracağız" demiştir.⁶⁰⁰ İbn Şübrüme'nin Ca'fer-i Sâdık'la yakın ilişkide olması dikkat çekici olmakla birlikte görüşmeye Ebû Hanîfe'yi de götürmesi onunla arasında da yakınlık olduğu söylenebilir. Diğer yandan Ca'fer'in uyarısından sonra İbn Şübrüme herhangi bir yorum yapmamıştır. Dolayısıyla sadece bu hadiseden hareketle İbn Şübrüme'nin re'ye yaklaşımını tespit etmek mümkün değildir. Ancak Ca'fer'in uyarılarında İbn Şübrüme'yi muhatab alması İbn Şübrüme'nin de re'ye sıcak baktığına işaret etmektedir. İbn Şübrüme'ye kendi görüşünü çok beğendiği söylenince o, "beğenmesem re'yimle hükmetmezdim" cevabını

⁵⁹⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 536.

⁵⁹⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 537.

⁶⁰⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 537, 538.

vermiştir.⁶⁰¹ Ma'mer İbn Şübrüme'ye bir meselede ulemadan on kişiye danışarak karar veren bir kadı hakkında ne düşündüğünü sormuştur. İbn Şübrüme, "re'yiyle hükmedip hata yapması onların görüşüyle hükmedip hata yapmasından daha iyidir" şeklinde cevap vermiştir.⁶⁰² Bu sözünden hareketle İbn Şübrüme'nin re'yi destekler eğilimde olduğu söylenebilir.

İbn Şübrüme hüküm verirken izlediği metodu ifade etmekten çekinmemiştir. Süfyân, İbn Şübrüme'nin "ben Allah'ın kitabında farz kılınanla, kıyasla hükmediyorum" dediğini nakletmiştir.⁶⁰³ Bu nakil İbn Şübrüme'nin kazâ usulünü kendi dilinden ifade etmesi sebebiyle önemlidir. Bir şiirinde İbn Şübrüme, "hüküm verirken davacıya kayırma yoktur. İtiraz edenin itirazına rağmen kitap veya sünnetle hükmetmek benim için daha kolaydır. Ancak öncekilerden bir nakil bulamazsam bilinen (معروف) akıl yürütmeyle (نظائر) hükmederim" diyerek usulünü ortaya koymaktadır. Bu usulü başka bir şiirinde ise "Allah'ın emriyle içtihad ederek hükmetmek bana alçak insanların sözlerinden daha hoş gelir" şeklinde dillendirmiştir.⁶⁰⁴ İbn Şübrüme kendinden emin bir tavır sergileyerek bir hüküm verdiğinde, "bu Şübrümî bir hükümdür, kendi hevasına çağırانların hükmü değildir" demiştir.⁶⁰⁵

Süfyân, İbn Ebî Leylâ, Hammâd ve İbn Şübrüme'nin Kûfe emirinin huzurunda kocasının bir miktar mal verdiği kadının durumunu konuşmak üzere biraraya geldiklerini aktarmaktadır. Hammâd ve İbn Ebî Leylâ, kadının malı kabul etmesinin adamın ailesine mensubiyetini gösterdiği kanaatindedirler. İbn Şübrüme ise kabz edene yani eline alana kadar kadına bir şey gerekmez görüşündedir. Süfyân ise İbn Şübrüme'nin görüşünü daha isabetli bulmaktadır.⁶⁰⁶ Emir'in böyle bir tartışma meclisi akd etmesi fukaha arasında fikhî tartışmaların ve görüş alışverişinin umerâ tarafından da desteklendiğini göstermektedir.

İbn Şübrüme, Hüseyim'e "rivayeti azaltırsan fıkıhta derinleşirsin" diyerek rivayet ve fıkıh ilişkisine bakışını ortaya koymuştur.⁶⁰⁷ Onun bu sözünden rivayetle meşgul olmanın kişiyi fıkıhtan alıkoyduğu düşüncesini benimsediği anlaşılmaktadır.

⁶⁰¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 568.

⁶⁰² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 542.

⁶⁰³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 546.

⁶⁰⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 550.

⁶⁰⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 544.

⁶⁰⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 540.

⁶⁰⁷ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 513.

İbn Şübrüme zaman zaman dönemindeki meşhur fakihlerle bazı meselelerde ihtilaf etmiştir. Bu isimlerden biri Hammâd b. Ebî Süleyman'dır. İbn Şübrüme'nin Hammâd'tan farklı düşündüğü konulardan biri eşiyile birlikte olmamış kadının mehri meselesidir.⁶⁰⁸ İbn Şübrüme'nin Hakem b. Uteybe'yle de bazı konularda ihtilaf ettiği aktarılmıştır. Hişâm, Hakem b. Uteybe ve İbn Şübrüme'ye rehin veren ve rehni alanın ihtilaf etmesi durumunda kimin söz sahibi olacağını sormuş ve Hakem'den rehin alan, İbn Şübrüme'den rehin veren cevabını almıştır.⁶⁰⁹ İbn Şübrüme'nin çorap üzerine mesh etmediği ve şarap içmediği nakledilmiştir.⁶¹⁰

Abdurrezzâk İbn Şübrüme'nin hac konusunda dikkate alınacak düzeyde bilgi sahibi olmadığını dile getirmiştir.⁶¹¹

9. Muhârib b. Disâr es-Sedûsî

Tam adı Ebû'n Nadr Muhammed b. Disâr b. Kerdûs'tur. Hicrî 108 yılında,⁶¹² Hişâm b. Abdülmelik zamanında, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde vefat etmiştir.⁶¹³

İbn Sa'd, Muhârib'in ilk dönem Mürcie'sinden olduğunu, bunların Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında iman veya küfre dair herhangi bir değerlendirme yapmadıklarını aktarmaktadır.⁶¹⁴ İlk dönem Mürcie'sinin isimleri sayılırken Muhârib'in de adını zikredilmiştir.⁶¹⁵

9.1. Rivayet ağı

Rivayet aldığı hocaları, Câbir b. Abdullah, İbn Ömer, İmrân b. Hittân, el-Esved b. Yezîd en-Nehaî'dir.⁶¹⁶ Kendisinden rivayet edenler ise Mis'ar b. Kidâm, Süfyân es-

⁶⁰⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 542.

⁶⁰⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 543.

⁶¹⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 544.

⁶¹¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 523.

⁶¹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 452.

⁶¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 424.

⁶¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, s. 424.

⁶¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LVII, 59.

⁶¹⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, IV, 29.

Sevrî, Şu'be, İbn Uyeyne,⁶¹⁷ Saîd b. Mesrûk, Zâide, Şerîk, Ma'rûf b. Vâsıl, Dırâr b. Mürre⁶¹⁸ve Yûnus b. Ebî İshâk, Kays b. er-Rebî'dir.⁶¹⁹

9.2. Cerh-ta'dîl durumu

İbn Ebî Hâtim babasının Muharib hakkında güvenilir (ثقة) dediğini nakletmektedir. İbn Maîn de aynı kanaati paylaşmaktadır.⁶²⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a, Nesâî, Dârekutnî ve İclî de güvenilir (ثقة) olduğunu söyleyenlerdendir.⁶²¹

9.3. Rivayetleri

İbn Sa'd Muhârib'in birkaç rivayetinin olduğunu ancak delil değeri taşımadığını (ihticac edilmediğini) belirtmiştir.⁶²² Tespit edilen rivayet sayısı 86'dır. Buhârî'de 9, Müslim'de 8, Tirmizî'de 3, Ebû Davud'ta 8, Nesâî'de 9, İbn Mâce'de 7 rivayeti vardır. Bu rivayetler namaz,⁶²³ ezan,⁶²⁴ hac,⁶²⁵ nikah,⁶²⁶ kabir ziyareti,⁶²⁷ kadir gecesi,⁶²⁸ alışveriş,⁶²⁹ yasaklanan içecekler⁶³⁰ konularındadır. Konu dağılımına bakıldığında genelde fikhî konular ağırlıklı olmasından hareketle Muhârib'in fikhî yönüyle rivayetlerinin paralellik arz ettiği söylenebilir.

⁶¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, VIII, 28.

⁶¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VIII, 416.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, IV, 29.

⁶²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VIII, 417.

⁶²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, IV, 29.

⁶²² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 424.

⁶²³ Buhârî, "Salât", 59; Müslim, "Salât", 39; "Salâtü'l müsâfirîn", 11, 12.

⁶²⁴ Buhârî, "Ezan", 63.

⁶²⁵ Buhârî, "Hac", 16.

⁶²⁶ Buhârî, "Nikâh", 10, 120.

⁶²⁷ Müslim, "Cenâiz", 36; Nesâî, "Cenâiz", 99.

⁶²⁸ Müslim, "Sıyâm", 40.

⁶²⁹ Müslim, "Buyû", 42; Nesâî, "Buyû", 53.

⁶³⁰ Müslim, "Eşribe", 6; Nesâî, "Eşribe", 3.

9.4. Kadılığı

Muhârib, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından kadı tayin edilmiştir.⁶³¹ Abbâsîler başa geçtikten sonra İbn Disâr'ı görevden azlederek yerine Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'yı atamışlardır. Azledildiği zaman Muhârib ve ailesinin ağladığı rivayet edilmiştir.

Muhârib, kadı olduktan sonra mescide gelerek "Allahım! Bu görevi ben talep etmedim, beni bu görevle imtihan ettiğin gibi dosdoğru yerine getirmemde yardım et" demiş ve sakalı ıslanıncaya kadar ağlamıştır.⁶³² Bu bilgide dikkat çeken husus Muhârib'in istemeden atanması İbn Şübrûme'nin ise kadılık talebinde bulunmuş olmasıdır.

9.5. Fıkhî yönü ve hükümleri

Hakem b. Uteybe ve Hammâd mahkemede İbn Disâr ile otururlar ve halledilmesi zor bir meseleyle karşılaştığında ona yardım ederlerdi.⁶³³ Bu bilgilerden hareketle İbn Disâr'ın tek başına hüküm verecek yetkinlikte olmadığı veya kendini bu yetkinlikte görmediği söylenebilir.

Muhârib'in huzuruna bir meseleyle gelip şahit getiren bir adamı davalı taraf yalan şahitlikle itham etmiştir. Bunun üzerine Muhârib, yalan şahitliğin cezasına dair bir hadis naklederek şahidi uyarmıştır.⁶³⁴ Hüküm verirken hadisle istişhad etmesi dikkat çekicidir.

10. Ğaylân b. Câmi' el-Muhâribî

Adı Ğaylân b. Câmi' b. Eşas el-Muhâribî, Ebû Abdullah el-Kûfi'dir. Hicrî 132 yılında⁶³⁵ Yezîd b. Ömer b. Hubeyra'nın valiliği zamanında vefat etmiştir.⁶³⁶

⁶³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LVII, 59.

⁶³² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LVII, 62.

⁶³³ İclî, *es-Sikât*, II, 266.

⁶³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LVII, 65.

⁶³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, V, 233.

⁶³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 310.

Haricî Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî, Kûfe'ye hakim olunca İbn Ebî Leylâ'dan kölenin efendisi için şahitliğini kabul etmesini istemiştir. Ancak İbn Ebî Leylâ Mekke'ye kaçınca Hâricîler Ğaylân b. Câmi'i kadı olarak görevlenmişlerdir.⁶³⁷

10.1. Rivayet ağı

Öne çıkan hocaları Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Ebû İshâk es-Sebî, İsmâîl b. Ebî Hâlid, Alkame b. Mersed, Abdumelik b. Meysera, el-Hakem b. Uteybe, Ebî'z Zübeyr, İyâs b. Seleme, Katâde, Simâk b. Harb, Hammâd b. Ebî Süleyman, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Mansûr b. el-Mu'temir, Meymûn b. Mihran'dır.⁶³⁸ Meşhur talebeleri Süfyân Sevrî, Şu'be, Ya'lâ b. el-Hâris el-Muhâribî, Amr b. Ebî Kays, Şerîk'tir.⁶³⁹

10.2. Cerh-ta'dil durumu

Bazı kimseler Hz. Peygamber'den mürsel olarak hadis rivayet eden Ğaylan ile Ğaylan b. Câmi'in farklı kişiler olduğunu söylese de İbn Ebî Hâtim babasının bu kanaatte olmadığını, ikisini tek kişi gördüğünü söylemiştir. Ebû Hâtim, Yahyâ b. Maîn'in Ğaylan hakkında güvenilir râvî kanaati taşıdığını nakletmektedir. Ebû Hâtim ise Ğaylan'ın zabtı araştırılmak üzere yazılan zayıf bir râvî (شبخ) olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁰ İbn Sa'd da Ğaylan'ın güvenilir olduğu görüşündedir.⁶⁴¹ İbn Hacer'in nakline göre İbn Maîn, İbnü'l Medîni, Ya'kûb b. Şeybe ve Ebû Dâvud Ğaylân'ın güvenilir olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁴²

⁶³⁷ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 582.

⁶³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXIII, 128.

⁶³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, V, 234.

⁶⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VII, 53. "Şeyh" lafzının kullanımı ve delaletiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yücel, *Hadis İliminde Tenkit Terimleri*, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 136-142.

⁶⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 471.

⁶⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, V, 233.

10.3. Rivayetleri

Buhârî, Ğaylân'ın yirmiye yakın hadisi olduğunu Ali b. el-Medîni'den nakletmiştir.⁶⁴³ Tespit edebildiğimiz hadis sayısı 49'dur. Müslim'de Ğaylân-Alkame b. Mersed-Süleyman b. Büreyde-Büreyde kanalıyla gelen bir rivayeti vardır ve zina itirafında bulunan kimsenin cezası hakkındadır.⁶⁴⁴ Nesâî'de Ğaylân-Ebû İshâk-İbn Ebî Leylâ kanalıyla Ebû Zer'den gelen bir rivayeti vardır ve saç boyamak hakkındadır.⁶⁴⁵ Ebû Dâvud zina itirafıyla ilgili hadisi Ğaylân-Alkame-İbn Büreyde-Büreyde tarikiyle⁶⁴⁶ ve mal hırsıyla ilgili rivayeti Câfer b. İyas-Mücâhid-İbn Abbas tarikiyle⁶⁴⁷ tahrîç etmiştir. İbn Mâce ise hacla ilgili bir rivayeti Ğaylân-Leys-Atâ, Tâvus ve Mücahid-Câbir b. Abdullah. İbn Abbâs ve İbn Ömer tarikiyle tahrîç etmiştir.⁶⁴⁸ Bu rivayetlerin tamamının fikhî içerikli olması Ğaylân'ın fikhî müktesebatının rivayetlerine yansıdığını göstermektedir denebilir.

11. Saîd b. Eşva' el-Hemedânî

Saîd b. Eşva' el-Hemedânî, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde 120 yılında vefat etmiştir.⁶⁴⁹ Hz. Peygamber'in "benden sonra on iki imam gelecek" hadisinin râvîlerinden olması, Saîd'in Şîî eğilimlerinin olduğuna dair birtakım şüpheleri beraberinde getirmektedir. Ancak kesin bir kanıya varmak için bu rivayet yeterli değildir. Saîd, "Rasulullah'ın hanımlarının hepsi benim için Ayşe'den daha değerlidir" deyince A'meş, "Hz. Ayşe için en sevdiğim hanımım diyen Hz. Peygamber'e bu sözünle karşı çıkmış oluyorsun" diyerek Saîd'i uyarmıştır.⁶⁵⁰ Saîd'in bu sözü Hz. Ayşe karşıtlığının ve Şîî taraftarlığının bir işareti olabilir. Kadılık yaptığı bilgisi dışında kadılığıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

⁶⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XXIII, 129.

⁶⁴⁴ Müslim, "Hudûd", 5.

⁶⁴⁵ Nesâî, "Zîne", 16.

⁶⁴⁶ Ebû Dâvud, "Hudûd", 23.

⁶⁴⁷ Ebû Dâvud, "Zekât", 32.

⁶⁴⁸ İbn Mâce, "Menâsik", 39.

⁶⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 445.

⁶⁵⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 501.

11.1. Rivayet ağı

Hocaları Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ,⁶⁵¹ Şa'bî, Şurayh b. en-Nu'mân es-Sâidî, Ebû Leylâ'dır. Saîd'in talebeleri Sevrî, Zekeriyâ b. Ebî Zâide,⁶⁵² Ebû İshâk, Hâlid el-Hazzâ, Eş'as b. Süvâr'dır.⁶⁵³

11.2. Cerh-ta'dîl durumu

Buhârî, İshak b. Râhûyeh'in Saîd'in hadisiyle ihticac ettiğini dile getirmiştir.⁶⁵⁴ Nesâî (لا بأس به) lafzıyla Saîd'in güvenilir olduğunu ifade etmiştir. Zehebî, *Mîzan*'da Saîd'in meşhur ve sadûk olduğunu söylemiştir. Cüzcânî ise onun bağlı ve tutkulu bir Şîî olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵⁵ Ancak Cüzcânî'nin cerh hususunda müteşeddit olduğunu unutmamak gerekir. İbn Hacer Şîilikle itham edildiğini ancak güvenilir (ثقة رمي بالتشيع) olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁶

11.3. Rivayetleri

Saîd'in tekrarsız rivayet sayısı 14'tür. Rivayetlerini Buhârî, Müslim ve Tirmizî tahriç etmişlerdir. Buhârî verilen va'di kabul edip bununla hükmetme konusunda Saîd'in uygulamasını bâb başlığında nakletmiştir.⁶⁵⁷ Saîd'in Şa'bî-Muğire'nin kâtibi-Muğire kanalıyla aktardığı israf etmeyi, dedikoduyu ve çok sormayı Hz. Peygamber'in sevmediğini konu edinen rivayetini tahriç etmiştir.⁶⁵⁸ Buhârî'deki diğer hadis ise Saîd-Şa'bî-Mesrûk-Hz. Ayşe yoluyla gelmektedir ve Cebrâil'in görüntüsüyle ilgilidir.⁶⁵⁹ Müslim de Saîd'in üç rivayetini tahriç etmiştir. Bu rivayetlerin üçünün de Şa'bî'den gelmesi dikkat çekicidir.⁶⁶⁰ Tirmizî ise Saîd'in Yezîd b. Seleme'den aktardığı hadisi

⁶⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, IV, 60.

⁶⁵² Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, III, 500.

⁶⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, IV, 50.

⁶⁵⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, II, 35.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Mîzânü'l i'tidâl*, II, 126.

⁶⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't Tehzîb*, s. 385.

⁶⁵⁷ Buhârî, "Şehâdât", 28.

⁶⁵⁸ Buhârî, "Zekât", 57.

⁶⁵⁹ Buhârî, "Bidu'l Halk", 7.

⁶⁶⁰ Müslim, "Îmân", 257; "Kasâme", 10; "Akzıye", 5.

tahriç etmiş ve Saîd'in Yezîd'i işitmediğini dolayısıyla hadisin muttasıl olmadığını belirtmiştir.⁶⁶¹

11.4. Fıkıh bilgisi ve fetvaları

Saîd, bir başkasına Lûtî diyen bir adama had cezası uygulatmıştır. Hac görevlerini yerine getirmiş bir kişinin ihramdan çıktıktan sonra bir hayvan avlaması hakkında Saîd, ihram cezası gerekeceğini söylerken Şa'bi helal olduğu görüşündedir. Saîd b. Eşva', muhâcir bir kadınla evlenen bir bedevînin nikahını kabul etmemiştir.⁶⁶² Karısının kızıyla zina eden birinin karısıyla evliliğinin durumu hakkında Saîd, "İbrahim ve Şa'bî'nin cesaret edemediğini söyledim" diyerek haram bir işin helal olanı haram kılmayacağını ifade etmiştir.⁶⁶³ İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini incelediğimizde Saîd'in önceki tabakadaki âlimleri ahkâmla ilgili meselelerde takip ettiği ve onlardan nakillerde bulunduğunu görmekteyiz.⁶⁶⁴ Nitekim bedevînin Şufa hakkı meselesinde Saîd'in Şurayh ve Hakem'den farklı, Şa'bî'yle ortak görüş belirtmesi onun Şa'bî'yle ilişkisini yansıtmaktadır.⁶⁶⁵ Delille birlikte yemin talep etme hususunda ise Şurayh'ın görüşünü nakletmiştir.⁶⁶⁶

12. Haccâc b. Âsım el-Muhâribî

Buhârî, Haccâc'ın Kûfe kadılığı yaptığını söylemiştir.⁶⁶⁷ İbn Ebî Hâtim ise onun Ğaylân b. Câmî' ve Ebû Bürde döneminde kadılık yaptığını belirtmiştir.⁶⁶⁸

Ebû'l Esved el-Muhâribî'den rivayet aktarmıştır. Haccâc'ın rivayetlerini Şu'be nakletmiştir.⁶⁶⁹ Haccâc Iraklılardan rivayet etmiştir. Ondan da Kûfe ehli rivayet etmiştir.⁶⁷⁰

⁶⁶¹ Tirmizî, "İlim", 19.

⁶⁶² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 502.

⁶⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IX, 124.

⁶⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, X, 144; X, 505.

⁶⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 542.

⁶⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 629.

⁶⁶⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, II, 379.

⁶⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, III, 164.

⁶⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, III, 164.

Ebû Hâtim Haccâc'ın zabtı araştırılmak üzere hadisleri yazılan zayıf bir râvî (شيخ) olduğu kanaatindedir.⁶⁷¹ İbn Hacer de onu (ليس به بأس) lafzıyla nitelemiştir.⁶⁷²

12.1. Rivayetleri

Tespit edebildiğimiz rivayet sayısı 3'tür. Nesâî *es-Sünenü'l Kübrâ*'da Haccâc'ın iki hadisini tahriç etmiştir. Bunlardan biri Hz. Ayşe'nin oynayan zencileri izlemesini anlatmaktadır.⁶⁷³ Diğer rivayet ise Hz. Peygamber'in sabah namazındaki kıraati hakkındadır.⁶⁷⁴

B. Sonradan hafızası zayıflayanlar

Kadırla ilgili yapılan incelemede bazı kadıların hayatının sonlarına doğru hafıza problemi yaşadığı tespit edilmiştir. Ancak bu kategorideki kadı sayısının az olduğunu belirtmek gerekir.

1. Abdumelik b. Umeyr el-Lahmî

Abdumelik b. Umeyr el-Kıbtî el-Kureşî, künyesi Ebû Ömer'dir. Lahm kabilesinden olduğu da söylenmiştir. Diğer atları geride bırakmasıyla meşhur, Kıbtî adında bir atı olduğu için kendisine de aynı lakap verilmiştir.⁶⁷⁵ Hz. Osman'ın vefatından üç yıl önce doğmuş ve 136 yılında vefat etmiştir.⁶⁷⁶

Şa'bî'den önce Kûfe kadılığı yapmıştır.⁶⁷⁷ Kaynaklarda fikhî yönüne ve kadılık sürecine dair bir bilgi bulunamamıştır.

⁶⁷⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 205.

⁶⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, III, 164. Şeyh Lafzının delaleti için bkz. Yücel, *Tenkit Terimleri*, s. 136-142.

⁶⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, I, 359.

⁶⁷³ Nesâî, "Mevâkîtü's salât", 8.

⁶⁷⁴ Nesâî, "Tefsîr/Sûret-ü Tekvîr", 1.

⁶⁷⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 116, 117.

⁶⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 433.

⁶⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 433.

1.1. Rivayet ağı

Abdumelik'in hocaları Esîd b. Safvân, Eşas b. Kays, İyâd b. Lakît, Câbir b. Semûra, Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Cündüb b. Abdullah el-Becelî, Rib'iyy b. Hirâş, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Ma'kil b. Mukarrin, Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Alkame b. Vâil b. Hucr, Amr b. Meymûn el-Evdî, Muhârib b. Disâr, Muğîre b. Şu'be, Mûsâ'b b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, en-Nu'mân b. Bişr, Ebû'l Ehves, Ebû Seleme b. Abdurrahman gibi meşhur râvîlerdir.⁶⁷⁸ Muhârib, İbn Ebî Leylâ, Ebû Bürde gibi râvîliğinin yanında kadılık da yapmış isimlerden rivayet alması Kûfe kadıları arasında rivayet açısından ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Talebelerinin İsrâîl b. Yûnus, İsmâîl b. Ebî Hâlid, İsmâîl b. Mücâlid b. Saîd, Hammâd b. Seleme, Zâide b. Kudâme, Zekeriyâ b. Ebî Zâide, Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Süleymân el-A'meş, Şerîk b. Abdullah, Şu'be b. el-Haccâc, Şehr b. Havşeb, Şeybân b. Abdurrahman, Abîde b. Humeyd, Mervân b. Muâviye el-Fezârî, Mis'ar b. Kidâm, Mu'temir b. Süleymân, Hüseyim b. Beşîr, Ebû Avâne el-Vaddâh b. Abdullah gibi meşhur râvîler olması Abdumelik'in rivayetlerinin değerine işaret etmektedir.⁶⁷⁹

1.2. Cerh-ta'dîl durumu

Ebû İshâk es-Sebiî, "ilmi Abdumelik b. Umeyr'den al" diyerek ona olan itimadını dile getirmiştir. Süfyân es-Sevrî'nin, Abdumelik'in ezber yeteneğinden ötürü hayrete düştüğü nakledilmiştir. Ancak bu durumu babasına soran İbn Ebî Hâtim "Hayır. Bu yanlış anlaşılardan ibarettir. Sözü geçen Abdumelik b. Ebî Süleyman'dır. Abdumelik b. Umeyr'in ise hıfzı kuvvetli değildir" cevabını almıştır. Ahmed b. Hanbel ise Simâk b. Harb'ın rivayet konusunda Abdumelik'ten daha iyi olduğunu söylemiştir. İbn Hanbel'den gelen başka bir rivayette Abdumelik'in muzdaribü'l hadîs (rivayetlerinin problemlili) olduğu ve rivayetinin az olduğu nakledilmiştir. İbn Hanbel, "beş yüz kadar rivayeti ancak vardır. Bunların da çoğunda hata yapmıştır" demiştir. İshâk b. Mansûr ise Yahya b. Maîn'in Abdumelik için muhtalî dediğini aktarmaktadır. İclî, Abdumelik'i

⁶⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XVIII, 370.

⁶⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XVIII, 371.

güvenilir kabul etmiş, salihu'l hadîs olduğunu ve yüzden fazla hadis rivayet ettiğini söylemiştir.⁶⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, Abdulmelik'in hafız olmadığını, ancak kendisinden rivayet edebilir bir râvî olduğunu, vefatından önce hafıza problemi yaşadığını nakletmektedir.⁶⁸¹ İbn Hacer Abdulmelik'in tedlîs yaptığını dile getirmektedir.⁶⁸²

1.3. Rivayetleri

Abdulmelik b Umeyr'in tespit edebildiğimiz tekrarsız rivayet sayısı 301'dir. Bu rivayetler *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Buhârî'de 48, Müslim'de 53, Nesâî'de 21, Ebû Dâvud'ta 11, Tirmizî'de 30, İbn Mâce'de 21 tekrarlı rivayeti vardır.

Buhârî Abdulmelik'in, Cündüb b. Abdullah, Câbir b. Semüra, Amr b. Hureys, Amr b. Meymûn, Ebû Seleme, Rib'î b. Hırâş, Abdurrahman b. Ebî Bekra, Abdullah b. el-Hâris'ten aldığı rivayetlerini, Şu'be, Sevrî, Zâide ve Ebû Avâne tarikiyle tahrîç etmiştir.⁶⁸³

Rivayetlerinin konu dağılımına bakıldığında sinirliyen hüküm vermeme,⁶⁸⁴ fazla sormaktan kaçınma,⁶⁸⁵ Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Kûfeliler tarafından şikayet edilmesi,⁶⁸⁶ önceki ümmetler,⁶⁸⁷ Kisra'nın ölümü,⁶⁸⁸ Hz. Peygamber'in korkaklıktan korunmak için yaptığı dua,⁶⁸⁹ borç vermenin fazileti,⁶⁹⁰ namazdan sonra söylenecek tespihler,⁶⁹¹ Hz. Peygamber'e vekaleten Hz. Ebûbekir'in imamlık yapması⁶⁹² gibi çeşitli konularda olduğu görülmektedir.

⁶⁸⁰ İclî, *es-Sikât*, II, 104.

⁶⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, V, 360, 361.

⁶⁸² İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, VI, 412.

⁶⁸³ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, I, 346.

⁶⁸⁴ Buhârî, "Ahkâm", 13.

⁶⁸⁵ Ebû Dâvud, "Akziye", 9; İbn Mâce, "Ahkâm", 4; Tirmizî, "Ahkâm", 8; Ebû Dâvud, "Zekât", 27.

⁶⁸⁶ Buhârî, "Ezân", 95.

⁶⁸⁷ Buhârî, "Ehâdsü'l enbiyâ", 52.

⁶⁸⁸ Buhârî, "Farzu'l Hums", 8.

⁶⁸⁹ Buhârî, "Cihâd", 24.

⁶⁹⁰ Buhârî, "İstikrâz", 5.

⁶⁹¹ Buhârî, "Da'vât", 54.

⁶⁹² Buhârî, "Ezân", 37.

C. Zayıf olanlar

1. İsâ b. el-Müseyyib el-Becelî

Ebû Cafer döneminde vefat etmiştir.⁶⁹³ Hocaları Kays b. Ebî Hâzım, Şa'bi, İbrâhîm en-Nehâî, Ebî Zür'a b. Amr b. Cerîr, Ebî İshâk el-Hemdânî ve diğerleridir. Talebeleri ise Hâşim b. el-Kâsım, Vekî' ve Ebû Nuaym'dır.⁶⁹⁴

1.1. Cerh-ta'dîl durumu

Delhem b. Sâlih'in zayıf olduğunu söyleyen İbn Maîn'den İsâ b. el-Müseyyib ile Delhem ve Bükeyr b. Amr'ı karşılaştırması istenmiştir. Bunun üzerine Delhem'i (zayıf olmasına rağmen) diğer ikisine tercih ettiğini söylemiştir.⁶⁹⁵ Ebû Zür'a İsâ'nın sıradan bir râvî olduğunu söylemiştir. İbn Maîn ise zayıf olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁶ Ebû Hâtim ise sadûk olduğunu (محلہ صدك) söylemiştir.⁶⁹⁷

1.2. Rivayetleri

Tespit edebildiğimiz tekrarsız rivayet sayısı 24'tür. *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti yoktur. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde 1⁶⁹⁸, *Müstedrek*'te 6⁶⁹⁹, Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l kübrâ*'sında 3,⁷⁰⁰ Dârekutnî'nin *Sünen*'inde 4,⁷⁰¹ İbn Hanbel'in *Müsned*'inde 4,⁷⁰² Ebû Ya'lâ⁷⁰³ ve Bezzâr'ın⁷⁰⁴ *Müsned*'lerinde birer rivayeti vardır.

⁶⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 465.

⁶⁹⁴ Şemseddîn Ebû'l Mehâsin ed-Dımeşkî, *el-İkmâl fî men lehû rivâye fî müsnedi Ahmed*, I, 331.

⁶⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, III, 436.

⁶⁹⁶ İbn Maîn, *Târîh*, I, 252.

⁶⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VI, 288.

⁶⁹⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, X, 505.

⁶⁹⁹ Hâkim en-Nîsâbûrî, *Müstedrek*, I, 183; III, 107.

⁷⁰⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l kübrâ*, I, 249; VI, 162.

⁷⁰¹ Dârekutnî, *Sünen*, I, 102; I, 103; V, 323.

⁷⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 1751; II, 2029; VIII, 4116.

⁷⁰³ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, X, 478.

⁷⁰⁴ Bezzâr, *Müsned*, X, 338.

1.3. Kadılığı

Kadılığı istemeyerek kabul eden İsâ'nın ilmî yönden bu göreve uygun olmadığı söylenebilir. Görevlendirilme sürecine dair aktarılanlar bu kanıyı desteklemektedir. İsâ, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tarafından kadı olarak görevlendirilmiştir. Hâlid b. Abdullah Medineli birini kadı olarak görevlendirmek istemiş ve İsâ b. el-Müseyyib'i tayin etmiştir. İsâ kadılıkla ilgili ilminin olmadığını söyleyince Hâlid, "davacı için delil, davalı içinse yemin gerekir. Hepsini bu!" cevabını vererek onun itirazını kabul etmemiştir. Bir müddet sonra İsâ'ya hüküm sormak üzere iki adam gelmiş ve her biri kendisinin davacı olduğunu iddia etmiştir. Bu durum karşısında şaşırarak İsâ, Hâlid'in yanına gelerek "ey vali, sana benim kadılığa dair bilgim olmadığını söylemiştim" diye çıkmıştır. Hâlid, "sana her zaman böyle meseleler gelecek değil" cevabını vermiştir. Ancak İsâ, "hayır, ben buna razı olamam" diyerek görevi reddetmiş, böylece yerine Muhârib b. Desâr atanmıştır.⁷⁰⁵ İsâ kadılık yaparken Câbir b. Yezîd'in yanında oturarak ona danışmanlık yaptığı nakledilmiştir.⁷⁰⁶

III. Hakkında bilgi olmayanlar

1. Hüseyin b. Hasan el-Kindî

Buhârî, Şerîk'in Hüseyin'den rivayet ettiğini, Hüseyin'in İbn Büreyde'den rivayet ettiğini ifade etmiştir.⁷⁰⁷ İbn Sa'd ise Kûfe kadısı olduğunu ve güvenilir bir râvî olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁸ Hüseyin b. Hasan hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2. el-Muğîre b. Uteybe

Adı, Muğîre b. Uteybe b. en-Nuhhâs el-İclî, el-Kûfî'dir. Vekî'nin *Ahbâru'l Kudât*'ta verdiği bilgiye göre ilim ehlinde bazıları Kûfe kadılığı yapan Muğîre b. Uteybe ile

⁷⁰⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 503, 504.

⁷⁰⁶ Şemseddîn Ebû'l Mehâsin ed-Dîmeşkî, *el-İkmâl*, I, 331.

⁷⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l kebîr*, II, 385.

⁷⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 471.

Hakem b. Uteybe'yi birbirine karıştırmışlardır. Rical kitaplarındaki bilgiler ışığında Hakem b. Uteybe'nin kadılık yapmadığı, kadının Muğîre olduğu ortaya çıkmaktadır. Hakem'in hayatına dair yaptığımız araştırmalarda onun kadı olduğuna dair herhangi bir bilginin bulunmaması da Vekî'in bu kanaatini doğrulamaktadır. Vekî, Hâlid el-Kasrî'nin İbnü'l Eşva'ı azlettikten sonra yerine Hakem b. Uteybe'yi atadığı bilgisinin hatalı olduğunu belirtmiştir. Vekî, bilginin doğrusunu vererek atanın kişisinin Muğîre olduğunu söylemektedir.⁷⁰⁹

Muğîre kadılığı istememiş ancak valinin emri üzerine kabul etmiştir. Kûfe valisi İbn Hübeyre bir mesele danışmak üzere Muğîre'ye görüşmüştür. Muğîre'nin verdiği hükümden etkilenen İbn Hübeyre, onu kadı tayin etmek isteyince Muğîre kadılığı beceremediğini söyleyerek görev almak istememiştir.⁷¹⁰

Hakkında fazla bilgi bulunmayan Muğîre'nin cerh-ta'dîl durumu bilinmemekle birlikte hocalarının Saîd b. Cübeyr ve Mûsâ b. Talha olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kendisinden rivayet edenler ise Ebû Mâlik el-Eşcaî, Misar, Fudayl b. Gazvân, Kâmil Ebû'l Alâ'dır.⁷¹¹

3. Abdullah b. Nevf et-Teymî

Abdullah b. Nevf'in hadis uydurduğu söylenmiştir. Abdullah, bu fiiline Muhtar'ın emrini gerekçe olarak göstermiştir.⁷¹²

Abdullah'ın Şîî taraftarı olduğu aktarılmıştır. Kûfe'de aşırı Şîîlerden iki kadın yaşamaktaydı. Bu iki kadının haberi Muhammed el-Hanefiyye'ye ulaşınca Kûfe'deki takipçilerine mektup yazarak bu aşırı gruptan uzak durmalarını öğütlemiştir. İnsanlar Harûrâ'ya savaş için çıkarken Abdullah b. Nevf de bu aşırı Şîî kadınlardan birinin evinden çıkmıştır. Bu esnada yandaşlarını savaşa teşvik edecek bir şiir okuduğu rivayet edilmektedir.⁷¹³

⁷⁰⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 504.

⁷¹⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 505.

⁷¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VIII, 227.

⁷¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n nübelâ*, III, 543.

⁷¹³ Taberî, *Târîh*, III, 421.

3. BÖLÜM
KÛFE KADILARININ HADİSLE İLİŞKİSİNE DAİR
DEĞERLENDİRME

Kûfe kadılarının hayatlarını aktardıktan sonra elimizdeki bu bilgileri değerlendirme gerekliliği doğmuştur. Elde edilen veriler kadılarda fıkıh hadis ilişkisi, kadıların cerh-tadil durumu, kadıların siyasetle ilişkisi, kadıların birbirleriyle ilişkisi, Kûfe'nin diğer şehirlerle ilişkisi, kadıların yazılı rivayete bakışı başlıkları altında incelenecektir.

1. Fıkıh-hadis ilişkisi bakımından kadılar

1.1. Hüküm-hadis ilişkisi

Kadıların hayatları incelendiğinde, hüküm verirken doğrudan hadisi rivayet ederek metinle istişhad etmek yerine sahâbenin uygulamaları ve fetvalarıyla aktarılan ameli esas aldıkları dikkat çekmektedir. Ancak bu fetvalar incelendiğinde pek çoğunun hadis metinlerine benzediği görülmektedir. Örneğin rehinle ilgili bir meselede hüküm veren Şurayh "ذهب الرهان بما فيها" diyerek görüşünü belirtmiştir. Bu ifade Dârekutnî'de müsned olarak⁷¹⁴, *Ebû Dâvud*'un *Merâsîl* isimli eserinde mürsel olarak⁷¹⁵ rivayet edilmiştir. Benzer bir durum Şurayh'ın "دعوا الربا والريبة" ifadesinde de söz konusudur. Bu ifade İbn Mâce'de Hz. Ömer'den nakledilen bir hadiste geçmektedir.⁷¹⁶ Benzer şekilde Şurayh'ın "المسلمون عند شروطهم ما لم يعص الله" sözünün benzerini Buhârî bab başlığında, Hâkim de *Müstedrek*'te nakletmiştir.⁷¹⁷ Şurayh'tan nakledilen bir diğer ifade "البيعان بالخيار ما لا يتفرقا" şeklindedir. Bu ifade, hadis kitaplarının pek çoğunda yer alan oldukça meşhur bir hadistir.⁷¹⁸ Şurayh, borçlu zengin kimsenin borcunu ödemeyi geciktirmemesini "مطل الغني ظلم" hadisiyle ifade etmiştir.⁷¹⁹ Kaynaklarda bu ifade hadis olarak geçmektedir.⁷²⁰ Bunlara benzer örnekler artırılabilir. Bu örnekler dikkate alındığında Şurayh'ın, hadisi bir muhaddis titizliğiyle zikretmek yerine hadise daha çok bir fakih nazarıyla baktığını söyleyebiliriz. Verdiğimiz örneklerden hareketle hadis metinlerini kendi yorumuyla zikretme şeklindeki tavrın Şurayh'ın bütün hükümlerine teşmil edilemeyeceğini belirtmek gerekir. Şurayh özelinde ve genel olarak Kûfe kadılarının hükümlerinde

⁷¹⁴ Dârekutnî, *Sünen*, III, 437.

⁷¹⁵ Ebû Dâvud, *el-Merâsîl*, I, 173.

⁷¹⁶ İbn Mâce, "Ticârât", 58.

⁷¹⁷ Buhârî, "İcâre", 14; Hâkim, *Müstedrek*, II, 49, 50.

⁷¹⁸ Buhârî, "Buyû", 42, 43, 44, 46; Müslim, "Buyû", 11; Nesâî, "Buyû", 9, 10.

⁷¹⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 407.

⁷²⁰ Buhârî, "Havale", 1, 2; Buhârî, "İstikrâz", 11; Müslim, "Müsâkât", 7; Ebû Dâvud, "Buyû", 10; İbn Mâce, "Sadakât", 8; Tirmizî, "Buyû", 68; Nesâî, "Buyû", 100, 101.

hadislerden çok sahâbe ve tabiîn fakihlerinin uygulamaları vurgulanmıştır ki bu durum metnin değil uygulamanın fıkıh ameliyesinin esasını teşkil ettiğini göstermektedir. Kadı fetvalarının nakline gösterilen rağbet de bu kanaati güçlendirmektedir.

1.2. Kadıların fikhî konularda rivayette bulunması

Bütün kadılar için geçerli olmasa da bazı kadıların fakih kimliklerinin rivayetleri üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz. Örneğin Selmân b. Rebâ'a'nın rivayetlerinin tamamına yakınının fikhî konularla irtibatlı olmasından hareketle onun fikhî yönünün rivayetinde etkili olduğuna ulaşabiliriz. Kâsım b. Abdurrahman'ın rivayetlerinin daha çok cihâd, buyu', talâk gibi fikhî konularda olduğunu görmekteyiz ki bu durumdan hareketle Kâsım'ın fikhî yönünün hadislerine yansıdığını söyleyebiliriz. Rivayetleri fikhî konularda yoğunlaşan kadılar Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Saîd b. Cübeyr, Şa'bî, Mansûr b. el-Mu'temir, Şerîk b. Abdullah, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Abîde es-Selmânî, Abfullah b. Utbe, el-Kâsım b. Abdurrahman, İbn Şübrüme, Muhârib b. Disâr, Ğaylân b. Câmî'dir. İlgili kısımlarda bu isimlerin rivayetlerine dair detaylı bilgi verilmiştir.

1.3. Fetva nakilleri

Kadılardan yapılan fetva nakilleri incelendiğinde bunların hadis rivayet zincirleri kadar yaygın olduğu görülmektedir. Bu isnatlardaki isimler arasında kadılara sıkça rastlanması tesadüf olmasa gerektir. Kadıların fetva rivayetine karşı yoğun ilgisi öncekilerin hükümlerini bilme ve onlardan istifade etme çabasını açıkça göstermektedir. Hükümleri en çok nakledilen isim olarak Şurayh öne çıkmaktadır. Şa'bî, Abîde, İbn Sîrîn, İbrahim en-Nehâî, Hakem b. Uteybe, Süfyan es-Sevrî, Mansûr b. el-Mu'temir, Hammâd b. Zeyd, İbn Şübrüme ve Şerîk Şurayh'ın fetva ve hükümlerini nakleden isimlerdendir. Bu isimler arasında kadıların da olması dikkat çekicidir.

Fetvalarının yaygınlığı bakımından Şurayh'ı Şa'bî ve Kâsım b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ud izlemektedir. İbn Şübrüme, İbn Sîrîn, İsmail b. Ebî Hâlid ve Mutarrif Şa'bî'nin fetvalarını nakletmişlerdir. Süfyan es-Sevrî hem İbn Şübrüme hem de

Mutarraf kanalıyla Şa'bî'nin fetvalarını aktarmıştır. Kâsım b. Abdurrahman'ın fetva ravilerinden A'meş, İbn Uyeyne, Hafs b. Ğıyâs, Abdullah b. Utbe el-Mes'ûdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân tebarüz etmektedir. İbn Şübrüme'nin fetvalarını ise Şu'be, Muhammed b. Fudayl, Süfyân, Cerîr, Hüseyim, Hammâd b. Zeyd nakletmişlerdir. Fetvaları nakledenlerin Kûfe'nin meşhur ravileri olmasını dikkate alarak onların hadis ve fıkıh birlikteliğini önemsediklerini söylemek mümkündür. Bu durum Kûfe kadıları arasında ilmî tevarüsün olduğunu ve bu tevarüste Şurayh'ın etkili bir isim olduğunu göstermektedir.

Şa'bî'nin Şurayh'ın hükümlerini nakleden isimler arasında öne çıkması onun ilmî birikimi önemseydiğini göstermektedir. Ayrıca Şa'bî'nin rivayetlerinin çokluğundan ve fetva naklinde merkez şahıslardan olmasından hareketle onun hem fıkıhta hem de hadis rivayetinde etkin bir isim olduğunu söyleyebiliriz.

Fetva zincirlerinin çoğunda Süfyân es-Sevrî'nin bulunması muhaddis-fakih kimliğiyle bilinen Süfyân'ın fetvâ tevârüsünü de yakından takip ettiğini ve kadı olmayan ravilerin de hadis-fıkıh birlikteliğini önemsediklerini göstermektedir.

1.4. Buhârî'nin bâb başlıklarında zikrettiği kadılar

Kûfe kadılarının fıkıh-hadis ilişkisine dair çıkarımda bulunabileceğimiz kaynaklardan biri de Buhârî'nin *Sahîh*'indeki bâb başlıklarıdır. Bilindiği üzere Buhârî, bab başlıklarına fikhî görüşlerini yerleştirmiştir. Bâb başlıklarında Buhârî, bazı fakihlerin görüşleri ve fiilleriyle istişhad etmiştir. Bu isimler arasında öne çıkanlardan bazılarının Kûfe kadısı olması dikkat çekicidir. Buhârî, Şurayh, Şa'bî, İbn Şübrüme, Abdullah b. Utbe, el-Kâsım b. Abdurrahman ve Saîd b. Cübeyr'in fikhî görüşlerini bâblarda zikretmiştir.⁷²¹ Buhârî verilen sözü kabul edip bununla hükmetme konusunda Saîd b. Eşva'nın uygulamasını bâb başlığında nakletmiştir.⁷²²

Bu durumun sıkça tekrar etmesi, Buhârî'nin bu kadıların fikhî müktesebatına itibar ettiğine delalet etmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir husus da Buhârî'nin bablarda istişhad ettiği kadıların çoğunun hadislerine *Sahîh*'de yer vermemesi veya onlardan az

⁷²¹ Şa'bî için bkn: Buhârî, "Vudû", 69; Buhârî, "Savm", 25, Buhârî, "Savm", 30-31, Buhârî, "Buyû" 19, Buhârî, "Şu'fa", 1; İbn Şübrüme için bkn: Buhârî, "Talâk", 5, Buhârî, "Ahkâm", 20.

⁷²² Buhârî, "Şehâdât", 28.

rivayet almasıdır. Bu durum Buhârî'nin söz konusu kadıların fikhî müktesebatını hadisine tercih ettiğini göstermektedir.

1.5. Kadıların sahâbîlerle ilişkisi

Kadılar rivayetler ve hükümler üzerinden sahâbîlerden ilim tevarüs etmişlerdir. Tevârüs bakımından öne çıkan sahâbîler İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Ömer ve İbn Abbâs'tır. Özellikle sahâbeden gelen fikhî içerikli nakiller onların fikhî müktesebatında sahâbenin etkisini göstermektedir.

Sahâbe etkisinin en bariz görüldüğü isim şüphesiz Şurayh'tır. Bu durum üzerinde Şurayh'ın sahâbenin pek çoğunun hayatta olduğu dönemde yaşamasının etkisi olmuş olabilir. Hz. Ömer, gerek müstakil hükümler vesilesiyle kaleme aldığı gerek hüküm verme usulüne dair yazdığı mektuplarla Şurayh üzerinde etkili olmuştur.⁷²³ Şurayh bu tesiri hükümlerinde yansıtmıştır. Örneğin, cariyesinden doğan çocuğu kabul eden kimseyle ilgili hüküm verdikten sonra "bu Ömer'in hükmüdür" demiştir.⁷²⁴ Bir keresinde hüküm verdikten sonra Hz. Ömer'in meseleye dair görüşünü öğrenmesi üzerine kararını değiştirmiştir. Şurayh'ın hükümlerinde Hz. Ömer'in yanında Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un da etkisini görmekteyiz. Nitekim Şurayh, kadın ve erkeğin diyeti konusunda, İbn Mes'ûd'un fetvasıyla hükmetmiştir.⁷²⁵ Hz. Ali Şurayh'ın mirasla ilgili bir hükmünü işitince onu yanına çağırması ve hükmü değiştirmiştir.⁷²⁶

Kadıların fikhî üzerindeki sahâbe tesirinin görülebildiği hususlardan biri de fetva nakilleridir. Özellikle Hz. Ömer'in hükümlerinin nakline önem verilmiştir. Nitekim İbn Ebî Şeybe *Musannef*'te ilk kadılardan Selmân b. Rebâ'a'nın fetvalarına ve Hz. Ömer'den naklettiği hükümlere yer vermiştir. Bu nakillerde Selmân'ın Hz. Ömer'in hükümlerinden çokça istifade ettiği ve ferâiz, aile hukuku, tazmin gibi farklı fikhî konularda hükümler verdiği görülmektedir.⁷²⁷

Fikhî yönden kadılar üzerinde etkili isimlerden biri de İbn Ömer'dir. İbn Cübeyr, Kûfe'de ihtilafa düştükleri bir meseleyi yazdığını ve İbn Ömer'le karşılaşınca ona

⁷²³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 358, 359, 360.

⁷²⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 385, 386.

⁷²⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 412.

⁷²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 25.

⁷²⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 558; V, 330; X, 148, 158.

sorduğunu dile getirmiştir.⁷²⁸ Bu durum, İbn Ömer'in fikhının İbn Cübeyr tarafından dikkate alındığını göstermektedir.

Kûfe fikhında etkili olduğu gibi kadıların hükümlerinde de öne çıkan bir isim de İbn Mes'ûd'tur. İbn Asâkir, Abdullah b. Mesud'un rivayetlerini ezberleyen beş kişi olduğu ve Şurayh'ın beşinci addedildiği bilgisine yer vermiştir.⁷²⁹ İbrahim en-Nehâf'ye Şurayh'ın hükümlerinin kaynağı sorulduğunda İbrahim, onun İbn Mesud'un hükümlerini esas aldığını söylemiştir.⁷³⁰ Kûfeli meşhur fakih ve kadı Abîde'nin merfu' rivayetlerinde İbn Mes'ûd'tan gelenler öne çıkmaktadır. Bu husus İbn Mes'ûd'un Kûfe'deki otoritesinin bir sonucu olarak görülebilir. Şurayh'a bir mesele soran Ebû İshâk aldığı cevaptan tatmin olmamış ve miras bilgisiyle meşhur Abîde'nin yanına giderek bir de ona sormuştur. Abîde, isterlerse İbn Mes'ûd'un görüşüyle hükmedeceğini söyleyerek hüküm vermiştir.⁷³¹ Bu hadise Abîde'nin İbn Mes'ûd'un hükümlerine vâkıf olduğunu göstermektedir. Abîde'nin aktardığı mevku'f hadisler ise Hz. Ali ve Hz. Ömer'den nakledilmiştir. Bu haberlerin tamamının ahkam konularında olması dikkate alındığında Abîde'nin fikhî yönünün mevku'f rivayetlerinde tezahür ettiğini söyleyebiliriz.

Diğer bir Kûfe kadısı Abdullah b. Utbe'nin rivayetlerinde İbn Mes'ûd ve İbn Ömer'den nakledilenlerin çoğunluğu teşkil etmesi bu iki sahâbînin etkisine işaret etmektedir. Mansûr b. el-Mutemir'in hadislerini aldığı sahâbîlerin İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Semûra b. Cündüb, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Ömer gibi fikhî yönüyle meşhur kimseler olması dikkat çekicidir.

Bazı kadılar fikhî birikimleri sebebiyle sahâbîlerin iltifatına ve takdirine mazhar olmuşlardır. Şurayh, takdir ve tebcile şayan olanlardandır. Nitekim göreve getirilmesinde Hz. Ömer'in Şurayh'ın verdiği hükmü isabetli bulması etkili olmuştur.⁷³² Hz. Ali de Şurayh'ın fikhını övmüş ve Şurayh'a, "hükmetmede Arapların en iyisi" diyerek bu kanaatini göstermiştir.⁷³³ Övgüye mazhar olanlardan biri de İbn Cübeyr'dir. İbn Abbas, İbn Cübeyr'den hadis rivayet etmesini istemiştir. Bu duruma hayret eden İbn Cübeyr, "sen varken ben mi rivayet edeyim?" deyince İbn Abbas, "Allah'ın sana verdiği bir nimet değil mi niye rivayet etmeyesin ki? Eğer hata yaparsan sana söylerim" sözüyle

⁷²⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 376.

⁷²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 15.

⁷³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 23.

⁷³¹ Dârimî, *Sünen*, IV, 1921.

⁷³² Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 357.

⁷³³ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 363; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 25.

onu teşvik etmiştir. Kendisine miras hakkında soru yöneltilen İbn Ömer, soran kimseyi İbn Cübeyr'e yönlendirmiş ve "İbn Cübeyr de benim bildiğim kadarını biliyor ancak o benden iyi hesap yapar." diyerek İbn Cübeyr'in ilmî vukufiyetini göstermiştir. Gözlerini kaybettikten sonra, kendisine gelerek soru soran Kûfelilere İbn Abbas, "içinizde İbn Ümmü Dehnâ' varken niçin bana soruyorsunuz?" karşılığını vererek İbn Cübeyr'in ilmî değerine işaret etmektedir.⁷³⁴ Fıkhiyla meşhur sahâbîlerden olan İbn Abbas ve İbn Ömer'in İbn Cübeyr'in ilminden istifade etmek istemeleri onun ilmî derinliğini göstermektedir.

1.6. Re'y-hadis ilişkisine bakışları

Kadınların bir kısmı farklı vesilelerle re'ye ve esere yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır. Re'y-eser ilişkisine bakışları açısından kadınların aynı yaklaşımını benimsediğini söylemek mümkün değildir. Re'yi tamamen terk etmeyen ancak eseri re'ye tercih edenler olduğu gibi tamamen eser odaklı hüküm veren ve re'yden uzak duran kadınlar da vardır.

Şurayh, eseri önceleyen ancak bulamazsa kendi görüşünü dile getiren gruptandır. Nitekim İbn Sîrîn, Şurayh'ın "öncekilerden nakledilene (الأثر) ihtiyaç duyarım. Bir eser bulduğumda size bunu naklederim (حدثتكم)" dediğini nakletmektedir.⁷³⁵ Daha önce kadınların mescitte itikaf yapmasını yasaklayan Ziyad'a, camide bir ay boyunca itikaf yapmayı adayan bir kadının durumu anlatılmıştır. Bunun üzerine kadının kabilesi Benî Adiy'den bir grup Ziyad'a gelerek kadının faziletini aktarmışlardır. Ancak Ziyad daha önce yasakladığı bir şeye izin vermesinin uygun olmayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Şurayh'a gitmişler ve ondan sorunu halletmesini istemişlerdir. Meseleyi dinleyen Şurayh "isterseniz bu konuda kendi görüşümü (رأبي) söyleyebilirim" demiş ve bunu tekrarlamıştır. Olumlu yönde cevap alan Şurayh, kadının itikaf yerine bir ay oruç tutmasını ve iftarını günlük yiyeceği olmayan fakirlerle yapmasını, böyle yaptığında Allah'ın onu isterse bağışlayabileceğini söylemiştir.⁷³⁶ Aktarılan bu hadise Şurayh'ın re'y ile hüküm verirken bunu belirtme gereği duyduğunu göstermektedir.

⁷³⁴ Buhârî, *ed-Duafâ es-sağîr*, I, 65.

⁷³⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXIII, 40.

⁷³⁶ Veki', *Ahbâru'l Kudât*, s. 469.

Verdiği beyanlara dayanarak Şerîk'in de eseri tercih eden ancak re'yi tamamen terk etmeyenlerden olduğu söylenebilir. Abbâd b. A'vâm'ın verdiği bilgiye göre Şerîk "biraz zayıf da olsa eseri re'ye tercih ederim" diyerek re'ye karşı tavrını göstermiştir.⁷³⁷ Şahitlik yapmak için huzuruna gelen Muhammed b. es-Sabbâh'ın ve Hammâd b. Ebû Hanîfe'nin şahitliğini kabul etmeyen Şerîk'e Hammâd bunun sebebi sormuştur. Şerîk, bidate ve Rasulullah'ın sünnetinin aksine davet eden babası Ebû Hanîfe sebebiyle şahitliğini kabul etmediğini Hammâd'a bildirmiştir.⁷³⁸ Şerîk, Kûfe'nin dört bir yanında içki satıcılarının dolaşmasını Ebû Hanîfe'nin yolunu takip edenlere tercih ettiğini söyleyerek ona karşı tutumunu açıkça ortaya koymuştur. Şerîk, Ebû Hanîfe'nin re'yini bile isabetli bulmazken, seleften naklettiklerine güvenemeyeceğini ifade ederek Ebû Hanîfe'yle arasındaki mesafeyi netleştirmiştir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına giden Kâsım b. Ma'n'ı ise bu hususta eleştirmiş ve ikaz etmiştir.⁷³⁹ Bu bilgiler ışığında Şerîk'in Ebû Hanîfe'yi bidat ehli ve sünnete muhalif davranan bir kimse olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

Esere değer vermekle birlikte re'yi de benimseyenlerden biri de İbn Şübrüme'dir. Hammâd, bir meselede kendisine muhalefet eden İbn Şübrüme'ye "ben sana ilim öğrettiğim halde nasıl bana muhalefet edersin?" diyerek çıkmıştır. Cevaben İbn Şübrüme, "bir görüşe ulaştım ve bunu dile getirdim" cevabıyla muhalefetin tabii olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁰ İbn Şübrüme'nin tavrından hareketle onun öncekilerden nakledilenlere değer vermekle birlikte bunları değerlendirmeye tutuktan sonra kendine en uygun olan görüşü tercih ettiğini söyleyebiliriz. Bu da onun re'ye yakın bir yaklaşımı benimsediğine işaret etmektedir. İbn Şübrüme'yle Ca'fer-i Sâdık arasında geçen bir hadise de onun re'ye bakışına ışık tutmaktadır. İbn Şübrüme yanına Ebû Hanîfe'yi de alarak Ca'fer'in yanına gelmiş ve Ebû Hanîfe'yi akıl ve anlayış/fıkıh sahibi biri olarak tanıtmıştır. Bu durum üzerine Ca'fer İbn Şübrüme'yi kıyas ve re'y hususunda uyarmıştır.⁷⁴¹ İbn Şübrüme'nin Ca'fer-i Sâdık'la yakın ilişkide olması dikkat çekici olmakla birlikte görüşmeye Ebû Hanîfe'yi de götürmesi onunla arasında da yakınlık olduğunu göstermektedir. Diğer yandan Ca'fer'in uyarısından sonra İbn Şübrüme

⁷³⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 207.

⁷³⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 596.

⁷³⁹ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 9.

⁷⁴⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 537.

⁷⁴¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 537, 538.

herhangi bir yorum yapmamıştır. Dolayısıyla sadece bu hadiseden hareketle İbn Şübrüme'nin re'ye yaklaşımını tespit etmek mümkün değildir. Ancak Ca'fer'in uyarılarında İbn Şübrüme'yi muhatab alması İbn Şübrüme'nin de re'ye sıcak baktığına işaret etmektedir. İbn Şübrüme'ye kendi görüşünü çok beğendiği söylenince o, "beğenmesem re'yimle hükmetmezdim" cevabını vermiştir.⁷⁴² Ma'mer İbn Şübrüme'ye bir meselede ulemadan on kişiye danışarak karar veren bir kadı hakkında ne düşündüğünü sormuştur. İbn Şübrüme, "kendi görüşüyle/re'yiyle hükmedip hata yapması onların görüşüyle hükmedip hata yapmasından daha iyidir" şeklinde cevaplamıştır.⁷⁴³ İbn Şübrüme'nin re'yi destekler eğilimde olduğu söylenebilir.

Re'yden tamamen kaçınan isim Şa'bî'dir. O bu husustaki tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur. Kendisine sorulan konuya dair öncekilerden nakledilen bir bilgisinin olmadığını ifade eden Şa'bî'ye "olsun kendi görüşünü söyle" denmesi üzerine, "benim görüşümü de ne yapacaksın" diyerek meseleler üzerinde şahsî görüş beyan etmeye karşı olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁴⁴ "Sünnetle yetinmek bidatte içtihad etmekten hayırlıdır" sözü Şa'bî'nin re'ye bakışını yansıtmaktadır.⁷⁴⁵ Şa'bî, "biz fukahâ değiliz, duyduğumuz hadisi rivayet ederiz, fukaha bildiğini tatbik edendir" diyerek kendini hadis ehlinen saydığını ifade etmektedir. Leys, "Şa'bî'ye bir mesele sorduğumda benden yüzünü çevirir ve soruyla ilgilenmezdi" sözüyle Şa'bî'nin fetva vermekten kaçındığını belirtmiştir.

2. Râvî olarak kadılar

2.1. Cerh-ta'dîl durumuna göre kadılar

Kûfe kadılarını cerh-ta'dîl durumlarını dikkate alarak incelediğimizde güvenilir, sadûk ve ömrünün sonunda hafıza problemi yaşayan râvîlere rastlamaktayız. Güvenilir olarak nitelenen kadıların sayı bakımından çoğunluğu oluşturduklarını belirtmeliyiz. Bunlar, Şurayh, Şa'bî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Bürde, Abîde es-Selmânî, Selmân b.

⁷⁴² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 568.

⁷⁴³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 542.

⁷⁴⁴ İbn S'ad, *Tabakât*, VIII, 368.

⁷⁴⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 371.

Rebîa, İbn Şübrüme, Saîd b. Cübeyr, Mansur b. el-Mu'temir, Urve el-Barigî, Ebû Gurre el-Kindî, Abdullah b. Utbe, Kâsım b. Abdurrahman'dır.

Kadılık görevinden sonra hafızası zayıflayan kadılar da bir grup oluşturmaktadır. Ancak bunların sayısının az olduğunu belirtmek gerekir. Eldeki bilgiler ışığında Kûfe kadılarından Şerîk b. Abdullah, Abdulmelik b. Umeyr ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın ileriki yaşlarında ezber güçlerinde zayıflık meydana gelmiştir.

Ebû Hâtım, Muhammed b. Ebî Leylâ'nın hıfzı kötü olsa da sıdk derecesinde bir ravi olduğunu, kadılıkla işigali sebebiyle hıfzının zayıfladığını, dolayısıyla yalanla itham edilemeyeceğini söylemiştir. Hatasının fazlalığı sebebiyle hadisi münker kabul edilip delil olarak kullanılmasa da bilgi için yazılabileceği kanaatindedir.⁷⁴⁶ İbn Hacer *Takrîb*'te Şerîk'in sadûk derecesinde bir ravi olduğunu, çok hata yaptığını ve kadılık görevine geldikten sonra ezber gücünde zayıflık meydana geldiğini ifade etmiştir.⁷⁴⁷ Şerîk kadı olduktan sonra Vekî'in ondan herhangi bir rivayet almadığını bildirmesi ve Ebû Nuaym'ın yalnız bir hadis almış olması da İbn Hacer'in bu kanaatini desteklemektedir.⁷⁴⁸ İbn Ebî Hâtım, Abdulmelik'in hâfız olmadığını (ليس بحافظ), ancak rivayet edebilir (صالح) bir ravi olduğunu, vefatından önce hâfıza problemi yaşadığını nakletmektedir.⁷⁴⁹

Cerh-ta'dîl bakımından incelediğinde zayıf râvî statüsünde kadılara pek rastlanmamaktadır. İsa b. el-Müseyyib el-Becelî zayıflıkla nitelenmeye en layık isimdir. Sadûk kadılar ise Saîd b. Eşva' ve Haccâc b. Âsım el-Muhâribî'dir.

Hayatlarının son aşamasında hafızası zayıflayan üç kadı hakkındaki değerlendirmeler incelendiğinde Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın probleminin kadılıktan sonra ortaya çıktığı belirtilmiştir. Şerîk ve Abdulmelik'te ise böyle bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla tek başına kadılığın hafıza açısından doğrudan cerh sebebi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Âlimlerin adalet bakımından kadılara yönelttiği eleştiriler dikkate alındığında - Süfyân'ın Şerîk'le ilgili kadı olduktan sonra bozulduğu yönündeki ifadesi hariç- kadılığın doğrudan cerh sebebi olarak görülmediği ortaya çıkmaktadır.

⁷⁴⁶ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, VII, 323.

⁷⁴⁷ İbn Hacer, *Takrîbü't Tehzîb*, s. 266.

⁷⁴⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, VIII, 204.

⁷⁴⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerhu ve't ta'dîl*, V, 360, 361.

2.2. Rivayet sayısı bakımından kadılar

Kadıların hadis rivayet durumu dikkate alındığında Şurayh, Abîde, İbn Şübrüme ve Muhammed b. Ebî Leylâ gibi meşhur kadıların rivayetinin az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu isimlerin fetvalarının yaygın şekilde rivayet edilmesi dikkat çekicidir. Bu durumdan hareketle fikhî yönden meşhur kadıların hadis rivayetiyle çokça meşgul olmadıklarını söyleyebiliriz. Ancak Şa'bî bu genellemede istisna olmaktadır. Çünkü o hem rivayet hem de fetva bakımından oldukça aktiftir. Mansûr b. el-Mu'temir, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Saîd b. Cübeyr de rivayet yönüyle öne çıkan isimlerdendir. Fakat bu kadıların fetvâ yönü Şa'bî'ninki kadar meşhur olmamıştır. İstisnalar göz ardı edildiğinde kadıların fikhî yönden meşhurluğuyla hadis rivayeti arasında ters orantı olduğunu söyleyebiliriz.

Çok rivayette bulunan kadıların râvî kimliklerinin öne çıktığını ve fikhî yönlerinin diğer kadılar kadar güçlü olmadığını, şu anki veriler ışığında söyleyebiliriz. Nitekim müksirûn kadılardan Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Mansûr b. el-Mu'temir, Ebû Bürde, İbn Cübeyr gibi isimler râvîliğiyle meşhur şahıslardır.

Şurayh, İbn Şübrüme gibi güvenilir olmasına rağmen az rivayeti olan kadıların ise uzun yıllar kadılık yaptığı görülmektedir. Kadılık vazifesinin iş yükü dikkate alındığında söz konusu kadıların hadis rivayetine vakit ayıramamış olması muhtemel gözükmektedir. Nitekim Şa'bî, kendisini kadı olarak görevlendiren İbn Hübeyre'nin geceleri kendisine sohbet arkadaşlığı etmesi yönündeki teklifini, kadılık yaparken nedimlik görevine vakit ayıramayacağını söyleyerek reddetmiştir.⁷⁵⁰ Diğer bir açıdan fakih kimliğiyle temeyyüz eden bu isimlerin hadislere fıkıh penceresinden bakmaları sebebiyle bir râvî gibi çokça hadis nakletmeye ilgisiz kalmış olabilirler. Nitekim İbn Şübrüme Hüseyim'e "rivayeti azaltırsan fıkıhta derinleşirsin" diyerek rivayet ve fıkıh ilişkisine bakışımı ortaya koymuştur.⁷⁵¹ Bu ifadeden onun rivayetle fazlaca meşguliyeti fikhî derinliğe engel olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

⁷⁵⁰ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 404.

⁷⁵¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 513.

Tablo 1
Kadınların Tekrarsız Rivayet Sayısı
(Rivayet sayılarına göre sıralanmıştır)

	Kadınlar	Rivayet Sayısı
1	Şerik b. Abdullah	956
2	Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî	926
3	Saîd b. Cübeyr	782
4	Mansûr b. el-Mu'temir	650
5	Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ	415
6	Abdumelik b. Umeyr el-Lahmî	301
7	Abdurrahman b. Ebî Leylâ	300
8	Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ	285
9	Kâsım b. Abdurrahmân b. Abdullah b. Mesûd	112
10	Muhârib b. Disâr es-Sedûsî	86
11	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd	53
12	Ğaylân b. Câmi' el-Muhâribî	49
13	Abîde es-Selmânî	46
14	Abdullah b. Şübrüme	34
15	Îsâ b. el-Müseyyib el-Becelî	24
16	Şurayh b. el-Hâris el-Kindî	21
17	Saîd b. Eşva' el-Hemedânî	14
18	Haccâc b. Âsım el-Muhâribî	3
19	Selmân b. Rebîa	2
20	Urve el-Bârigî	2
21	Ebû Leylâ el-Kindî	2
22	Hüseyn b. Hasan el-Kindî	?
23	el-Muğîre b. Uteybe	?
24	Abdullah b. Nevf et-Teymî	?

2.3. Kaduların hadis kitabetine bakışı

Kûfe kadularının bazıları hadis kitabetine yaklaşımlarını belirtmişlerdir. Bazılarının ise farklı vesilelerle yaptığı açıklamalardan kitabetle ilgili görüşlerine ulaşmak mümkündür. Şa'bî hadislerin yazılması yönünde tavır sergilemiş hatta talebelerine, bir duvara dahi olsa hadisleri yazmalarını tavsiye etmiştir.⁷⁵² İbn Cübeyr de kitabeti tercih edenler arasındadır. Nitekim o, İbn Ömer ve İbn Abbas'tan aldığı rivayetleri yazdığını söylemiştir. Hişâm b. Urve, kendisine gelerek hadis talep edenlere arz yoluyla hadis aktarmak istemiş ancak orada bulunan Şerîk buna karşı çıkararak ancak imlâ usulüyle rivayetleri alabileceğini belirtmiştir.⁷⁵³ Yahyâ b. Saîd, Şerîk'in rivayetlerini yazdığı sayfalarda bazı hatalar gördüğünü dile getirmiştir.⁷⁵⁴ Kûfe'ye gelen Sâlim el-Eftas'tan dinlediği yüz hadisi Şerîk yazarken Süfyân dinlemekle yetinmiştir. Rivayetleri alma işi bitince Süfyân Şerîk'in yazdıklarına bakmak istemiş ve onları yakmıştır.⁷⁵⁵ Aktarılan bu olaydan hareketle Şerîk'in hadisleri yazarak almayı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Hadisleri yazmayı tercih eden diğer bir kadı İbn Şübrüme'dir. Süfyân'ın nakline göre yöneticilerden birinin "Hz. Peygamber'den aktardığın bu hadisler de nedir" sorusuna İbn Şübrüme, "bu hadisler bendeki bir kitaptandır" cevabını vermiştir.⁷⁵⁶ İbn Şübrüme'nin cevabı, onun hadisleri yazdığına delalet etmektedir. Ebû Bürde ise babasından aldığı hadisleri yazdığını ancak durumu öğrenen babasının bunları sildirtiltiğini söylemektedir.⁷⁵⁷ Bu durum Ebû Bürde'nin yazılı rivayete meylettğini göstermektedir.

Kaduların tamamının hadis kitabetine dair görüşlerine ulaşmasak da Ebû Bürde, Şa'bî ve İbn Cübeyr'in birinci asrın ikinci yarısında, Şerîk ve İbn Şübrüme'nin ikinci asırda yaşadığı dikkate alındığında bu kaduların kitabeti destekler tarzdaki yaklaşımlarının ilk iki asrın yazılı rivayete bakışına dair hakim kanaati yansıttığı

⁷⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 369.

⁷⁵³ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 8.

⁷⁵⁴ İbn Adiy, *el-Kâmil*, IV, 6.

⁷⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XII, 470.

⁷⁵⁶ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 566.

⁷⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXVI, 54.

söylenbilir. Nitekim yazılı rivayetin ilk asrın ikinci yarısından itibaren yaygınlık kazandığı bilinmektedir.⁷⁵⁸

3. Kadıların diğer âlim ve kadırlarla ilişkileri

Kadırlar arası ilişkiler ve kadırların dönemlerindeki diğer âlimlerle irtibatı bilginin dolaşımına dair fikir sahibi olma açısından üzerinde durulması gereken bir husustur.

Kadırlar arasındaki ilişkilere geçmeden bazı kadırların birbiriyle akrabalık ilişkisi olduğunu söylemek gerekir. Abdullah b. Utbe, İbn Mes'ûd'un torunu, Kâsım b. Abdurrahman ise İbn Mes'ûd'un kardeşinin oğludur. Bu iki ismin İbn Mes'ûd'la olan akrabalığı onların kadı olarak tercih edilmesinde rol oynamış olabilir. Yakınlıkları sebebiyle Abdullah b. Mes'ûd'un ilmini tevarüs ettikleri düşüncesi yöneticileri bu iki ismi görevlendirmeye sevk etmiş olabilir. Dolayısıyla bu durum Kûfe kadırları arasındaki etkileşimin kan bağı üzerinden aktarılan bir boyutu olduğunu göstermektedir.

3.1. Yatay ilişkiler

Yatay ilişkiyle aynı tabakadaki kadırların birbirleriyle etkileşimi kastedilmektedir. Kadırların çağdaşlarıyla ilişkileri fıkıh ve hadis bakımından incelenmiştir.

3.1.1. Fıkıhî bakımdan

Çağdaşlarıyla fıkıhî etkileşim bakımından Kûfe kadırlarının oldukça aktif olduklarını görmekteyiz. Bu ilişkiler bazen Şurayh-Abîde örneğinde olduğu gibi doğrudan ve istifade amaçlı kimi zaman da Şa'bî-İbrâhîm en-Nehaî ilişkisindeki gibi eleştiri şeklinde gerçekleşmiştir. İkili ilişkilerin yanında aynı dönemde yaşamış fakihlerin bir meseledeki fetvalarını karşılaştıran isimler vasıtasıyla çoklu ilişkiler şeklinde de gerçekleşmiştir. Örneğin bir şahıs bir meseleye dair Ebû Hanîfe, İbn Ebî Leylâ ve Hammâd'ın fetvalarını sormuş ve birinin görüşünü diğerine aktarmıştır. Böylece âlimler arası etkileşim dolaylı

⁷⁵⁸ Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılı Rivayeti ve İmla Geleneği", *Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s. 37-49.

yoldan sağlanmışır. İlişkilerin tezahür ettiği durumlardan biri de valinin huzurundaki buluşmalardır. İbn Ebî Leylâ ve İbn Şübrüme'nin valinin huzurundaki diyalogları bu duruma örnektir.⁷⁵⁹ Süfyân, İbn Ebî Leylâ, Hammâd ve İbn Şübrüme'nin Kûfe emirinin huzurunda kocasının bir miktar mal verdiği kadının durumunu konuşmak üzere bir araya geldiklerini aktarmaktadır.

İlk dönem kadılarından Selmân b. Rebîa'nın da dönemindeki ulemayla etkileşimde olduğunu görmekteyiz. Nitekim bir adam Ebû Mûsâ'ya ve Selmân'a gelerek feraizle ilgili bir mesele sormuştur. Cevabı veren Ebû Mûsâ ve Selmân adamın bir de İbn Mes'ûd'a gitmesini tavsiye etmişler ve hükmün aynı olacağını söylemişlerdir. Ancak İbn Mes'ûd Hz. Peygamber'in hükmüyle hükmedeceğini söyleyerek farklı bir hüküm vermiştir.⁷⁶⁰

İbn Şübrüme'nin Hâris el-İklî'yle bir meselede ittifak ettiğinde başkasının muhalefetine umursamaması onun Kûfe'nin en meşhur fakihî olan Hâris'le irtibatını açıkça göstermektedir.⁷⁶¹ İbn Şübrüme'nin irtibat kurduğu çağdaşlarından biri de Şa'bî'dir. Şa'bî'den pek çok fetva ve görüş nakletmesi ve bunlarla istidlal etmesi aralarındaki ilişkinin güçlü olduğunu göstermektedir. Örneğin İbn Şübrüme niyetle ve zahirle amel etme hususunda Şa'bî'nin yaklaşımını aktararak niyetin değil görünen alametlerin hükümde esas alınacağını savunmaktadır. Ancak bu durum aktarımın tek taraflı olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim İbn Şübrüme'nin Şa'bî'yi görüşünden vazgeçirerek kendi yaklaşımını benimsettiği durumlar da vardır.⁷⁶²

Dönemindeki isimlerle irtibatını tespit edilen isimlerden biri de Saîd b. Eşva'dır. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini incelediğimizde Saîd b. Eşva'nın önceki tabakadaki âlimleri ahkâmıla ilgili meselelerde takip ettiğini ve onlardan nakillerde bulunduğunu tespit edilmiştir.⁷⁶³ Nitekim bedevînin Şuf'a hakkı meselesinde Saîd'in Şurayh ve Hakem'den farklı, Şa'bî'yle ortak görüş belirtmesi onun Şa'bî'yle ilişkisini yansıtmaktadır.⁷⁶⁴ Delille birlikte yemin talep etme hususunda ise Şurayh'ın görüşünü nakletmiştir.⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 561.

⁷⁶⁰ Ebû Dâvud, "Ferâiz", 4.

⁷⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XV, 79.

⁷⁶² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 530, 532.

⁷⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, X, 144; a.g.e, X, 505.

⁷⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 542.

⁷⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XI, 629.

Bazı kadıların yanında, hüküm verme aşamasında kadıya yardımcı olan bir veya birkaç isim bulunmuştur. Örneğin dönemin ileri gelen fakihlerinden Hakem ve Hammâd kadı Muhârib b. Disâr'a yardımcı olmuşlardır.⁷⁶⁶ İsa b. el-Müseyyib kadılık makamına oturunca Câbir b. Yezîd'in de onunla oturduğu ve danışmanlık yaptığı nakledilmiştir.⁷⁶⁷ Bu bilgileri dikkate aldığımızda aynı tabakadaki Kûfe kadıları arasında doğrudan veya dolaylı olarak, eleştiri yahut katkı amaçlı ilişkilerin bulunduğunu söyleyebiliriz.

3.1.2. Rivayet bakımından

Fıkhî tevarüs bakımından kadıların yatay ilişkilerinin güçlü olduğunu gördükten sonra rivayet bakımından etkileşimi incelemek gerekmektedir. Aynı tabakadan kadıların rivayet bakımından etkileşimlerinin güçlü olduğunu söylemek zordur. Çünkü fıkhî olarak farklı olarak hadis rivayetinde arzulanan, hadisi ulaşılabilen en yaşlı ravîden almaktır. Bu durumda aynı tabakadaki kadıların birbirlerinden rivayetleri isnadın uzamasına yol açacağı için istenen bir durum değildir. Son derece önemli bu faktörün bir sonucu olarak rivayet zincirlerinde akran kadıların isimlerine pek rastlamamaktayız. Ancak bu durumun istisnaları da yok değildir. Nitekim Şa'bî akranı olan Ebû Bürde'den çok sayıda rivayet nakletmiştir.

3.2. Dikey ilişkiler

Dikey ilişkiyle kastedilen, bir kadının önceki veya sonraki tabakadan âlimler ve kadıların etkileşimidir. Kûfe kadıları söz konusu olduğunda dikey ilişkileri fıkıh-fetvâ ve hadis rivayeti açısından iki koldan incelemek verimli olacaktır.

3.2.1. Fıkhî bakımdan

Fıkhî bağlar üzerinden baktığımızda Kûfe kadılarının önceki kadıların ilmî birikiminden faydalandıklarını görmekteyiz. Bu faydalanma durumu özellikle Şurayh'ın hükümlerini nakleden ve onlarla istidlal eden isimler üzerinde daha nettir. Etkilediği isimler dikkate

⁷⁶⁶ İclî, *es-Sikât*, II, 266.

⁷⁶⁷ Şemseddîn Ebû'l Mehâsin ed-Dımeşkî, *el-İkmâl*, I, 331.

alınarak bir değerlendirme yapıldığında kuşkusuz Kûfe kadıları üzerinde en etkili ismin Şurayh olduğu görülecektir. Şa'bî, Şurayh'ın fetvalarını nakleden kilit isimlerdendir. Kadı olmayan İbn Sîrîn ve İbrahim en-Nehaî de Şurayh'ın hükümlerinin sıkı takipçilerindendir. İbn Şübrüme ise Şurayh'la ilişkisini Şa'bî aracılığıyla kurmaktadır. Mansûr b. el-Mutemir'in Şurayh'ın fetvalarını nakledenlerden olması, onun önceki kadıların oluşturduğu ilmî birikimi takip ettiğini göstermektedir. Fetvaları hem doğrudan Şurayh'tan hem de İbrahim en-Nehaî aracılığıyla nakletmiştir. Şerîk'in, Şa'bî'nin ve Şurayh'ın fetvalarını nakletmesinden de hareketle kadılar arası fikhî etkileşimin tabakalar arasında meydana geldiğini söyleyebiliriz.

3.2.2. Rivayet bakımından

Dikey ilişkilerin fıkıh boyutunu gördükten sonra hadis boyutunu da incelemek gerekir. Farklı tabakalardan kadılar arası rivayet ağının genişliğiyle öne çıkan isim Şa'bî'dir. Kûfe kadılarından Şurayh, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Urve b. Ebi'l Ca'd el-Bârigî, Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eşarî Şa'bî'nin hadis aldığı isimlerdir. Abdullah b. Şübrüme, ve Mansûr b. el-Mu'temir de Şa'bî'nin râvîlerindendir. Kadı Mansûr b. el-Mu'temir ve Muhammed b. Ebî Leylâ ise Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın râvîlerindendir. Saîd b. Cübeyr ve Âmir eş-Şa'bî ise Mansûr'un hadis hocalarıdır. Şerîk, Abdullah b. Şübrüme, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Abdulmelik b. Umeyr, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Mansûr b. el-Mu'temîr'den hadis almıştır. Müslim'in kadı Saîd b. Eşva'dan tahriç ettiği üç rivayet de Şa'bî'den gelmektedir.⁷⁶⁸ Bu durum Saîd'in Şa'bî rivayetlerini nakletmeye önem verdiğini göstermektedir.

Kadıların rivayet açısından etkileşimde olduğu hoca ve talebeleri incelediğimizde farklı tabakadan kadılar arasında rivayet bakımından ilişki olduğu görülmektedir.

⁷⁶⁸ Müslim, "İmân", 257"; "Kasâme", 10"; "Akziye", 5.

4. Kûfe'nin diğer şehirlerle ilişkisi

Kûfe ilmî açıdan Basra, Medine gibi diğer İslam şehirleriyle etkileşimde olmuştur. Bu etkileşim Kûfe kadıları ve diğer beldelerdeki âlimler arasında da tebarüz etmiştir.

4.1. Kûfe-Medîne ilişkisi

Kûfe kadılarının fıkıhları ve rivayetleri üzerinde etkisi olan şehirlerden biri Medine'dir. Bu etkileşim kimi zaman verilen bir fetvanın kabulü veya reddi şeklinde gerçekleşmektedir. Nitekim Şurayh'ın ölen mükateb köleyle ilgili hükmünü aktaran Saîd b. el-Müseyyeb, Şurayh'ın hatalı hüküm verdiğini dile getirmiş ve Zeyd b. Sâbit'in konuyla ilgili hükmünü zikretmiştir.⁷⁶⁹ Bu hadise Kûfe'de verilen hükümlerden Medîne ulemasının haberdar olduğuna işaret etmektedir.

İki şehir arasındaki irtibat rivayet boyutunda da görülmektedir. Kûfeli kadıların rivayetlerini tatkik ettiğimizde Medîneli sahâbî ve râvîlerden fazlaca rivayette bulduklarını görmekteyiz. Kûfe isnadları üzerinde İbn Abbâs'ın ağırlığı özellikle İbn Cübeyr ve Mansur üzerinden görülmektedir. Kûfe'de etkili diğer bir Medîneli de İbn Ömer'dir. Hususen İbn Cübeyr ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ rivayetlerinde İbn Ömer'den nakledilenlerin çokluğu dikkat çekicidir. İbn Cübeyr, Kûfe'de ihtilafa düştükleri bir meseleyi yazdığını ve İbn Ömer'le karşılaşınca ona sorduğunu dile getirmiştir.⁷⁷⁰ Bu bilgiden ve İbn Abbâs İbn Cübeyr ilişkisine dair aktarılan haberlerden hareketle İbn Cübeyr'in Kûfe-Medine-Mekke arasında seyahat etmek suretiyle bu merkezler arası ilmî hareketliliğe katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Medîne-Kûfe ilişkisi bazen de âlimlerin eleştirilerinde karşımıza çıkmaktadır. Medîneli âlim İbrâhîm b. el-Münzir İbn Şübrüme'yi "nice kimsenin fikhını kaftanlarının içinde gördüm ki onların elbiselerinde rezillik ve şüphe vardı" sözleriyle eleştirmiştir. İbn Şübrüme ise buna, "Medine'ye geldim ve büyük bir kısmını harab olmuş vaziyette buldum" diyerek karşılık vermiştir.⁷⁷¹ İbn Şübrüme Medîne ehlinin kendilerini küçük

⁷⁶⁹ Vekî, *Ahbâru'l Kudât*, s. 399.

⁷⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 376.

⁷⁷¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 549.

gördüğünü, kendilerinin ise Medîneliler hakkında aynı düşüncede olduklarını dile getirmektedir.⁷⁷²

4.2. Kûfe-Basra ilişkisi

Gerek coğrafi gerek siyasî sebeplerle gerek ilmî açıdan Kûfe'nin irtibatlı olduğu şehirlerden biri de Basra'dır. İki şehir arasındaki ilişki kimi zaman ilmî istifade şeklinde tezahür ederken bazen de eleştiri boyutunda ortaya çıkmıştır.

Basralı bir âlim olan İbn Sîrîn'in Kûfe kadılarıyla ve özellikle Şurayh ve Abîde'yle yakın ilişkisi dikkat çekicidir. Nitekim İbn Sîrîn bu iki kadıdan çokça fetva ve hadis nakletmiştir. İbn Sîrîn'in Kûfeli diğer âlimler ve kadılarıyla da fetva ve rivayet bakımından ilişkili olması, konuyla ilgili daha derinlikli bir çalışmanın gerekliliğini göstermektedir. İbn Sîrîn'in Kûfe'yle ilişkisini bütün yönleriyle ortaya koyamasak da kadılarıyla ilişkisi üzerinden konuyu ele alabiliriz. İbn Sîrîn'in Şurayh'ın ve özellikle Abîde'nin fetvalarına karşı oldukça ilgili olduğunu görmekteyiz. Abîde'nin fetvalarını en çok nakleden ismin İbn Sîrîn olması ve Eyyûb'un ondan nakli dikkate alındığında İbn Sîrîn'in Kûfe fikhının Basra'ya taşınmasını sağladığı söylenebilir.

Basra'yla ilişkisi problemlili kadılar da vardır. Örneğin Şerîk, Basra'ya geldiğinde Basralılara hadis rivayet etmeyince Basralılar onu gemiye bininceye kadar taşlamışlar ve Hz. Hüseyin'in katili olduğunu söylemişlerdir. Şerîk ise onlara hakaret etmiş ve kendisinden bir harf bile duyamayacaklarını söyleyerek cevap vermiştir.⁷⁷³ Bu olay Şerîk dönemindeki Basralıların Kûfelileri Hz.Hüseyin'in katili olarak gördüklerini yansıtmaktadır. Siyasî görüşlerdeki farklılıkların iki şehir arasındaki ilmî ilişkileri etkilediği söylenebilir.

Basra'ya giden İbn Şübrüme ise Basra halkına "biz meliklerin ahlakına, Sevad arazisinin zenginliğine Hîre halkının inceliğine/zekasına sahibiz. Ancak siz isnadın cehaletine, Huzistan cimrilğine ve Umman halkının aptallığına sahipsiniz" demiştir.⁷⁷⁴ İbn Şübrüme'nin Basralılara karşı bu tavrı dikkat çekici olmakla birlikte bu durumun Kûfelilerin genel tavrını yansıtip yansıtmadığı meselesi araştırmaya muhtaçtır.

⁷⁷² İclî, *es-Sikât*, II, 35.

⁷⁷³ İclî, *es-Sikât*, I, 455.

⁷⁷⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 562.

Kûfelilerin mi Basralıların mı fıkhnın daha güçlü olduğunu soran bir Basralı'ya İbn Şübrüme "biz ahkam hadislerini daha fazla talep ederken siz hissiyata hitab eden hadisleri daha çok talep ediyorsunuz" cevabını vermiştir.⁷⁷⁵ İbn Şübrüme'nin Basra'yla ilişkisi rivayet aldığı isimlerde de ortaya çıkmaktadır. Enes b. Malik, Hasan el-Basrî, İyâs b. Muaviye ve Sâbit el-Bünânî'den rivayet etmesi onun rivayet bakımından Basra'dan istifade ettiğine işaret etmektedir.

Yukarıdaki bilgileri dikkate aldığımızda Basra-Kûfe arasında fıkhn ve hadis yönünden bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür. Bu etkileşim bazen rekabet şeklinde tezahür etmiştir. Etkileşimin boyutlarını ortaya koymak müstakil çalışmaları gerektirmektedir.

5. Kadıların siyasetle ilişkisi

Kadılık görevinin ilmî bir yönü olduğunu bilsek de bu görevin yönetimle doğrudan ilişkili olduğunu inkar etmek mümkün değildir. Kûfe kadılarının dönemlerinde söz sahibi olan yöneticilerle ilişkisini incelediğimizde kadıların çoğunun aktif siyasete dahil olmak istemediklerini ve yöneticilerle mesafeli durmayı tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Bu durum ilk halifeler döneminde nispeten farklılık arz etse de genel olarak siyasete karşı mesafeli tavrın korunduğu söylenebilir. İlk kadılar olan Şurayh, Selmân b. Rebîa, Ebû Gurre kendilerini atayan Hz. Ömer'e muhalif bir tutum sergilememişler bilakis ondan gelen emirleri yerine getirmişlerdir. Ancak ilişkinin rengi Emevî yönetimi başa geçince değişmiştir. Bu dönemde kadılar yöneticilerden uzak durmayı tercih etmişlerdir. Nitekim Şurayh, kargaşa döneminde kimseyle siyâsî bir ilişkide olmadığını söylemiştir.⁷⁷⁶

Emevî dönemi kadılarında yönetime karşı bir tutum fark edilmektedir. Bu tutumları kimi zaman yönetime karşı çıkan ayaklanmalara katılmalarında bazen de bir konuşmaları esnasında açığa çıkmaktadır. Nitekim Abdurrahman b. Ebî Leylâ İbnü'l Eş'as'ın yanında Haccâc'a başkaldırmıştır.⁷⁷⁷ Saîd b. Cübeyr İbnü'l Eş'as'a destek verip

⁷⁷⁵ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 569.

⁷⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, XII, 442.

⁷⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 230.

onunla isyan ettiği için öldürülmüştür.⁷⁷⁸ Şa'bî de İbnü'l Eş'as isyanını destekleyenlerdendir. Hatta bu desteğinden sonra Haccâc'tan kaçmak için Medine'de İbn Ömer'in yanında sekiz veya on ay kaldığı nakledilmiştir.⁷⁷⁹

Abîde es-Selmânî ve Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un Muhtâr es-Sekafî ile Abdullah b. Zübeyr arasında arabuluculuk yapmaya çalışanlardan olması ise Kûfe kadılarının uzlaştırıcı yaklaşım sergilediklerini göstermektedir.⁷⁸⁰

Abbâsî dönemi kadıları da yöneticilerle samimi olmamayı tercih etmişlerdir. Nitekim İbn Şübrüme vali İbn Hübeyra'nın huzuruna girmiş ve onu selamlarken eğilmemiştir. İbn Şübrüme, çarşı denetimi görevini, hapis cezasını ve kırbaçı göze alarak reddetmiştir.⁷⁸¹

Bir kadının kendisine gelerek Kûfe valisi Musâ b. İsa'yı şikayet etmesi üzerine Şerîk, valiyi ve kadının haksızlık yapan kardeşlerini hapse attırıştır. Vali Mûsâ, ancak kadının hakkını verdikten sonra hapisten çıkabilmiştir.⁷⁸² Bu hadiseden hareketle Şerîk'in hükmetmede siyasi otoritenin baskısı altında kalmadığı ve hakkaniyetli davrandığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu durum halifenin huzurundaki Ramazan hilalinin görülmesi meselesinde de tezahür etmiştir. Şerîk diğer ulemadan farklı olarak Halife Harun'un emrini hikmetli bir tavırla geri çevirmiş ve herkese bir ders vermiştir.⁷⁸³ Kaza meclisinde oturan Şerîk'e Ebû Ca'fer'in mektubu ulaşınca Şerîk, huzurundakileri çıkarmış ve öğle vaktine kadar bekleyip abdest almıştır. Böylece yatsı namazını da kılincaya kadar bekledikten sonra kızına ateş yakmasını emretmiş ve Ebû Ca'fer'in dediğini yaptığı takdirde sonunun ateş olacağını söylemiştir.⁷⁸⁴ Halife Mehdî'yi ümmetin birliğini sağlaması ve imamet görevine riayet etmesi konusunda uyarı Şerîk bir müddet sonra azledilmiştir.⁷⁸⁵

İbn Şübrüme ve Şerîk'in Abbasi döneminde yaşadığını dikkate aldığımız vakit kadıların siyasete karşı tavrının Emevî hakimiyetindekinden farklı olmadığına, kadıların yönetime ve gelen emirlere mesafeli durduğuna ulaşabiliriz.

⁷⁷⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 205.

⁷⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXV, 394-396.

⁷⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 249.

⁷⁸¹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 567.

⁷⁸² Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 598.

⁷⁸³ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 600.

⁷⁸⁴ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 600, 601.

⁷⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 96, 397.

6. Kadıların kadılık görevine bakışı

Bu başlık altında kadıların kadılığı talep etme durumları dikkate alınarak kadılığa ilmî mi yoksa idârî mi bir nitelik atfettiklerini tespit etmek hedeflenmektedir. Kûfe kadılarında incelenmeye değer hususlardan biri de şüphesiz onların kendilerine verilen bu göreve istekli olup olmamalarıdır. Bazı kadıların göreve getirilme süreçleri ve kadılığa karşı tutumlarıyla ilgili herhangi bir veriye ulaşamadığını belirtmek gerekir. Tayin süreciyle ilgili bilgi sahibi olduğumuz kadıların büyük kısmının bu göreve getirilme hususunda isteksiz olduklarını görmekteyiz. Muhârib b. Disâr gibi bazı kadılar bu isteksizliğe gerekçe olarak ilmî yetersizliklerini ileri sürmüşlerdir.⁷⁸⁶ Ebû Bürde ise Hz. Peygamber'in ehil olmadığı halde görev istemeye ilgili hadisini naklederek kadılığa ehil olmadığını dile getirmiştir.⁷⁸⁷ Kadılık görevini istemeyen Mansur b. el-Mu'temir vali tarafından tayin edilmiş ve sadece iki ay kadılık yapmıştır.⁷⁸⁸ Şerîk⁷⁸⁹ ve İsâ b. el-Müseyyib⁷⁹⁰ de yetersiz olduklarını ileri sürerek kadılığı geri çevirmek isteyenlerdendir. Eldeki veriler ışığında İbn Şübrüme dışında kadıların görev talebinde bulunduğu dair bir bilgiyle karşılaşmadığı söylenabilir.

Kadıları görevlendiren yöneticilerin ilmî ehliyeti önemsemeleri ulaştığımız önemli tespitlerdendir. Hz. Ömer'den itibaren yöneticiler genelde verdiği bir hüküm üzerinden kadıların ilmî derinliğini değerlendirmişlerdir. Bu durum Şurayh, Ebû Bürde, Şa'bî gibi pek çok kadı için geçerlidir. Ancak bazı atamalarda ilmî ehliyetten ziyade siyasi yaklaşım ya da kabile faktörünün öne çıktığını görmekteyiz. İsâ b. el-Müseyyib'in tayini bu duruma örnektir. Yeterli ilmî derinliği olmayan İsâ'yı dönemin valisi Hâlid el-Kasrî soy olarak kendine yakın olması sebebiyle kadı tayin etmiştir. Abdullah b. Utbe'nin göreve getirilmesinde de İbn Zübeyr'e muhalif olmaması etkili olmuştur.

Bu bilgilerden hareketle hem yöneticiler hem de kadılar nezdinde kadılık makamının ilmî bir yönü olduğunu görmekteyiz. Ancak kadıların çoğunun ilmî yetkinliği olmasına rağmen görevi istememesini dikkate alarak kadılığın idarî ve siyasî boyutunun baskın olduğunu söyleyebiliriz.

⁷⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, LVII, 62.

⁷⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk*, XXVI, 57.

⁷⁸⁸ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 584.

⁷⁸⁹ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 586, 587.

⁷⁹⁰ Vekî, *Ahbâru'l kudât*, s. 503, 504.

7. Kabile asabiyetinin kadınlara etkisi

Kabile asabiyetinin siyasî hareketler üzerinde etkili olduğu bilinen bir husustur. Hz. Ömer ve Hz. Ali ve Muaviye'den başlayarak Emevîler asabiyet faktörünü dikkate alarak siyasî strateji geliştirmişlerdir. Kûfelilerin Sa'd ve Ammâr yerine Yemen Araplarından olan Ebû Mûsâ'yı vali olarak istemeleri de bu faktörün ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁹¹ Dönemin siyasî olaylarında etkili olan kabilecilik anlayışının kadınlara tayininde rol oynayıp oynamadığı da önem arz etmektedir. İbn Şübrüme yaşadığı dönemde var olan bu anlayışı dillendirmiştir. Bir gün beraberce yürürken Şa'bî'nin üzerine yaslanmasından rahatsız olan İbn Şübrüme rahatsızlığını, "kendi kendini taşı, senden aldıklarım verdiklerimden çok olmasaydı bu tavrına tahammül etmezdim. Çünkü sen Yemenlisin, ben ise Mudar'danım" sözüyle ifade etmiştir.⁷⁹² Bu hadise, kabile faktörünün, iki âlim arasındaki ilişkiyi etkilemesine ilmî bağlantılarının engel olduğunu göstermektedir.

Kûfe kadınlara kabilelerine göre incelediğimizde kadınlara büyük kısmının güney Arap kabilelerine mensup olduğunu görmekteyiz. Kûfe halkının çoğunluğunu güney Araplarının oluşturduğu dikkate alındığında yöneticilerin güney kabilelerden kadı tayin etmek suretiyle halkı bu yönden teskin etmek istemesi muhtemeldir. Kadınlara mensup olduğu kabilelerin Emevî muhalefetiyle bilinmesi ve Emevî yöneticilerin kadınlara muhalif kabilelerden seçmesi bir strateji dahilinde hareket edildiği izlenimi uyandırmaktadır. Nitekim Muaviye'nin bu doğrultuda bir denge siyaseti izlediği konunun uzmanları tarafından dile getirilmektedir.⁷⁹³ Dolayısıyla Muaviye'nin izlediği kabileler arası denge siyasetinin kadınlara düzeyinde de etkili olduğu söylenebilir.

Kadınlara seçiminde dikkat çeken bir husus da mevâlî kökenli kadınlara tercih edilmemesidir. Saîd b. Cübeyr hariç Kûfe kadınlara tamamının Arap olması, kadınlara atamalarında kabile ve soy faktörünün göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir. Nitekim İbn Cübeyr'in tayininde, mevâlî kimliği eleştiri konusu olmuştur. Eleştirilere

⁷⁹¹ Detaylı bilgi için bkz. Apak, *Asabiyet*.

⁷⁹² Vekî, *Ahbârü'l kudât*, s. 529.

⁷⁹³ Apak, *Asabiyet*, s. 188.

rağmen atamayı yapan Haccâc, kendisine isyan eden İbn Cübeyr'e, mevâliden olmasına rağmen onu görevlendirdiğini ancak nankörlük ettiğini söyleyerek çıkışmıştır. Dolayısıyla Emevîler'in izlediği mevâlî siyasetinin kadı tayininde de etkili olduğu söylenebilir.

8. Müsteşriklerin iddialarına dair

Fıkıh birikiminin oluşması ve tespitinde kadıların oynadığı rol müsteşriklerin de dikkatini cezv etmiştir. Kûfe kadılarıyla ilgili çalışma yapan Juynboll, kadıların yaklaşık üçte ikisinin bir şekilde hadis rivayetiyle ilgilendiğini, bunlardan rivayetle meşhur kadıların dokuz kişi, az sayıda rivayet eden kadıların ise on bir kişi olduğunu tespit etmiştir. Juynboll Kûfe kadılarının on üçünün fakih olduğunu ve bu sayının diğer şehirlere kıyasla yüksek olduğunu belirtmektedir.⁷⁹⁴ Araştırma sonucu ulaştığımız verilerle bu tespit paralellik arz etmektedir. Fakat Juynboll'un bu tespitler üzerine bina ettiği çıkarımlar farklıdır. Juynboll rical kitaplarında rivayetinin az olduğu söylenen Şurayh ve İbn Şübrüme'nin Vekî'in kitabında rivayetlerinin büyük yer tuttuğunu, dolayısıyla bu iki ismin isnadlara sonradan yerleştirildiğini iddia etmektedir.⁷⁹⁵ Juynboll bu iddiasını, Vekî'de (ö. 306/918) Şurayh ve İbn Şübrüme'ye ait pek çok rivayet varken bu rivayetlerin daha erken döneme ait İbn Hanbel'in *Müsned*'i ve Buhârî'nin *Sahih*'inde olmamasıyla delillendirmektedir. Ancak Juynboll burada önemli bir noktayı gözden kaçırmaktadır. Vekî'in Şurayh ve İbn Şübrüme'yle ilgili aktardığı rivayetler hadis değil fetvâ ile ilgili rivayetleridir. Bu sebeple bu rivayetlere, merfu'-müsned hadisleri toplama hedefinde olan kitaplarda rastlanmaması gayet tabiidir. Diğer yandan bu haberlerin ekseriyeti İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) ve Abdurrezzak'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*'lerinde yer almaktadır ki bahsi geçen bu iki kitabın telifi Vekî'nin kitabından öncedir.

Buhârî'nin bab başlıklarında kadıların görüşlerine yer vermekle birlikte hadislerini nakletmemesi veya birkaç rivayet nakletmesi ve Şurayh gibi oldukça fazla fetvaya sahip kadıların bu fetvalarına hadis kitaplarında rastlanmaması, Juynboll'un

⁷⁹⁴ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 199.

⁷⁹⁵ Juynboll, *a.g.e.*, s. 200.

kadınların görüşlerinin zamanla hadis olarak dolaşıma girdiği iddiasının zayıflığını göstermektedir. Fetva râvîleri ellerindeki fetvaları hadisleştirmek isteselerdi bunu yapabilirlerdi. Özellikle Şurayh gibi bir fıkıh otoritesinin fetvaları bu kadar yaygın ve diğer kadınlar üzerinde etkiliyken bunların hadis olarak nakledilmemesi hem hadis hem de fıkıh âlimleri nezdinde hadis ve fıkıh müktesebatının ayrı değerlendirildiğini ve fıkıh malzemesi diyebileceğimiz fetvaları hadisleştirerek otorite kazandırma çabasının olmadığını ortaya koymaktadır. Rical âlimleri, fıkıh yönüyle öne çıkan bir âlimin hadis rivayetlerinin az olmasını yadırgamamışlar ve bunu açıkça belirtmişlerdir.

Juynboll, İbn Şübrüme'nin rivayetleri üzerinde durmakta ve Vekî'in kitabında geçen rivayetlerin diğer hadis kitaplarında farklı isnatlarla yer aldığını ve İbn Şübrüme'nin bu isnatlarda olmadığını söylemektedir. Bu durumdan hareketle de İbn Şübrüme'nin temel hadis kaynakları oluştuktan sonra isnatlara dahil edildiğini öne sürmektedir. Ancak bu iddia iki açıdan doğru değildir. İlk olarak, Vekî'in kitabında yer alan İbn Şübrüme rivayetlerinin bir kısmı Müslim'in *Sahîh*'inde,⁷⁹⁶ Ebû Dâvud'un⁷⁹⁷ ve Nesâî'nin⁷⁹⁸ *Sünen*'lerinde geçmektedir. Yani bu rivayetler sonradan oluşturulmuş değildir. İkinci olarak, Juynboll'un hadis kitaplarında başka isnatlarla geçen hadislerin metin olarak var olduğu ve isnadın sonradan geliştirildiği iddiası tutarlı değildir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi* gibi erken dönem kaynaklarda yer almakla birlikte farklı sebeplerle sonraki eserlere alınmayan isnadlar olabilir. Bu sebeplerden biri, üçüncü asır ve sonrasında telif edilen eserlerde özellikle *Kütüb-i Sitte'de* merfu' hadislerin derlenmesinin hedeflenmesi sebebiyle diğer hadis malzemesine kitapta yer verilmemesidir.

⁷⁹⁶ Müslim, "Birr", 1.

⁷⁹⁷ Ebû Dâvud, "Taharet", 112; "Hudûd", 25.

⁷⁹⁸ Nesâî, "Talâk", 56.

SONUÇ

Şehirlerin siyasî, kültürel, sosyal yapısı o bölgede gelişen ilimleri ilimler üzerinde etkilidir. Kûfe şehri de kuruluşundan itibaren hicrî ilk iki asır boyunca çeşitli siyasî hareketlere ev sahipliği yapmış ve farklı siyasî otoritelere merkez olmuştur. Harihî isyanlar ve Şîi ayaklanmalar şehrin gündemini sık sık meşgul etmiştir. İbn Zübeyr hâdisesi yanında İbnü'l Eş'as ve Muhtar es-Sekafi etrafında gelişen muhalif hareketler de Kûfe'nin siyasî tarihinde oldukça etkili olmuştur. Kûfe'nin sosyal yapısı bu hareketliliğe zemin hazırlamıştır. Nitekim cahiliye döneminde yaşanan kabileler arası kutuplaşmalar Kûfe'de devam etmiş ve çıka odaklı yeni ittifakların kurulmasında etkili olmuştur. Ordugah şehri olarak kurulan Kûfe'nin fetihlere dayalı ekonomik yapısı da yaşanan olaylar üzerinde belirleyici olmuştur. Özellikle fetihlerin yavaşladığı dönemlerde muhalif hareketlerin etkinliğini artırması siyaset üzerindeki ekonomik etkiyi göstermektedir.

Çok unsurlu ve hareketli yapıya sahip Kûfe'de siyasî hâdiseler arasında ilmî faaliyetler de devam etmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd şehrin ilmî yapısının oluşması ve şekillenmesinde büyük öneme sahiptirler. Kûfe'de gelişen tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis ilimlerinde bu üç sahabîden tevarüs eden birikimin etkisi açıkça görülmektedir. Kûfe kadıları verdikleri hükümlerde bu sahabîlerin görüşlerinden istifade etmişlerdir. Kadıların fetvâları ve bunların nakil zincirleri incelendiğinde Kûfe'de tevârüs eden bir fıkıh olduğu ortaya çıkmaktadır. Kadı Şurayh b. el-Hâris'in fetvâlarının Şa'bî, Süfyân es-Sevrî, Hakem b. Uteybe gibi hadis yönüyle de meşhur isimler tarafından nakledilmesi Kûfeli muhaddislerin şehrin fikhî birikimine ilgi duyduklarını göstermektedir.

Hadis rivayeti bakımından incelenen 24 Kûfe kadısının bir kısmı hadis rivayetiyle meşhur olmuş râvîlerdir. Bunlar Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Âmir eş-Şa'bî, Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Saîd b. Cübeyr, Mansûr b. el-Mu'temir, Şerîk b. Abdullah, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dır. Güvenilir olarak nitelenen bu kadılardan Şerîk ve Muhammed b. Ebî Leylâ hayatlarının son dönemlerinde hafıza problemi yaşamışlardır. Kadıların bir kısmı ise hadis rivayeti bulunmakla birlikte fikhî bilgisiyle meşhur olmuş kimselerdir. Bunlardan Selmân b. Rebîa, Ebû Leylâ el-Kindî, Urve el-Bârigî, Şurayh b.

el-Hâris el-Kindî, Abîde es-Selmânî, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Kâsım b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Şübrüme, Muhârib b. Disâr, Ğaylân b. Câmî' el-Muhâribî, Saîd b. Eşva', Haccâc b. Âsım güvenilir olarak nitelenmiştir. Abdulmelik b. Umeyr hayatının sonunda hafıza problemi yaşamıştır. İsâ b. Müseyyib ise hadis rivayetinde zayıf bir râvîdir. Hüseyin b. Hasan el-Kindî, Muğîre b. Uteybe ve Abdullah b. Nevf et-Teymî ise hakkında değerlendirme yapmak için yeterli bilgi bulunmayan kadılardır. Bu bilgilerden hareketle 24 Kûfe kadısının 21'inin hadis rivayetiyle ilgilendiği, bunlardan 7'sinin rivayet bakımından meşhur olduğu tespit edilmiştir. Kûfe kadıları, birbirlerinden fetvâ naklettikleri gibi hadis de nakletmişler ve üst tabakalardan kadıların yanında akranlarıyla da rivayet ilişkisinde bulunmuşlardır.

Siyasetle ilişkileri bakımından incelenen Kûfe kadılarının siyasete mesafeli bir tavır sergiledikleri, siyasetle ilgili olanların ise Emevî yönetimine muhalif hareketlere katıldıkları görülmektedir.

Yapılan tayinlerde Kuzey Arap kabilelerinden yöneticileri tercih eden Emevî yönetimi, Kûfe kadılarını güney kabilelerden atamıştır. Bu durum, güney kabilelerin yoğun olduğu Kûfe'nin demografik yapısıyla ve Emevîlerin kabileler arası denge siyasetiyle uyumluluk arz etmektedir.

İbn Şübrüme dışında Kûfe kadılarının kadılık görevini talep ettikleri bilgisine ulaşılmamıştır. Kendilerine kadılık teklif edilen kadılar bu görevi almaktan kaçınmışlar ve yetkin olmadıklarını ileri sürmüşlerdir.

Kadıların hadisle ilişkisi oryantalist araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Juynboll şehirler üzerinden ilk dönem kadılarını incelemiş ve bunların hadisle ilişkisini tespit etmiştir. Juynboll'un ulaştığı sonuçlar bu çalışmanın sonunda tespit edilenlerle örtüşüyor gibi gözükse de iki çalışma arasında farklar bulunmaktadır. Juynboll kadıların rivayet durumları hakkında elde ettikleri üzerinden genelleme yaparak kadıların sözlerinin ileriki dönemlerde hadisleştiği iddiasında bulunmuştur. Ancak kadıların fetvalarının rivayetlerinden ayrı olarak nakledilmesi ve Şurayh gibi fetvaları tevârüs eden bir ismin rivayet sayısının az olması Juynboll'un iddiasında haksız olduğunu göstermektedir.

Kûfe kadıları hakkında birtakım tespitlerde bulunan bu çalışmayla, ilk üç asrı sosyal, siyasî vb. farklı unsurlarla ve diğer ilimlerle etkileşim üzerinden inceleyen araştırmaların artması gerektiği görülmüştür. Teşekkül döneminde İslam şehirleri arası

etkileşim, fetvâ-hadis ilişkisi gibi aydınlatılmayı muhtaç pek çok konu çalışılmayı beklemektedir.

KAYNAKLAR

- Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyancıları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7, (Bahar-2014), s. 155-188.
- Algül, Hüseyin, "Ezd", *DİA*, XII, 46- 47.
- Hüseyin, "Has'am", *DİA*, XVI, 281, 282.
- Hüseyin, "Himyerîler", *DİA*, XVIII, 62, 63.
- Apak, Adem, *Erken Dönem İslam Tarihi'nde Asabiyet*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, XXVI,
- Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, XIV, 427-428.
- Bâcî, Süleyman b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, haz. Ali İbrahim Mustafa, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, (t.y.)
- Belâzûrî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir, *Fütûhu'l büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ', Ömer Enis et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l kübrâ*, Haydarabâd: Meclis-i Dâireti'l Meârif, 1355.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik, *el-Müsned*, Medine: Mektebetü Ulûm ve'l Hikem, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *et-Târîhu'l kebîr*, hzr. Muhammed Abdulmuîd Han, Haydarabad: Dâretü'l Meârifî'l Osmâniyye, (t.y.)
- Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, *et-Târîhu's sağîr*, thk. Mahmud İbrahim Zâyid, Beyrut: Dâru'l Marife, (t.y.)
- Muhammed b. İsmâîl, *ed-Duafâ es-Sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401.
- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-Mu'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak İbn Abdilkadir, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- , *Sünen-i Dârekutnî*. Beyrut: Müessesetü'r Risale, 2004.

- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *Müsned-i Dârimî*, Riyad: Daru'l Muğnî, 2000.
- ed-Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammad, *el-Künâ ve'l esma*, thk. Ebû Kuteybe el-Firyâbî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, İstanbul: Endülüs yayınları, 2016.
- Ebu'l Ferec el-İsfehânî, *el-Eğânî*, thk. Semîr Câbir, 2. bs, Beyrut: Dâru'l Fikr, (t.y.)
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak b. el-Ezdi es-Sicistani, *el-Merasil*, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ, *Müsned-i Ebî Ya'lâ*, Dimeşk: Daru'l Me'mun li't- türâs, 1990.
- Erdoğan, Mehmet, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s. 317-341.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, VIII, 42-45.
- , Mehmet, "Öşür", *DİA*, XXXIV, 97-100.
- Fayda, Mustafa, "Becîle", *DİA*, V, 287.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175.
- Furat, Ahmet Hamdi, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü: (sosyal yapının hukuka etkisi)*, 2. bs, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.
- el-Hakîm, Ebû Abdullah en-Nisaburî, *el-Müstedrek ale's Sahîhayn*, (Zehebî'nin Telhîs'iyle birlikte), haz. Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Beyrut: Daru'l Ma'rife, (t.y.)
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdât*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf, Beyrut: Daru'l Ğarbi'l İslâmî, 2002.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l ashâb*, Beyrut: Dâru'l Cîl, 1992.
- İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi el-Cürcanî, *el-Kâmil fî duafai'r rical*, 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Asâkîr, Ebû Kâsım Ali b. Hibetullah, *Târîhu Dimeşk*, (by):Dâru'l Fikir, 1995.

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs, *el-Cerh ve't ta'dîl*, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Cidde: Dâru'l Kible, 2006.
- İbnü'l Esîr, Ebü'l Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed, *Üsdü'l ğâbe*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1994.
- , Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim *el-Kâmil fi't târîh*, thk. Ebu'l Fidâ Abdullah, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1987.
- İbn Hacer, Ebu'l Fazl Şehâbeddin Ahmed, *Takrîbü't Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r Reşîd, 1986.
- , Ebu'l Fazl Şehâbeddin Ahmed, *Tehzîbü't Tehzîb*, Beyrut: Müessesetü'r Risale, (ty).
- , Ebü'l Fazl Şehâbeddin Ahmed. *el-İsâbe fi'temyizi's- sahâbe*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, (ty).
- İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr. Medine: Dâru'l Fikr, (ty).
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *es-Sikât*, thk. es-Seyyid Şerefüddin Ahmed, 1. Bs. (b.y.): Dâru'l Fikr, 1975.
- , Ebû Hâtim Muhammed, *el-Mecrûhîn mine'l muhaddisîn ve'd duafâ ve'l metrûkin*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed, Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1996.
- İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbeddin Ömer, *el-Bidâye ve'n nihâye*, hzr: Alî Muhammed Muavviz, (by): Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, (ty)
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî, *el-İmâme ve's siyâse*, Beyrut: Dâru'l-Edva, 1990.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kavînî. *es-Sünen*, (by): Dâru'r Risâle el-Âlemiyye, 2009.
- İbn Maîn, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Bağdadi, *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhü't-tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslami, 1979.
- İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Hasan b. Ahmed, *Kitâbu Bahri'd-dem fi men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medh ev zem*, thk. Ebû Üsâme Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas, Riyad : Dâru'r Râye, 1989.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Kitabü't Tabakâti'l kebir*, Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbn Şahin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî, *Târîhu esmai's-sikat mimmen nukile anhumü'l-ilm*, thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İclî, Ebu'l Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *Marifetü's sikât min ricâli ehli'l ilmi ve'l hadîs ve min duafâ ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*, Medine: Mektebetü Dâr, 1985.
- Juynboll, G.H.A, "Hadislerin Yayılmasında Kadıların Rolü", *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çvr. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kahraman, Hüseyin, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, XVI, 71-88.
- el-Mizzî, Yusuf b. Zekî Abdurrahman el-Hac, *Tehzîbü'l kemâl fi esmâi'r ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut: Müessesetü'r Risale, (ty).
- Müslim, Ebû'l Hüseyin el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*, Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kahire: Dâru İhyâi'l Kütübi'l Arabiyye, 1955.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *ed-Duafâ ve'l metrûkîn*, thk. Bevrân Sanavi, Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Müessesetü'l Kütübi's Sekâfiyye, 1985.
- , Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen-i Nesâi*, Beyrut: Daru'l Marife, 2007.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, XXX, 489, 490.
- , Mustafa, "İbrâhim b. Abdullah", *DİA*, XXI, 283, 284.
- , Mustafa, "Şia", *DİA*, XXXIX, 111-123.
- Sarıçam, İbrahim, "Neha", *DİA*, XXXII, 535.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, Ankara: D.İ.B. Yayınları, 1991.
- Sezgin, Fuat, *GAS.*, Leiden 1967.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

- "Emevi İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, s. 31-48.
- "Hz. Hüseyin ve Kûfeliler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 33, s. 475-500.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Târîhu'r rusul ve'l mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l Me'ârif, 1967.
- Tirmizî, Muhammed b. İsmail b. Sevra. *Câmiu't-Tirmizî*. Beyrut: Daru'l Ğarbi'l İslâmî, 1998.
- el-Vekî', Ebûbekir Muhammed b. Halef, *Ahbaru'l Kudât* nşr, Abdülaziz Mustafa el-Merâĝî, 1. Baskı, Mısır: el-Mektebetü'l Ticariyyeti'l Kübrâ, 1947.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Yahya b. Mâin, Avn el-Mürri el-Baĝdâdî, *Târîh'u İbn Mâin* (Durî Rivayeti), Mekke: Merkezü'l Bahsi'l İlmi ve İhyâu't Tûrâsi'l İslâmî, (ty).
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I,
- , "İbnü'l- Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", *DİA*, XXI, 33.
- , "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, X, 228, 229.
- Yiĝit, İsmail, "Tevvâbîn", *DİA*, XL, 49, 50.
- , "Muhtâr es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54, 55.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- , "Hadislerin Yazılı Rivayeti ve İmla Geleneĝi", Uluslararası Katılımlı Sempozyum: *Anadolu'da Hadis Geleneĝi ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s. 37-49.
- Yüksek, Ali, "İslam Hukukunda Kûfe'nin yeri", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5, (2014), s. 2165-2178.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l müfessirûn*, Mısır: Dâru'l Kütübi'l Hadîse, 1976.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü a'lâmi'n nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvût, Beşşâr Marûf, Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1982.

-----, *Tezkiratü'l huffâz*, Lübnan: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1998.

-----, *Mizanü'l i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becevî, Beyrut: Dâru'l Marife, 1963.

ÖZGEÇMİŞ		
Adı, Soyadı	Elif	KOÇ
Doğum Yeri ve Yılı	Aksaray	1993
Bildiği Yabancı Diller	Arapça	İleri
ve Düzeyi	İngilizce	Başlangıç
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2008 - 2012	Aksaray Merkez Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2012 - 2017	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Yüksek Lisans	2017 - 2019	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora		
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2018 - -	Diyanet İşleri Başkanlığı
2.		
3.		
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayımlar:		
Diğer:		
İletişim (e-posta):	elifkoc64@gmail.com	
	Tarih İmza Adı Soyadı	19.08.2019 Elif KOÇ

